नं० १२६घ स्क-२

महाभाष्यम्

(१म , २य अध्याय)

संख्या १५तः १९७

पर्य्यन्त संख्याकानि पत्राणि —

अस्यां लिप्याम् सन्ति ।

नं० १२६-च-ख-2

महाभाष्यम्

(१म, २य अध्याय)

संख्या १ष्ठतः १-९६ पर्यन्त संख्याकानि पत्राणि अस्यां लिप्याम् सन्ति।

नं० १२६ -घ-ख-२
महाभाष्यम्
(१म, २य अध्याय)
पत्राणि १-८३
पत्राणि १५तः १-६६
अस्यां लिप्याम् वर्तन्ते

पृषत्पक्षः हि मध्यस्थः । इन्यत्रापि प्राप्नोति । वस्यापेतन्नानिपातनात् स्यदादिषु नितान्तं हि ॥ ग
तानं कर्त्रर्थं नकर्त्रर्थं । अनुस्लोपे कस्मान्न भवति । इकः प्रकरणात् लोपे वृद्धिः । हलस्यस्तायोर्गुणा
वृद्ध्योः प्रतिषेधः । नवैषप्रसंगस्ता वृद्धिः । प्रदीप्तगुणायोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः स्यादतः । प्रदश्ट्यः
हि मध्यस्थः । अन्यत्र न प्राप्नोति । इहवा प्राप्नोति । अवोदः एधः । ओद्मः इति निपातनानास्य दादिषु नि
पातनात् स्यदादिषु प्रतिषेधो न विध्यति । नवा भविष्यति । प्रदीप्तगुणायोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषे
धः । सिध्यतु वा अस्थलोपे कथं । कृपणाश्रयला इत्यत्र सिद्धं । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषे
धः । नवैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । प्रधाङ्क्रियानुक निमित्ते लोपे प्रतिषेधः । डोरत्रानुः अन
न प्राप्नोति । रैकिङ्पाः । संश्रमाराणि ने नरूण वेदपरक्षेन ननङ्पाः । संश्रमाराणां यावता वेदानी रक्ति
डोबेरपि सिद्धं भवति । कथमुपवर्हणं । वृद्धिः प्रकृत्यन्तरं कपर्दनाम्यने वृद्धिः प्रकृत्यन्तरमिति
अधीतं हि लोपननामते अननात् दादावपि इत्यने निवृत्ते अनिति निबोध्यने इडादावपि इत्य

मा०१ ते निवर्हितुमिति निवर्हितुमिति। अलावावपि न दृश्यते वं हयजिवं हक तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि
परिगणनं न क्रियते मेघते अत्रापि शक्रोति जेघ दोषः धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातो
15 र्लोपो धातुलोपः धातुलोपः इति कथं तर्हि धातोर्लोपो यस्मिन् दृश्यानुलोपा धातुलोप
इमिति तस्मादिह संज्ञा वृद्धिः प्राप्नोति लक्षणाभ्यो गुणवृद्धी प्रतिषेधः पापचकः पापठकः म
गधकः अत्र न प्राप्नोति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणाद्वृ १५
द्धी न भविष्यतः। अनारंभो वा अनारंभो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः कथं वेभिदिता मरीमृजकः
[illegible] कुषुभिता समिधिता इति अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः।
यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व स्थानिवद्भावो नास्ति। यत्र हल हान
चो ताः दशाः पोपुवः मरीमृजः सरीसृप इति। अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावा
द्गुणवृद्धी न भविष्यतः। लुकि कृते न ताः प्रोनोत्यल्लोपः कृते शाद्वने रस्य व धातुव विधिरनित्यो

...संज्ञा लुकि क्रियतां अल्लोप इति। ...कर्तव्यं परत्वात् अल्लोपः। नित्यो लुक् कृतेऽपि
...कृते प्राप्नोति लुक्... अन्यस्य लोपेऽपि ... १

लोलुपः १२

भवति। अनवकाशा च हि लुक्। सावकाशो लुक्। कोऽवकाशः। अवशिष्टः। अथापि कथंचिदनवका
शो लुक् स्यात् एवमपि न दोषः। अल्लोपे योगविभागः करिष्यते। अतो लोपः। ततो यस्य। यस्य
च लोपो भवति। अनइ? ... किमर्थमिदं। लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थं। ततो हलः। हलुत्तरस्य यस्य
च लोपो भवति। इह हलाई परत्वा योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत क्रमो नो नाववृषभोयदि
दानोऽन्यत्र नैर्नोनावासमानाश्च यो लुग्लोपे बाध्यते केशसमानाश्च यः। यः। शस्य याश्च यः। अ
त्रशाग एव शस्य यो नित्यं लुग्भवति कथं स्यादः। पूष्णः। हिमश्रथः। जीरदानुः। निकुचितः। इति उ
णादयो। किमुक्तं। निपातनात् पृषोदरादिषु। अपरत्वाद् अन्यत्र सिद्धं रकि लोपः सेश समारणो। निकु
चिते एकत्वं किं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति॥ ॥ क्ङिति च॥ ॥ क्ङिति प्रति
षेधे तन्निमित्तग्रहणं। क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्रा
प्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। उपधारोरवीत्यर्थं। उपधायाः रोरवीत्यर्थं वा। उप

स्य

मा॰१ धार्यं तावद्भिन्नः भिन्नवानिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कुतः। तत्कथ्यते। नैनयपत्राः कुतः। तपनं तरेणु ए
मायाति। तत्रैव तस्यानतः। वितो। स्तुतो। द्रुहस्तु नस्मानभिन्नः भिन्नवानिति। नन्तु च यद्यस्तु एतत्तु कथ्यते तो।
16 कुतः परत्वेन विशेषयिष्यामः। पुगन्तलघूपधस्य च गुणः एतत्कथ्यते तत्रात्र कुतः परत्वात्। पुगन्तलघूपध
स्येति। नैवं विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि। पुकि च अङ्गतः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूप
धा। पुगन्तश्च लघूपधश्च पुगन्तलघूपधम्। पुगन्तलघूपधस्येति। अथ च यदप्य(?)चेन दे वे विद्धि यं अङ्गविशे
षणोऽहि सतीह प्रसङ्गेन भिन्नश्छिन्नश्चेति। शेरवीत्पूर्वात्त्रिधा च ब्दो वृद्धमोरोरवीति। यदि तत्रि
भिन्नग्रहणं क्रियते। शावड्न्ते दोषः। रियि [illegible] तिपियति। प्रादुदुवत। प्रादुद्दुवत्। आव १८
तशापेति। द्भा वड्न्तस्यान्तरङ्गलक्षणात्वात्। अन्तरङ्गलक्षणात्वादत्र इयङ्ङुवडोः कृतयोः रस्तुपधा
लोहुतौ न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्नि भिन्नग्रहणं न च कस्मिंश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्त राम
निभिन्नग्रहणस्य प्रयोजनानि। हेतो हृषः अपायस्य नेत्र्यो यतः। लोपयमानिः। पोपयमानिः। नेनि के

इति।नैतानि संनिप्रयोक्तनानि। इह भावन्तहतो हथइ[illegible]ति।प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृ
त्तिः। शाकाकर्तुं अर्थं वधात्पदेशाच्छावस्थायामे वाकारः। इह वोपायते ओयतलोयमानिः कोयम
निहितिवहिर्हिरंगेगुणात् कृ[illegible] अन्तरंगः प्रतिषेधः। असिद्धं वहिरंगमन्तरंगे। नेमित्तकं इति परेण [illegible]
रूपेणाभ्यवहितत्वान्न भ[illegible]विष्यति। नपधार्थेन तावन्नाप्येः धातोरितिवर्त्तते धातुं किं तस्य रत्नेन विशे
षयिष्यामः। परिधातुर्विशेषणेन विकरणस्य न प्राप्नोति विनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति। नैष
दोषः। विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति। धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विज्ञा
यते धातोर्विहितस्य [illegible]स्य क्ङितीति। कथं तर्हि धातोर्विहिते क्ङितीति। अथवा कार्यकाले हि संज्ञा
परिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं। गुणं तल घूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङितीति ने
ति। अथवा यदेतस्मि[illegible]योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्मानवकाशत्वाद्गुणवृद्धीन भविष्यतः। अथ
वा अथवा धियुकृतिनिर्लोपयति भवतस्य पद्यालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधः इति यदर्थं नामि इष्टिचिष्ट

भा०१ षिद्भिदः ॥ कुटादिकोञ्णित्हलंतावेति कुसमनौ कितौ करोति कथं कुलाज्ञापकं किं कराणास्येतस्यपोल
नेगुणाः कथं न स्यादिति यद्यिवात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् किंतु करणामनर्थकं स्यात् । रोरस्वी
त्यर्थे नापि नार्थः क्वितोन्फ व्येतनवात्र किते पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति न लुमतानस्मि
१२ न्निति प्रत्ययलक्षणात्प्रतिषेधः अत्रापि न लुमतांगस्येत्यनेनैवमपि न दोषः कथं ~~न लुमता~~
~~न्निति प्रत्ययलक्षणात्प्रतिषेधः अत्रापि न लुमतांगस्येत्यनेनैवमपि न दोषः कथं~~
न लुमताल्लुप्तेंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किंतर्हि यो सो लुमता लुप्यते तस्मिन्यदंगं तस्य यत्का ए
र्यं तत्र भवतीति अथाप्यंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते एवमपि न दोषः । कथं । कार्यकालं हि
संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं मार्वियानुकार्ड धातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भ
वति क्ङिति नेति । अथवा छांदसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छंदसि भवति । अथवा बहिरंगो गुणोन्त राम
रंगः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे । अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्धधातुकग्रहणं तदनवका

शातस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति। इह कस्मान्न भवति। लैगवायनः कामयते। नाङ्क्तिकाम्योरिकुप्र
करणात्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैतदिग्लक्षणं। लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानि
वद्भावप्रसंगः। लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवं असुनवं अकरवं। लका
रस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसंग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धं। यदयं यासुटो ङित्वं टो
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नङादेशा ङितो भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं निसंङितः इति ज्ञोति।
ङितो यत्कार्यं तद्भवति ङिन्निमित्तकार्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्य
ते। यासुट एव ङिद्वचनात्। अपर्थासिद्धे वहि यासुट्सुदायस्य ङित्वे ङितं वैनेकरोति तत्सोऽस्य
योऽन न ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्यात् ङिन्निमित्तकार्यं तन्मा भूदिति॥ ॥दीधीवेवीटां॥ ॥किमर्थमिद
मुच्यते। गुणवृद्धी मा भूतामिति। आदीध्यनं आदीध्यकः। आवेव्यनं आवेव्यकः। इति। अयं योगः शा
क्योऽकर्तुं। कथं। दीधीवेव्योः छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। आदीध्ये दीध्ययुरिति न गुणा

मा१ दर्शनाद्दृष्टनिषेधः। दार्शीवेद्योश्छंदोविषयोर्दृष्टानुविधिश्चछंदसि भवति दीक्षावेद्योः छंदोविषयत्वा
द्दृष्टानुविधित्वाच्च छंदसः। अग्नीषोमीयपशुरिति वक्तुत्वात् दर्शनाद्दृष्टनिषेधः। अनर्थकः प्रतिषे
धः प्रतिषेधः। प्रजापतिर्देवता कोविमनमाशीषेना होत्राय दृष्टः कृपन्नदीषेतामग्नीषोमीयपशुरिति
ज्ञात्वा दृष्टतामसः। भवेदिदं युक्तमुदाहरणं अग्नीषोमीयपशुरिति इदं तु युक्तमग्नीषोमीयपशुरिति। अयं तु मित्युणो। अ
18 निषेधविषय आरभ्यते। मयथैतां कुर्तिनेत्येवं निषेधं बाधते एवमिमामपि बाधेत। नैषदोषः। १८
तु मितुणाः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणाः सकल्पताऽनोयं प्रतिषेधं बाधते कथमनुल्पडानीयः
प्रतिषेधः यः प्रत्ययाश्रयः प्रकृताश्रयश्चापि। अथ बाधेन नाशानेन स्यात्। बाधे भवति न वा।
प्राप्ते कुर्तिनेत्येतस्मिन् प्रतिषेधे तु मितुणा आरभ्यते अस्मिन्तु नः प्राप्ते वा प्राप्ते वेत्यदि तत्क्विय
योगो नारभ्यते कथं दीक्षादिति वेद्यादिति वा अपवादः अपये नादीक्षादिति व प्रत्यायेन भवि राम
ष्यति। इदं दृश्यापि यह एवं राका मकर्तुं कथमकृतिसंज्ञा रतिर्णकृतिमाश्चार तितिमा श्च इति।

यो॥ विधिरारभ्यते सू ४

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरिष्यते इडिति निवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनमिदमेव यथा स्यादनपदस्या
त्रेतिनः माभूदिति । किं वा न्यायस्य प्राप्तोतिगुणः पदीतिपूर्व्वः क्रियते ऽपि पठितव्ये तैरयं न्यायः पिपठीः
दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आगमशास्त्रमनित्यमिति । भातेनवैतदङ्गं । अथवा ऽसिद्धं दीर्घत्वं
तस्यासिद्धत्वादप्रयोगो न भवति ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते ।
अविद्यमानमन्तरमेषामिति । आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति । किं वातः । यदि विज्ञायते
ऽविद्यमानमन्तरमेषामिति तत्र वहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ पुनरस्त्विति विघते ऽयं
तरा अथ विज्ञायते अविद्यमाना अन्तरा एषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा
पुनरस्त्वविद्यमानमन्तरमेषामिति ननु चोक्तं वहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ पुनरस्ति
अस्त्विति विघते ऽयं अन्तरमिति । नैष दोषः । न प्रयोजनं । संयोगसंज्ञायां सहवचनं पृथक्त्वमत्रा ।
संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यं हलोऽनन्तराः संयोगः सह इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं सह भूतानां

२ संज्ञासमात। इह निर्घोषात् निर्घोषात् वान्यस्य संयोगादि रितित्वेऽपसमेता। इह च सं हूबी इति अनुत्व

भा०१ संयोगसंज्ञायथ्यास्यादेकैकस्यमाभूदिरितिजाप्यथान्यत्रानघथान्यत्रापिपयत्रेक्षु निमहूभ्ननानोंका
र्यकेरोतिनत्रसहूयहूणानघथासहूहुपात्रभेऽत्र भ्पत्नेसहेनिर्किंवस्याघछकैकस्यसंयोग
संयोगादेरिरितिइद्दू प्रसङ्ग्पेत। इह [illegible]
[illegible] इह वसद्धिपनेइतिगुणोनि
संयोगाधोरिरितिगुणा: प्रसङ्ग्पेत। इह वद्घल्करोतिसा। मिकरोमीतिसंयोगांनस्यलोप: प्रस
ङ्ग्पेत। इह वशाकावल्लेतिस्को: संयोगाघोरितिलोप: प्रसङ्ग्पेत। इह वनिर्याणोनिर्वाण: संयो
गादेरातोधातोर्यण्वत इतिनिष्ठानत्वंप्रसङ्ग्पेत। नैवदोष:। यन्नावद्गुण्यनेइहनावश्निर्याणान्
निर्वाणात् वान्यस्यसंयोगादेरित्येतत्प्रसङ्ग्पेतेति। नैवंविज्ञाप्यते संयोगआदिर्यस्यसोयंसंयो
गादि: संयोगादेरिति। कथंनर्हि। संयोगोआदीयस्यसोयंसंयोगादि: संयोगादेरिति। एवं
नावक्तव्यंभागेकार्यपरिहृता। पदघ्यनेइहहघल्करोमीतिसंयोगांनस्यलोप: प्रसङ्ग्पेतेति।

19

१८

राम

नैवं विज्ञायते संयोगे नोपस्पन्दिदं संयोगा ते संयोगा न स्पोति। कथं तर्हि संयोगावंतावस्पन्दि
दं संयोगा ते संयोगा न स्पोति। परस्परव्यपेते। इह वंशशलाकावल्ले तिष्ठोः संयोगयोरेजे वेजितो पःश
मस्पन्दते ति। नैवं विज्ञायते संयोगावादीसंयोगाश्चेसंयोगाद्योरिति कथं तर्हि संयोगयोरादौ संयो
गादौ संयोगाद्योरिति परस्परव्यपेते। इह निर्यातो निर्वतितं जितो संयोगादे रातो वा तो धिता तत्र इजितिष्ठा
नेत्वं पुमस्पन्दतेति। नैवं विज्ञायते संयोगश्चादिरिति सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति कथं तर्हि संयोगा
वादौ यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति प्रत्येकं वाक्य
परिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरि
समाप्तिरिति। तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यंतामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। स
त्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्तव्यं अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमि
तिवचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन। अथ पत्रवद्दन्नामानं तत्प्रत्येकं किं

पा०१ नन्विह्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा न भवति आहो स्विद्विशेषणाकस्मान्न विशेषः समुदाये संयोगादिलोपो

मस्तु॥ समुदाये संयोगादिलोपो मस्तुने सिध्यति मं काम क्षुं इह च निर्लोप्यान निर्लोपायानं। निर्लो

पान्निर्ह्लायान्वान्यस्य संयोगादेरित्येल न शाप्नोति इह च संख्वारिषीष्टेति मतश्च संयोगादे

रिर्जिह्विधाभोजि [redacted] इह वं सत्व ये न इति गुणत्वान्निसंयोगाद्यो रिति गुणत्वो न शाभो

ति इह च गोमाक्रोति यवमाक्रोतीति संयोगांतस्य लोप इति लोपो न शाप्नोति इह च निर्लानो २०

निर्ह्लानो इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न शाप्नोति अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयो

गसंज्ञा द्वयोर्हलोः संयोग इति वेद्द्विर्वचनेद्वयोर्हलोः संयोग इति वेद्विर्वचनेन सिध्यतीदं इ

सिष्ट्रतिदं इड्डीयतेदं इड्डीयते समनुइद्दिड्डायिषतीति नद्राः संयोगादय इति द्विर्वचने न शाप्नोति न राम

वानिषेधः नवा एष दोषः किं कारणं आश्रिते ने द्राः संयोगादयो न द्विर्वचने अजादेरिति वर्तते॥

अथ यथैव बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मि
न्सत्ये भूयः सूत्रं कर्तव्यं। गतमित्याह। कथं। यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा न तदैवं विग्रहः करिष्यते। अ
विद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोस्तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानान्तरमेषामि
ति। द्वयोश्चैवं तावत्किं सिद्धं भवति। एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति। यावन्ति हि भवान्त्र पश्याश
क्तिनिर्दिशति एतेषामनन्येन व्यवायेन भवितव्यं। अस्मिन्नाहि समुदाये संयोगसंज्ञा। ननु चोक्तं समु
दाये संयोगादिलोपो मल्लोरिति नैष दोषः। वस्पस्येनतस्त्रुपा। एवं सर्वमल्लोर्भिता। अन्तु वं गसंयो
गादिलोपश्छ सिनि। अथ वा विशेषाता संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि। तत्र द्वयोः
संयोगसंज्ञा नदा। अपोलोपा भविष्यति। यत्र तु व्यनो द्वह वन्निर्लोपान्तु [illegible] निर्दिस्यापा
त्तिलापातनिर्दिस्यान तवाप्त्ता संयोगादेरितिपेवं नप्राप्नोति। अगमन संयोगाद्वि विशेषपिप्सा
मः। अग्नस्पसंयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वं मांगपरिहतं। यत्र तर्हि बहवो हल इति गोमाकरोतिपवका।

भा॰ १ करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपेन प्राप्नोतीति। पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः। पदस्य सं-
योगान्तस्येति। यदप्युच्यते इह च निर्ग्लानौ निर्ग्लानिः संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठान-
ले न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः। धातोः संयोगादेरिति। स्वरानन्तर्हितवचनं।
स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। व्यवहितानां मा भूत्। पचति
२१ पनसं। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। इष्टमानन्तर्यं व्यवहितेऽपि व्यवहिते
ऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। तद्यथा। अनन्तराविमौ ग्रामाविति उच्यते तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भ- २१
वन्ति। यदि तर्हि व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो भवति आनन्तर्यवचनं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्य-
वचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थं। एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येक-
स्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् इयेष उवोष इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रसज्येत। न वा तज्जातीय- राम
स्य व्यवायात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। अतज्जातीयव्यवायात्। अतज्जातीयकं हि लोके व्यव-

यायकं भवति। कथं पुनर्ज्ञायते अनन्तरानीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति एवं हि कंचित्कश्चित्पृष्ट
ति अनन्तरेण ते ब्राह्मणकुले इति स आह अनन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरे इति। किं पुनः कारण
कं विद्यत इहानीयकं व्यवधायकं भवति क्वचिन्न सर्वत्रैव ह्यनन्तरानीयकं व्यवधायकं भवति क
थमनन्तरा विप्रो ग्रामाद्भवति। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः अस्त्येव शालासमुदाये वर्त्तते न घथा ग्रा
मो दग्ध इति अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्त्तते तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति अस्ति मनुष्येषु वर्त्तते न घथा ग्रा
मो गतो ग्राम आगत इति अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तद्यथा ग्रामो लब्ध इति
तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते अनन्तरा विप्रो ग्राम
विति। सर्वत्रैव ह्यनन्तरानीयकं व्यवधायकं भवति॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥ ॥किमि
दं मुखनासिकावचन इति मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुख
नासिकावचनः यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति। निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति आष्ववा

त.१

भा॰ १ मुखेनासिकाववन[redacted]मस्मसोपंमुखेनासिकाववनः॥ अथकि
सिदमाववनासिसि॥ ईषद्वनमाववनं किं विस्मुखेववनं किं विश्वासिकाववनं॥ मुखे द्वितीयावा
नासिकाववनमस्मसोपंमुखेनासिकाववनः॥ मुखोपसंहितावानासिकाववनमस्मसोपं
२२ मुखेनासिकाववनः॥ अथमुखेग्रहणं किमर्थं नासिकावयनो मुनासिकदूती पद्मयमाने
पमानुत्वा॥ रागामवश मस्मेममुखेग्रहणेपुनः॥ किं पमाणोनदोषो भवति॥ [redacted]
[redacted]॥ अ २२
थनासिकाग्रहणं किमर्थं मुखेववनोनुनासिकदूतीयमकव्यमानेकु[illegible]पा॥ नामेवग्रसद्ये
नासिकाग्रहणेपुनः॥ किं पमाणोनदोषोभवति॥ मुखग्रहणं शाक्यमकर्तुं॥ केनेदानीमुमपव राम
वनानांभविष्यति॥ ग्रामारण्यवासिन्यायेन॥ तद्यथा॥ केचिद्ग्रामादवासिनः केचिद्वासिनः
केचिदुभयवासिनः॥ येग्रामारण्यवासिनो गृह्यन्ते नेग्रामारण्यवासिग्रहणेनयेभयवासिनोगृ

येनासिकास्य नाग्रहणं तेन नासिकाग्रहणेनापि तु भयपरस्मात् सं तत एवं मुखग्रहणेन २

खं तेजे मूर्ध्नि हापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः तत्र ये मुखवचनाः ग्र-
ये तेन मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन वा भवेदुभयवचना नासिक्यं मानुस्वाराणामपि ग्राम्ये-
ति । नैव दोषो न प्रयोजनं । इह नरेन राज्ञः पंत्र भवति । काइ नरेन राज्ञ पत्ना । सत्तो नु नासिकस्य म-
न्त्या भवितव्यं सत्त्वया ना मानु नासिको भाव्यतेन दिन रेन राज्ञ्य भवति । इ नरेन राज्ञ पालीव
काधालीन प्रकल्पते । अनुनासिकसंज्ञायामि नरेन राज्ञ एव भक्तौ । किमुक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादि-
ति नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु वसनोपवा सिग्रहणेन येनं भयव्रासिनो नृ स्यां तेन शक्यादा
नासिग्रहणेन भूमि नासिग्रहणेन वा एवं । अनुनासिकसंज्ञा क्रियते न सत्त्वया नु नासिको भा-
व्यतो यदि नहि नित्याः शब्दाः । किमर्थं शास्त्रं । किमर्थं शास्त्रमिति निवर्तकं कला सिद्धं शानिवर्त-
कं हि शास्त्रं कथं । आद् न्याय विशेषेण लोपदिष्टो ननु नासिका नत्र सवर्णानामनुनासिकवृद्धिः
प्रसक्तानां स्यात्तेन नित्यानिवृत्तिः । किं पुनरेतद् स्याद्विपरीतग्राडेन ननु नासिकस्य प्रसंगे नु नासिकः । ना

भा·१ भुर्भवतीति ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ॥ तुल्यत्यास्मिन्निति तुल्यं आस्यं च प्रयत्नश्चास्यप्रयत्नं तुल्यास्य
प्रयत्नं वर्णं सवर्णसंज्ञो भवति ॥ किं पुनरास्यं लौकिकमास्यं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्
कथं पुनरास्यं अस्यत्यनेन वर्णानित्यास्यं अन्नमेतदास्यन्दते वा इत्यास्यं ॥ अथ कः प्रयत्नः ॥ प्रय
23 तनं प्रयत्नः ॥ प्रपूर्वो यतने भावसाधनो नङ्प्रत्ययः ॥ यदि लौकिकमास्यं किमास्योपादाने प्र 23
पाने नसर्वेषां हि तत्तुल्यं भवत्येतत्प्रयत्नविशेषाणामास्योपादानसामर्थ्यात् ॥ सवर्णसंज्ञायां भिन्न
देशेष्वतिप्रसंगः प्रयत्नसामान्यान्नु सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसंगो भवति ॥ नर्वे गडुस्यो ॥ २९
किं कारणं ॥ प्रयत्नसामान्यात् ॥ एतेषां हि समानः प्रयत्नः ॥ सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णमिति
वचनात् कथं आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नविशेषाणामास्योपादानं ॥ सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रय
त्नाः ते ह्यपि तावद्भवन्तीति तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति ॥ के पुनस्ते ॥ विवारसं राम
वारौ श्वासनादौ घोषावघोषता अल्पप्राणता महाप्राणता इति ॥ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया

प्रयत्नस्थानेसवर्णसंज्ञाभवतीतिचेत्कथं ॥ एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं ॥ सर्वेषां हि तत्तुल्यास्यं

विरहनकंठाः श्वासानुप्रदानां घोषवंतः एकेल्पप्राणाश्च परे महाप्राणाः पर्यानभीपाल्तथापवे
प्रान्स्रानुनासिकावर्ज्यस्रा नुनासिकांते ग्रामयिकेत्युताः। एवमप्यवर्णेष्वसवर्णसंज्ञानशाभो
तिः। वा ... घासा तथ्या नसवर्णेमा ...वेसुवल्प्या न सवर्णमेकदृष्टं ति। एवमपि प्य... परे शोनप
कल्पने श्रामस्ये येघांतुल्पो देशाद्गति। प्रपरे शिवद्वावेनप्यपरे शोमवति। मिथ्यानिमद्वेन हि भिघते।
घथ्यान्यासमेवात्त। नत्ववेनं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशो ...श्रुतिश्चसंगः प्रयत्नसामान्यादिति। ने
घद्देशः नहि लौकिकमास्यं किं तर्हि जिह्वितात्रमास्यं श्रास्ये भवमास्यं शरीरावयवकायत। किंपुनरा
स्ये भवं प्रयत्नं करणं वा। एवमपि प्रयत्नः अविशेषितो भवति प्रयत्नश्च विशेषितः। कथं। नहि प्रय
तनं प्रयत्नः। किं तर्हि प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्नः। यदि प्रारंभो यत्नस्य प्रयत्नः। एवमपि ऋवर्णस्ये दुःस्थ
सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। प्रश्लिष्टावर्णावेतौ। अवर्णस्याजहि एवोऽश्रु सवर्णसंज्ञाप्राप्नोति हत्तनरा
वर्णावेतौ। एतयोरेव न हि ... सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति नैतौ तुल्यस्थानौ। ... बौ उदात्तादीनां न हि सव

भा०१ र्णसंज्ञा न शंसोरिति। अस्मेद्काउदात्तादृश्य: अथवा किंत्र एतेन ज्ञारंभो यक्षे: तुल्यास्यप्रयत्नं इति। प्रयत्न
नमेव प्रयत्न: जेदेववतच्छितानमास्यं यत्र मानं नत्रा आश्रयिष्याम:। किं सति भेदे सती मात्राहा। सन्ते
२५ वहि भेदे सवर्णसंज्ञा यथा भवितव्यं कृत एतत् तामेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा यदि हि यत्र सर्वं समानं
तत्र स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। यदि तर्हि सति भेदे किंचित्समानमिति कृत्वा सवर्ण
संज्ञा भविष्यति। शकार छकारयो: षकार ठकारयो: सकार थकारयो: सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। एते
षां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जं। एवं तर्हि प्रयत्नमेव प्रयत्न: जेदेववतच्छितानमास्यं न लयं च २४
द: आ[illegible]वा एवं सत्युत्तरपदलोपो बहुव्रीहि: तुल्य आस्ये तुल्यमास्यं तुल्यास्य: प्रयत्न एव सामिति। अथवा
परस्य तु उत्तरपदलोपो बहुव्रीहि: आस्ये प्रयत्न: आस्यप्रयत्न: तुल्य आस्यप्रयत्नः एषां इति। तस्मात्ते
तितुवर्कं किं प्रयोजनं [illegible] स्यतुल्यास्यप्रयत्न: सवर्णसंज्ञा यथा स्यात्। अन्यस्य तुल्या राम
स्य प्रयत्नो यस्य स सवर्णसंज्ञो मा भूत्। [illegible]
गा संप्रयत्नस्यास्यप्रयत्नमिति। किं तर्हि प्रदीपं बहुव्रीहि: [illegible] प्रयत्न एषामिति।

ल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति । भवनशमाप्योर्न । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । अय
दि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । संवेवि
शादेवातुल्यं । संवेविवारादेवा पुनस्तुल्यमेतन्न । जघथानां संवेविवाराश्वासनादघोषविन्नितं अंपितनादिस्पृष्ट
भिन्नत्वमिति । नवोव्यतेस्वस्पामानरिस्वेस्मि भूपितारा । संवेधावैनरूमात्रे यो यस्य मानायस्थ्य यस्य पि
नेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संवेविवाराद्वावेनौ नत्र संवेधादेन ऽनेयमितिय तु
ल्यास्यप्रयत्नेन तत्र निन । सवर्णसंज्ञे भवतीति । ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः । ऋकारऌकारयोः सव
र्णसंज्ञा विधेया । होतॢकारः होतृकारः । किं प्रयोजनं । अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । तेन
नद्धितप्रयोजनं । वक्ष्यते नन । सवर्णे दीर्घत्वे सति ऋ वा वचनात् । ऌति ऌ वा वचनात् सिनि । नन्न सवर्णे पृथ्वी
ता दिद्दमाभूत् । नादृश्लृकारः प्लुकारः इति । यदेतत्सवर्णे दीर्घत्वे सति एन दृतनदृनिवस्याभिप्रायः । ऌ
ति । ऌकारस्य वा ऌ भवति मानन्दस्येवानत्रकं पं भवति । अवरापनत्रकं अंठकालोऽस्य स्वदीर्घप्लुतं स

भा-१ होमवतीत्यत्र तो न वर्ण ऋकार ऌकारो वा ऌति ऋकारस्य ऌकारस्य वा सावर्ण्यं कस्मान्न प्राप्नोति न ह्याव शपं न कथ्यं तु
तो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतृ ऌकारः होतृ ऌकारः । किं पुनरत्र साधनं सवर्णसंज्ञा वचनमेवसा
यः । दीर्घत्वं वै वा हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारस्य ह्रोतॢकारस्य ह्रोता सिद्धं भवति । यथा इदं भवति ।
25 मानकः खद्वऋष्यः मालऋष्यदूति । न थाइदमपि सिद्धं भवति । खद्वऌकारः मालऌकारः । वा तु
आपिशलेः उपकारीयति उपकारीयति । इदमपि सिद्धं भवति उपऌकारीयति उपऌकारीयति । यदि
नहि ऋकारस्य ह्रोतॢकारः ह्रोता सिद्धं भवति गरलापरः ऌकारस्यापि दीर्घत्वं प्राप्नोति । ऌका २५
रस्यानपदत्वं वक्ष्यामि । न ह्याव शपं न कथ्यं । अथ समानं सवर्णसंज्ञा पाविधावर्थं न देवसमानं रेफकारं यथा २५
र्थं न विष्यति । सहह्रस्वदीर्घाभ्यां नेप्सितः समानपद ऋकारस्य ह्रोतॢकारः ह्रोता मालहृतं पिनॢ णामिसि-
कुमर्थं न हि ह्रापि शाप्नोति इत्यत्र समानं पदस्थोनि । अच्छास्वापायि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भव राम
ति इत्यत्र समानं पदस्थोनि । बुद्धिकुलराग्निवायने जिवक्ष्याति । अपर आह । दिवि त्विमिसूत्र मध्यमेवर्गेलि शामे

अस्मकायने निवस्यामीति । नौर्कि देशा अस्व तीर्थहा लोन स्तं जईति योसौ त्कारे लकारः नेरा अयः शनिये
योभविभ्याति । यद्येवं नार्थो रश्या भ्यो ता ले अकारस्य हलो [redacted]
[redacted] भ । वर्णौकु देशा वर्णा स्थ हलो न स्तेन इति योसौ अ
कारे फलदा अस्तं ए ले भाविष्यति ॥ ०नाकुलो ० अकुलोः इति षेधे शकारस्य निषेधोऽकल्वान्
अकुलोः इति षेधे शकारस्य शकारे ए समवर्णा संज्ञायाः इति षेधः प्राप्नोति । किंकारणं । अकल्वान्
अस्त्वैव हि शाकारो हल्त्वं । कथं नाव रत्वं । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारस्यापि गृह्णीयाद् इमेव मन्त्राह
त्वं वोपदेशाध्वल्लां नत्व कोटो घः न त्व सवर्णानि लोपे दोषो भवति । परशुरा ताभि
क्रियाशिपरो रुहिरसवर्णापि इतिलोपेन व्याप्नोति । सिद्धमनच्वात् । सिद्धमेतत् । कथमनच्वात् । कथमन
च्वांत्वं एकारां स्पर्शो नां इच स्पर्श मंत स्थानां । विवृत मूष्मणा । तां ई इति दिमेवानुवर्तते । विवृतं विवृ
तं इत्वति निवृत्तं । वाकापरिसमाप्तेर्वा वाकापरिसमा तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाकापरि

भा·१ समाप्तेरितिदर्शनात्पदेशत्वाच्चतत्पदेशोऽन्तरकालाद्यसंज्ञाद्यसंज्ञोऽन्तरकालमादिरंत्येनसहेतेनिश
ण्णाहारः। प्रत्याहारोऽन्तरकाला सवर्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोऽन्तरकालमणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययइतिस
वर्णग्रहणं एतेन सर्वेणासमुदितेन वाक्येनाच्छ्व सवर्णानां ग्रहणं भवति। न चात्र इकारः शकारं ग्र
26 ह्णाति। पश्चैव नाहि इकारः शकारं न गृह्णाति एवमाकारमपि न गृह्णीयात् न तत्र को दोषः कुमारी ईहते कु
मारीहते। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। परेण इकः सवर्णो दीर्घश्च तत्र शप्याहा
द्यथ ग्रहणं अत्र इकार ईकारं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति। अपर आह। अत्र ऋऌकौ लोः प्रतिषेधे शकारस्य प्रति २८
षेधोऽकल्मात्। ऋऌकौ लोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति किंका
रणं। ऋऌक्लान्ता। अत्रैव हि शकारो हल्त्वा। कथं नावर्ह्णा। यश्चेद्रकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि
गृह्णातीत्येवमस्तु। हल्स्वेवोपदेशाऽदज्ञो। न तत्र को दोषः। न च सवर्णलोपे दोषः। न च सवर्णलोपे दोषो रुप
भव[illegible]ति। परस्पशान्तानि कार्याणि। ऋऌते इति सवर्णोऽइति लोपेन प्राप्नोति। सिद्धमनच्छ्वान्। सिद्धमेत

नाकथमनड्वान् कथमनड्वांवाक्यापौरसमासेवर्णात्स्वाक्यावाक्यापौरसमासि। अथ निन्दसेवा
पृथ्येनद्समर्थितं भवति। एतद्वसमृर्थितं कथं। अकारस्यशकारस्परशकारेत्यासवर्णासंज्ञा
मावाभूत्। ननुवोक्तेपरपशान्तानिकार्याणि हि क्रोडरिमवर्णाइनिलोपो न प्राप्नोतीति। मान्भूल्लो
पः। ननुवमे शभवति। सतिलोपेद्धिशकारं असतिविशकारं। नातिभेदः। असत्यपिलोपेद्विशा
कारकमेव। कथं। विभाषाद्विर्वचनं। एतमपि भेदः। असतिलोपेकदाचिद्धिशकारं कदाचित्त्रिशका
रा सतिलोपेद्विशकारमेव। न एषकथं भेदोनंस्यानदयदिनित्योलोपः स्यात् विभाषाहासतुलोपः।प
क्षे भेदस्तथा क्क॥ इतिश्रीइन्द्रगवन्नलतन्त्रलिखिररविनेन्द्रासमहाभाष्यप्रदीपेषष्ठस्याध्यायस्य प्र
थमेपादे चतुर्थमाह्निकम्॥ छ॥ ॥ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। प्रगृह्य
संज्ञायां। नपरत्वेकात्नस्योतितिकानां सवर्णानो दहेकोपयासान्। केचित् गृहस्त्वा तु द्वी
घसंज्ञोत्पने नप्राप्नोतीति किंकारणं
नखरितो नो। अतिप्रयोजनमेतत् किंतर्हि। प्रगृह्यान्तेषु घसंज्ञा न प्राप्नोति किंकारणं

भा॰ १ नकालत्वात् न हि ष्टुनाल कालः ॥ असिद्धः ष्टुनत्वस्यासिद्धत्वान्न कालाय एवं भवति । सिद्धः ष्टुनः
स्व रसंधिषु । कथं ज्ञापते यद्द्यं ष्टुनः प्रकृतेरिति ष्टुनस्य प्रकृतिभावं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । असृष्टुना दृष्टुनद्रूपेतन्त्र वक्ष्य
भवति किमतो यदि सिद्धः ष्टुनः स्वरसंधिषु संज्ञाविधौ च सिद्धः । तस्यासिद्धत्वान्न कालो एवं भवति ।
27 संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथं । कार्यकाले हि संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं । प्रत्ययः प्रकृत्येम 29
व स्थितं तिर्हं भवति । ईह द्विवचनं प्रत्ययमिति । किंतु नः ष्टुनस्य प्रत्ययसंज्ञा वचने प्रयोजनं ।
प्रत्ययाश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवं ष्टुनः प्रकृत्येव भविष्यति । नैवं शक्यं
स्थितेहि दोषः स्यात् । असृष्टुनद्रूपस्थिते इति । अत्र पठित्वा नित्यो बाधिः । वद्ध वचने ष्टुन कार्यं शास्ति
यार्थं ष्टुन प्रतिषेधे हि प्रत्यये ष्टुन प्राप्त वधः संयोगोऽन्येन विहितत्वाद्दिति । तस्मान्न ष्टुनः प्रत्यय राम
ये तद्वै सिद्धमा । प्रत्ययाश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । यदि ष्टुन दीर्घाणामन्यतरा तो प्रत्ययो

संकेतो ग्र्यते। एवमप्येकार एवैकः सवर्णात्रिशद्धीयानाम्। ईकारोकारेण न द्वीयानां। किं कारणम्। स्थान एक-
त्वात् यदि हि तुनङ्ह्रस्वानामनपराणां शब्दस्य लोपोऽन्ते। नैवं शक्यम्। इहापि विप्रकृष्टेन गाकुर्वंस्येत्रेनिज
स्नातिदीर्घाणामेव नपराणां शब्दस्य स्तावकत्वात्। दीर्घाणां वोत्पमानां प्लुतस्स्त्याति इत्वान्न कालात्
एव भवतीति। कथं पुनरस्त्रावकप्लुतं प्लुतशब्दोऽब्रवीति। प्लुतभावी प्रकृत्येव भवतिति ज्ञापयते।
कसंयतं नः प्रयोजनं प्लुते। क्रियते तस्मात् एवाप्लुतात्प्लुत इति। एवमपि यस्मिन्देशे शब्दे कार्यं तत्र
प्लुतस्य न प्राप्नोति। प्लुतात्शब्दस्यापातुना स्मिक इति। एवं तर्हि कि त्वत् एतेन कार्यकालसंज्ञापरिभा-
षेति। यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषं। तत्र यावता विसिद्धः। तस्मात् सिद्धत्वात् कालादेव भवति। कथं तु
नरिदं विज्ञायते। ईदादयो यद्विवचनमिति। आहोस्विद् ईदाद्यन्तं यद्विवचनमिति। कृष्णौ अत्र विशेषः।
ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति वेदं स्यास्पष्टं विधिः। ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति वेदं स्यास्पष्टं प्रगृह्यसं-
ज्ञा विधेया। पचेते इति पचेथे इति। द्विवचनग्रहणं विद्यात्। अस्ति द्विवचने प्रयोजनं। किं। सत्यंर्कामाले इति।

भा·१ अस्तु तर्हि ईदाद्यंतं यद्द्विवचनमिति। उदाद्यंतमिति वेदेकस्य विधिः। ईदाद्यंतमिति वेदेकस्याप्रग्रह-
संज्ञा विधेया। खट्वे इति माले इति। न वाद्यंतवत्त्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणं। आद्यंतवत्त्वात्।
आद्यंतवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येकस्य भविष्यति। अथवैवं वक्ष्यामि ईदाद्यंतं यद्द्विवचनांतमिति।
ईदाद्यंतं द्विवचनांतमिति वेल्लुकि प्रतिषेधः। ईदाद्यंतं द्विवचनांतमिति वेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः।
२४ कुमार्योरगारं कुमार्यगारं। वध्वोरगारं वध्वगारं। एतद्धीदाद्यंतं वध्व्यते द्विवचनांतं भवति प्रत्य- २८
यलक्षणेन। नात्र प्रत्ययलक्षणमर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणोऽङ्गनिषेधस्य यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इ-
त्यर्थग्रहणं करोति। नैतल्लोपयत्ता वार्थेन इत्यर्थमेतत्स्यात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति। न तर्हि
ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। ईदादिनिर्दिष्टं द्विवचनं विशेषयिष्यामः। ईदादिविशिष्टं न द्वि-
वचनेन तदंतविधिर्भवति। ईदाद्यंतं यद्द्विवचनांतं तदंतमीदाद्यंतमिति। एवमप्यमू अत्र केवले अमू अत्र सम राम
मपघेतांश्च ... नावलौ ... शोभनाः तिष्ठत अहो ईदादिविशिष्टद्विवचनांतं नैव भवति प्रत्ययलक्षणेन।

नाग्रन्थ्राप्यकृतेश्रीभावेलुम्भविध्यानिाइदमिहसंप्रधार्य्यलुक्षिप्यतांश्रीभावद्दनिाकिमत्रकर्त्तृमं
परलोकश्रीभावः निमोलुकुकृतेश्रीभावेप्राप्नोति। अकृतोपिप्राप्नोति। अनित्योलुकृअन्यस्य
कृतेश्रीभावेप्राप्नोति। अन्यस्यकृतेऽश्रद्धांतरस्यवर्शाप्नुवद्भिविधिरनित्योभवति। श्रीभावोप्यनि
त्यः। निाहकृतेलुकिप्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छ्रीभावः श्रीभावेकृतेलुकुअप्राप्तिः
कथंचिदनित्योलुकस्मात्ताएवमपिदोषः वक्ष्यतेनतत्यदसंज्ञायामनववनमन्यत्रसंज्ञाविधौऽग्र
ग्रहणान्नदृतविधिप्रतिषेधोस्मिन्नित्ति। इदंचापिप्रत्ययग्रहणंतां अयंवापिसंज्ञाविधिः अवश्य
खल्वस्मिन्न्यासेऽप्राधंनवक्तव्यम्प्रतिषेधः। तस्मादलुकसएवमध्यमःपक्षः॥ ॥ अहलोमानः॥ ॥
मानःशब्दसंज्ञायामस्मात्सिद्धत्वादप्राप्तेकादेशप्रतिषेधः। मानस्यशब्दसंज्ञायोनतस्माद्दिवम
लमप्यासिद्धत्वादप्राप्तेकादेशःप्राप्नुवंतिनिषेधःप्रतिषेधोवक्तव्यः। [redacted]। अमी।
ग्रासनेभ्रमकृशौ।... आसनोनतुवप्रशब्दसेज्ञावववनमामर्थ्यादित्यादयोनभविष्यं

आसनेसमी १ ...

भा॰१ त्रिवचनार्थो हि सिद्धो नेदं वचनारम्भे ऽप्यास्तित्यनन्तरेण स्पष्टवचने प्रयोजनं किं यत्तिरुद्धप्रगृह्यसंज्ञाका
र्य्यं तदर्थमेव तस्मात् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति यदि य
२१ तावत्स[illegible] योजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिको दैसो नेति । विप्रतिषे
धाद्वा । अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियतां नामयाद्दयोर्वा प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन तु । नैष
युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेयमाद्वादयः परा इदं प्रगृह्यसंज्ञा
करिष्यते सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं वैनाहि पूर्वं च प्रगृह्यसंज्ञा कथं कार्यकाले हि संज्ञा २८
परिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति
एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः कथं द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः एवमप
दादयः ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा नाव्यपं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवो यत्र सर्वाण्यत्रा राम
संभवः को सावसंभवः प्रगृह्यसंज्ञाभिर्निवर्त्यमाना आद्या द्याधातोऽयं पादयोभिर्निवर्त्यमानाः प्रगृह्य

संज्ञानुमितेर्विप्रतिषेधोऽसंभवः सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। सतो हि
प्रतिषेधो भवति न चात्र इत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः उभयमसिद्धं। आश्रयात्सिद्धत्वे यथा रोहतेर्त्वेष्वा
श्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। यथा तत्र त्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। किं पुनः कारणं तत्र त्वस्य आश्रयात्सि
द्धो भवति न पुनः यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैव त्वमपद्यते नैवं शक्यं। असिद्धे ह्यानुनासिके प्रसिद्धिः। असिद्धे ह्य
त्वानुनासिकाप्रसिद्धिः स्यान्न ह्यसोऽचाऽन्तोऽत्र। तस्मादत्राश्रयात्सिद्धत्वमपेक्षितव्यं। तत्र यथाश्रयात्सि
द्धं भवति एवमिहापि भविष्यति। अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। अथवा
योगविभागः करिष्यते। अदसः। अदसः ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवंति। ततः मात्। मात्परे ईदाद
यः प्रगृह्यसंज्ञा भवंति। अमी ईशा अमू। किमर्थो योगविभागः। एकोऽयं तत्रासिद्धे प्रगृह्यकार्ये नरर्थः। अ
परो यदसिद्धे इहापि न हि प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। किं च स्यात् यदि प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्। प्रगृ
ह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत। नैष दोषः। परत्वात्प्रकरणे प्रकृतिभावः। न वैष प्रगृह्यः। एवमप्ययुक्ते।

भा० १ शाखोपशाखाभेदाज्जिह्वेववर्णनमिति वर्णनीयदिह्वेववर्णनमिति वर्णन्ते। अभीष्टे जिनशास्त्रे नि। एवं तर्हि एवं
जमिति निवृत्तो। अथवाहायमरहो मादिजि [redacted]
नवई लोलेभ्यः नापि मकारः। नन एवं विज्ञास्यामः माथीदादशाघथ्यानामितिज्ञ
30 ते वा। किन्तु क्रम्। अदसहलोलेमिद्धे स्वरेवाहिअरहलस्ताणो प्रत्यसंज्ञापांवेति। जत्र सकिंदोषः। न
त्रमकाकारेदोषो भवति। अस्तु केन। नवाग्रहणाविशेषणत्वात्। नवैषदोषः किं कारणं ग्रहणावि 30
शेषणत्वात् नभाकृहणो नइदाधंते विशिष्यते। किं तर्हि ईदादय एव वि[illegible] षिष्यंते। मात्परेड
दादय इति॥ शा॥ ॥ इहकस्मान्न भवति काशेकुशेवेशे इति। शयिवकृहणात्। अर्थवतः शेषस्य
स्य ग्रहणं। नवाप्यनर्थिकावात्। एवमपि हरिशेवभुशे इहमन्त्रप्राप्नोति। एवं तर्हि लक्षणात शेतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमेवं भविष्यति। अथवा उन्नरसार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति। कथं हरिशेव राम
भुशे इति। एकोत्र विभक्त्यार्थेनार्थिवाच्। अपरस्तुद्धितार्थेन। समुदायोनर्थकः॥ ॥ निपातएका

जनाङ् ॥ ॥ निपात इति किमर्थं चकारात्रा जहा रात्रा एकाजिति किमर्थं प्रेन्द्रं ब्रह्म प्रेन्द्रं त्रा एकाजि
त्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति एषोपि घेकाच् एकाजिति नायं बहुव्रीहिः एकः अद् अस्मि
न्सोयमेकाजिति किं नार्हं नञ्तत्पुरुषोयं समानाधिकरणः एकः अच् एकाजिति यदि तत्पु
रुषः समानाधिकरणः नार्थ एकग्रहणेन इह कस्मान्न भवति प्रेन्द्रं ब्रह्म प्रेन्द्रं त्रा अज्ग्रहणेन एवायं निपा
त इत्येवं विज्ञास्यते किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते अच्ग्रहणसामर्थ्यात् हि
प्तादि हि यत्राधान्यं तत्र स्यात् अज्ग्रहणसामर्थ्यं न च किं स्यात् अल्पमन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनं किं
अलन्तस्य यथा स्यात् इह हलन्तस्य मा भूत् नैव दोषो न प्रयोजनं एवमपि कृत्वा एतत्राह्द्धोः परिभाष
योः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन्निति वचनेन विधिस्तदन्तस्येति वद्व्यमिह परि
भाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति इयमिह न भवति व्यपदेशिवद्भावेन विधिस्तदन्तस्येति अथवा अर्थवद्
लिङ्गापपत्तिः इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति इयं न भवति व्यपदेशिवद्भावेन विधिस्तदं

भा०१ नस्येति। यद्यप्यनाङिति प्रतिषेधं गमित्ति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदस्य ग्रहणं तत्क्रियमाणो एकस्य ग्रहणं क
रोति जज्ञापयत्यस्यार्थः अन्यत्र वर्णग्रहणे नानिग्रहणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं।
इमे हन्त्रै ग्रहणस्य ज्ञापितत्वात्कला सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अनाङिति किमर्थं आउद
31 कोनता। ओदकोनाता। कुहकस्मात्र भवति। आ एवं तु मन्यसे आ एवं किल तदिति। सानुबंधकस्ये 32
दमाकारस्य ग्रहणं। अननुबंधकश्चासाकारः क्व पुनरयं सानुबंधकः क्व पुनरयं निरनुबंधकः।
ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ ॥
ओत्॥ ॥ किमुदाहरणं। आहो इति। उताहो इति। नैतदस्ति प्रयोजनं। निपातसमाहारोयं। आ
हो आहो इति। उत आह उताहो इति। तत्र निपात एकाजनाङिति सिद्धं। एवं तर्हि निपाता
द्योः। अथवा प्रतिषिद्धार्थोयमारंभः। ओ बुध्यानन्ततः। ओ बुध्यानन्तहञ्जो प्राप्नोति वा। ओ विम दापन
वायं सत्यो वक्तव्या। ओत विषयाजि बंधः आदंतो निपातनं स्पष्टेत्र अंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अ

नद्व्यरोयभवत्तस्यरोमवल्लातिरोमवत्सानवकव्यः। लद्य्र्गाइञिपद्दोङ्कपोः शजिपद्दोङ्कसेत्सेवं न
भविष्यति। एवमपि अगोर्गौः समपद्यत गोमवत्स्यत्र माम्रो ञि। एवं तर्हि गोणाम्रुस्यपोस्तुल्ये
सप्रत्यपद्दञिजनछ्याग्गोरस्य वंध्योत्तोश्रोछामीयद्दञिनवाहीकेत्तुवध्यते। कथं तर्हि वाहीके
दृष्टा सेभवतः गोस्त्रि छ्ति गामानयेति स्पर्थो अयएतदेवंभवति। यद्धि शद्द्र अयं पावृत्मा चेत
स्तुभवति। शाद्वाश्च पेवर्द्धालेः॥ ऊजम॥ इहाकस्मात्र भवति। आहोइञिजनाहोइ ञि। ऊमरुक
मतेनवकाश्वो नेपस्यामः। ऊनोयमन्पेनमहैकादेशाउस्यहृतोनग्रहणेनाम्राकार्यछन्दसि त्रिलोपयति
नवत्र ऐकादेशाउस्यहृतोनग्रहणेइति। पदरमा। द्विमो दृतस्पानिपातस्य श्ग्रस्य मलोशामि। ने
नद्दक्षिलापकं। ऊक्तमेनतदशनिछयापोपमारमः। इति। दोषः स्वल्पापिस्मात्। यद्यनो [illegible] कादे
शाउस्यहृतोनग्रहणेनाउउअस्पहर्तुञिजावग्रपरुञिमयउनोवोवेनिवलं नस्पात्। एवं न
त्वेकनिपातायमा। अथवा कावुकाराविमौ एकोननुवंधकः। अपरः सानुबंधकः। गृह्यते न्तु वंधं

भा०१ कृत्स्नस्यैव एकादेशः । उञः इति योगविभागः उञ्‌ इति योगविभागः कर्तव्यः । उञः शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उ इति विति । ननु उञः ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य म
तेन दीर्घोनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञश्च ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः । उञो वा शाकल्यस्य शाकल्य
स्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा स्यात् उ ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ ॥ ईदूतौ च स
३२ सप्तम्यर्थे ॥ ॥ ईदूतौ सप्तम्यौ इत्येव ईदूतौ सप्तम्यौ इत्येवं सिद्धे अर्थग्रहणं किम् । लुप्तसप्तम्यर्थग्रहणादिह वेदल्लु
प्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात् सोमो गौरी अधिश्रितः ॥ ॥ इष्यते वा ... अपि स्यादिति अ
र्थात् लोपे कृते न सिध्यति तेन एव [illegible] मर्थग्रहणं । नात्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णदीर्घो भ
वति । पूर्वस्य वेदसवर्णो मामकी तनू इत्यत्र । मामक्यां तन्वाम् इति । पूर्वसवर्णदीर्घः आह । अत्र आवश्यक प्राप्नोति । ए
वं तर्हि आह । ईदूतौ सप्तम्यौ इत्युच्यमाने वाचि सप्तमी ईदूतौ नोच्येते । वचनात् प्रगृह्य भविष्यति । वचनादपि दीर्घे तो । हम
मे दं[illegible] वचनात् प्रगृह्यं । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किं । एकसप्तम्यां दीर्घत्वं प्रयुज्यते । इति न प्रगृह्यं ३२

सरसी शब्दान्तमिति । नन्विज्ञयोऽजनेरिहन नाप्नोति । सोमो गौरी अधिश्रितः इति । तत्रापि सरसी यदि
तत्रापि सिद्धं । कथं । यदि सरसी शब्दस्य प्रगृह्यत्वं स्यात् । अस्मिन् लोके सरसी शब्दस्य प्रगृह्यत्वं । कृष्ण
ह्यण्यो हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते । ज्ञापकं स्यान्न दन्तत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः न
प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । कुमार्यै अगारं कुमार्यगारं ॥
वध्वै अगारं वध्वगारं । अत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । मात्रा पूर्वपरस्मिन् भूता । अथ वा पू
र्वपरस्य मा भूदित्येव [illegible] मध्ये ग्रहणं । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । न प्राप्नोति । अथ किमर्थ
तो ग्रहणं कस्मान्न देवात्र न भवति । उदाहृत्य प्रत्युदाहरति । अथान्तरहस्य पर्यायं दन्तो दोष ए
वा । अन्तरहस्य पर्यायं न दोषः । समुदायाद्विधीयते इह तो समस्तो न्यवत्तु ते ग्रहणाद्वे
ना । पूर्ववत्त्वे मात्रा । मात्रायां वा प्रमाणतो वचनात् प्रदोषः । तत्रापि सरसी यदि ज्ञापकं मा
त्रं दन्तत्वे मात्रा पूर्वपरस्य भूता ॥ दाधाघ्वदाप् ॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं । घुसंज्ञायां प्रकृति

भा॰ १ ग्रहणं कर्तव्यं। दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। आलम्भूतानामपि यथा संज्ञा कि-
यते मा आलम्भूतानामेव स्यात् अनालम्भूतानां न स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि
आर्द्धधातुके। तत्र चैते आलम्भूता इत्यपते। शिदर्थं। शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। प्रणि माल
प्रणिदिधति तेन दार्था शिति दयते प्रणिदयति नि मा रक्षज्जी प्याः पंक्ति घुसंज्ञायां प्रकृति-
ग्रहणं शिद्विकृतार्थं। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। शिदर्थं विकृतार्थं च। शित्कृदर्थ
33 ते। विकृतार्थं खल्वपि। प्रणिदापयति प्रणिधापयति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लक्षणप्रतिपदोक्त- 33
योः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। प्रतिपदं च आलम्भूतानामेवास्मात्। लक्षणेन च आलम्भूतानां लक्ष-
न स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतयः इति आहो-
स्विद् दाधाप्रकृतय इति। किं चातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति। स एव दोषः आलम्भू- राम
तानामेव स्यात् अनालम्भूतानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दाधाप्रकृतय इति अनालम्भूता-

नामेवस्मात्। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते द्वाभ्यां प्रकृतं परस्मिन्नपि द्वाभ्यां प्रकृत्य यद्गुणिनो कथं तर्हि द्वाभ्या
घुसंज्ञा भवति। प्रकृतं तरप्रश्लेषात्सिध्यति नत्वाई प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं प्रकृतं द्रवप्रकृतमप्
प्रग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतं। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति। ततो वक्ष्यामि द्वाभ्यां द्विरापप्रश्नार्थे इति
नैवं शक्यं। स्यादिति नामसमानाधिचत्वानि रासजिदृशाणजि संहितेशीला जिस्मृतौ नाहुः। एतेषाम्
प्रघुसंज्ञा प्राप्नोति जस्मात्। नैवं शक्यं। न वेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेवा न कर्तव्यं। छिरस्वर्थेन
नावत्राप्यैः प्रकृतिग्रहणोन अवश्यं न च मार्थ प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं शक्यमपन्ने। प्रत्ययम
द्रुत्येवमर्थो। न तु रजात्। द्वेपकृष्यते घुप्रकृतो माङकृतो वेति। यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रशिमि
नोनिघ्नेनिमित्ता नानित्रवापि शाश्वेनिप्रत्याक्ति। यस्मात्तेपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्र
निमाताशनि मातुं घनिमानन्नप्रिति। आकारांतस्य ङि-नो ग्रहणं विज्ञायते। प्रत्येयथैवनत्वि कि
यमालेपि प्रकृतिग्रहणे तोऽर्थ आकारांतस्य ङि-नो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेपि प्रकृतिग्रह

५

भा॰ १ ऽोऽस्याकारान्तस्याङ्‌नो ग्रहणां विज्ञायते। विकृतार्थेन वापि नार्थः दोष एवैतस्याः परिभाषायाः
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ गामा दा ग्रहणेष्वविशेष इति। समानशब्दप्रति
35 षेधः। समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्त [illegible] वि मः। प्रनिदारयति प्रनिधा
रयति। दा धा घुसंज्ञा भवेन्नेति घुसंज्ञा प्राप्नोति। समानशब्दाप्रतिषेधो र्थवद्ग्रहणेन। समान
शब्दानामप्रतिषेधः अनर्थक प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घुसंज्ञकस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रह 34
णेन अनर्थकेनेति योऽर्थग्रहणान्न चैतावर्थवन्तौ। अडुपसर्गेऽपि अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रा
दयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवति नचैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रणिदा
पयति प्रणिधापयति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ। नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः। नवा
र्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्रानेकान्तदोषः॥ किं कारणं अर्थ राम
वत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्रानर्थकस्यार्थवत आगमो थि

वद्धृतोनगत्वतो काप्यत्रालविनाविकार्षति । पुंकंपुनर्यत्रैमेनुनामशदेषुआगमशासने
स्मादिनिम्येषुनामशदेषुकूटस्थेरावद्वालिङ्गिर्वतोभवितव्यमनन्तपायोपलनविकारेभि
आगमस्थनःमाश्वेशयोपजनः । अपपुंकंपात्रेम्येषुशदेष्वादेशाः स्मृः । वाहुपुंकंशस्त्रजनरे
रिहभवितव्यंतत्रशद्वांतराच्छद्वांतरस्यप्रतिपत्तिप्रसक्ता । आदेशाःस्तिहिमभविष्यंतित्र्नागम
कानांमागमकाः । जलकपूं । सर्वेसर्वपदादेशादाक्षीपुत्रस्यपाणिनेः । एकदेशविकारेहिनि
त्यत्वंनोपपद्यते । दाडुः प्रतिषेधः स्याद्धोरित्वादीडः प्रतिषेधः स्याद्धोरित्वेत्रस्यः । उपादान्ना
स्यत्वेरः शितस्कस्पेति । आत्वेकृते स्याद्धोरित्वे मीः । लंपाभोजिकुनः । पुनरयंदोषोतास्यतेकिं
प्रकृतिग्रहणाकारहोस्विद्रूपग्रहणान । रूपग्रहणास्मिराह । हलावलुप्रकृतिग्रहणंदोषोडा
पुनेतउपादिष्टाद्धतोमनिमोमाघुरभलभेति । नैषदोषः । राप्रकृतेरिस्नुप्यतो । नवयंदाप्रकृ
तेः । आकारांतानामेतेनाः प्रकृतयः एतेमानामशोकारांताः । नवप्रकृतिप्रकृतिः प्रकृति

मा० १ शुद्धात्मनः स्वरूपेणात्मन हि शक्तिविषयो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । पुसंज्ञा कस्मान्न भवति । सन्निपातलक्षणो वि
धिरनिमित्तं तद्विघातस्येति वचनं भविष्यति । द्वयोर्निषेधेन दैर्घ्यं नेत्रं तल्लावि । रूपं प्रति निषेधे दैर्घ्य प्र
तिषेधो न प्राप्नोति । अथवा अत्र मुखं च न तु बालेक्षणे भविष्यति । न खल्वेतत् प्राप्नोति । किं कारणं ।
अनेकान्तत्वात् । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । सिद्धमेतत् । कथं । अनेकान्ता अनुबन्धाः । प्र
तिषेधो द्वा अथवा दाधा घ्वपि दिविनतस्या मिनेद्या वक्तव्यं वक्तव्यं । अथ दाधि निघुप्रमाने इहापि
प्रसज्येत आप्नोति दापयति मानि । आकारान्तावरणेनादाविनिबुवनावानस्य प्रतिषेधो विज्ञातं । स्व
स्वं तहि निघने । यथा मा समे वास्तु । न तु वो के दाप्यानिषेधेन दैपाति । परिहृत एवं ननः । सिद्धमनु
बन्धस्यानेकान्तिकत्वादिति । अथ एकान्तेषु दोषा एव वा एकान्तेषु वन दोषः । आलेकृते भविष्य
ति । एतद्याव एकं य ल्प वेष्टुवसा अनुबन्धकत्व हृता वृभनशर्गाति विज्ञायते । अनेनिमित्तिकालु
नुबन्धलोपस्ता न एव भविष्यति । अथ वा वार्य द्वन्द्वनिर्द्दापयति अनुबन्धकृतमनेकान्तत्वं
नतु चो कं न स्वास्वं न प्राप्नोति । किं कारणं अनेकान्तत्वात् ... भविष्यति । न घुसंज्ञा दाधा घ्वदापिति । न तु घुसंज्ञा भवि

सिद्धिः। यदयमुदीचां माङो व्यतीहारे इति मेङः मानुबन्धस्य लक्षणस्य ग्रहणं करोति। अथवा द्वावेवा
यं न दैवक्षिप्ता। कथमवसीयते। निरुपाश्रिकरतोऽभविष्यति॥ ॥ आधेयवदेकस्मिन्न। ॥ किमर्थमि
दमुच्यते। सामान्यास्मिन्नाधेयवड्डावादेकस्मिन्नाधेयवद्भवनं। सत्यन्यस्मिन्यस्मात्सर्वं नास्ति परम
स्मिन्सप्तम्यादिरित्युच्यते। सामान्यास्मिन्यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सामान्यास्मिन्नाधे
यवड्डावादेतस्मात्कारणादेकस्मिन्नाधेयतापरिदृष्टा निकार्यासीत्। नसिध्यतीत्यस्मिन्वस्तुनि
मत्यंततो गौणत्वं न सिध्यतीति। एकस्मिन्नाधेयवद्भवनं। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजन
नमेतन्न। किं नहीति। तत्र व्यपदेशिवद्भवनं। तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेक
स्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यं। किं प्रयोजनं। एकाचो द्वे प्रथमस्यार्थं। व्यसानेकाचो द्वे प्रथमस्य
ति बहुव्रीहिनिर्देशादिति। तस्मिन्क्रियमाणे इहैव स्यात्पपाच पपाठ। इह न स्यात् इयाय आर। अत्र न स्या
न्ताद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येवमपि सिद्धं भवति। छलेवादेशसंप्रसारणार्था। व्यसान्यादे

भा॰१ शाश्वत्ययोरिन्मावयवषष्ठ्येषोनिनात्स्मिन्क्रियमाणोऽर्थे वर्णानकरिष्यति हरिष्यतीतीति। इह न स्यात्
इङ्ग्रोमावस्येन सदेवान्यत्र। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवति। अत्रापि सिद्धं भवति। सन्न हि व्यप
देशो वृद्धो वो वृद्धेरव्ययः न वक्तव्यः। आवनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धं। अनेनेति वववने लोकविज्ञा
36 नात्सिद्धमेतन्न। तद्यथा लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नपि कश्चा
लो ग्राम इति। विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा
ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद 34
यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रा
मो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकश्चा
लो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः रूपं। पदसमुदायः वाक्यं वर्णसमुदायः स्यात्। मिन्नुव्यातेभ्यो राम
यानि चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदं वाक्यं एकवर्णं मिति। अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः।

पदं नामार्थः। अकृ नामार्थः। मूकं नामार्थः। पृथ्वान्तर्हि विद्रुषुएतेषेन तु पपन्नं भवतीत्य अयमेषामेष्टव्य
य मेमध्यमः। अयमेकनीयानिति। भवति वैनरे कस्मिन्नपि। अयमेव मेश्रेष्ठः। अयमेमध्यमः। अ
यमेव मेकनीयानिति। नश्वा। मूनायाममो ष्पनाणायां व भवति प्रथमराभेतानां। हमेति। जघ्याः
नेष्पानाल्लिंगमिपुराहेदं मेप्रथममागमनमिति। आघं नवङ्गं व श्रुश कोऽवकुं। कथ्यमस्य
तु नरत्नसातासाद्यं जपोः सिद्धमेकस्मिन। अपूर्वलेरताणि आदिः। अन्तु नरत्न सत्तोतः। एतद्वैकस्मि
न्नपि भवति। अपूर्वा तु नरत्न सत्ता त्यादेन समाकार त्तो रेकस्मिन्नपि। आघं ना पादिश्यानि वकायीति
भविष्यामिति नाषि। आघं नवङ्गो वेनागो नहीयस्त्याद्य सप्तमेननाम तिलप्तास्मिन्निति। कानि पुनरं
ष्पये गमप्रयोजनानि। आदिवलेप्रयोजनं प्राप्त्यप्रस्त्रि दापुरानले। प्रत्ययप्रस्यादिः। रात्रौ भव
ति इहैव स्पालक न्मंते निरोपः। श्रोपगवः। कापटवः। इम च नस्या नाम्नि नादिर्निम्पनिती हैव स्पा
न्न अहितुं व कायति। आम्ने वेश्यः। गार्ग्यः। लनिरित्यत्र न स्पात्रां वलादेरादिपातु कस्पेट प्रयोज

भा॰ २ नं॥ आर्षषात्रुकस्ये इला हे॥ इहैव स्नानं करिष्यामि॥ शिनो षिषजनं॥ ददिषजनं॥ इत्यत्र न स्नानं॥ तायामि धि
षित्त दारिद्र्यप्रयोजनं वक्षा मि यस्मि श्विषिमदादाव ॥ हणाद्यानि नास्ति क्वि यमारोयि श्रु
षात्रु श्रुवा घोरि यदुवरा विमाहैव स्नानं श्रियः श्रुवः श्रियोभ्रुवो इत्यत्र न स्नानं॥ अडाघो
38 द्व प्रयोजनं॥ आडड़ा दीनां इहैव स्नानं ऐहिष्टऐस्निष्ट ऐनत्र्यौष इत्यत्र न स्नानं॥ अथांज
वद्वेका निप्रयोजना निमिश्रं नवनं द्विवयनांतं॥ प्रशस्येवेप्रयोजनां इहूदेद्विवयनं प्रशस्य 39
इहैव स्नानं पर्वेनंइ निपवेषइनि॥ खड्ड इति माले इत्यत्र न स्नानं॥ मिदयोन्मास्येः प्रयोजनं इहैव
स्नानं कुडानि॥ वना मिता मिपानी इत्यत्र न स्नानं॥ अवोन्मादिटि प्रयोजनं॥ टित आत्मनेपदानां टेरेड्
नि॥ इहैव स्नानं कुर्वाने कुर्वाथे॥ कुर्वते कुर्वे इत्यत्र न स्नानं॥ अलोन्त्यस्य प्रयोजनं॥ आनादी दीयमि
शुपिवा॥ इहैव स्नानं घटाम्भां पराम्भां॥ आम्पामि इत्यत्र न स्नानं॥ आयेनविधिस्तदंतस्य प्रयोजनं॥ अवाय राम
ना॥ इहैव स्नानं वयंते पंच वंश अध्ये यमि इत्यत्र न स्नानं॥ आधंत वदेकस्मिन्कार्यं भवती त्यस्य विद्य

भवति॥ ॥नरसमपोषः॥ ॥घसंज्ञायांनदीनरेष्विति शेषः।घसंज्ञायांनदीनरेपरतिरप्रतिषेधोवक्त
व्यः।नघास्तरोनदीनरइति।घसंज्ञायांनदीनरेऽप्राप्तिषेधः।घसंज्ञायांनदीतरेऽप्राप्तिषेधःअ
नर्थः।प्रतिषेधोऽप्राप्तिषेधः।नघास्तरोनदीतरः।घसंज्ञाकस्मान्नभवति।नरब्रह्मणोघोपदेशि
कः।ऐपदेशिकस्यनरपोग्रहणंनवैषघपदेशेनरछुद्रः।किंवक्तव्यमेतन्ननहिकथमनुव्यमा
नंगास्यते।इहहिव्याकरणेसर्वेषांवसानुबंधकग्रहणेषुरूपमाश्रीयतेयत्रास्येतद्रूपमितिरूप
निर्ग्रहश्चशब्दस्यनांतरेणलौकिकंप्रयोगंतस्मिंश्चलौकिकेप्रयोगेसानुबंधकानांप्रयोगो
नास्तीतिकृत्वाद्वितीयःप्रयोगउपास्यते।कोसौउपदेशेनामनवैषघोपदेशेनरछुद्रः।अथवा
अत्वस्यघसंज्ञाकोदोषः।घादिषुनद्याङ्लोभवतीतिदृश्यंबलंशमसङ्गेन।समानाधिकरणेषु
घादिषुलैवंतन।यस्मान्नहिसिवनदीसण्वतरः।जदाशाभ्रोति।स्त्रीलिंगेषुघादिषुत्यैवतनगत्र
वरणंवैतरवंविज्ञेयंसमानाधिकरणेषुघादिषुसध्यमानेद्दह्यसङ्गेनमहिषीरूपमिव।

भा०१ ब्राह्मणी रूपमिति वेत्ति ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं । संख्यासंज्ञायां संख्या
ग्रहणं कर्त्तव्यं । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति । संख्याया एव संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं ।
किं प्रयोजनं । संख्यासंप्रत्ययार्थं । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येति संप्रत्य
यो यथा स्यात् । ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता । तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्या
38 संप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं इतरथा ह्यसंप्रत्ययः । कृत्रिमत्वात् यथा लो
के । अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येति संप्रत्ययो न स्यात् । किं 35
कारणं । अकृत्रिमत्वात् । एकादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो
भवति । यथा लोके । गोपालकमानय कटजमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स राम
आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । इहापि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो
भवति । नदीयोगिमामस्याग्रहायणीभ्यः । अथ दिशाशोणि । पौगिमामस्याग्रहायणी ग्रहणमाम्

अत्र भविष्यति। तत्रिषोषेऽमस्ते हि शिष्टो प्रोति। [redacted] एवं नग्धीवार्यग्रहणं इति रूपपयति नत
त्रिशोषेभ्यो भवतीति। यद्यप्य विपाइ वृ शरःस्पृष्ट इति उपष्ठिति। इह तर्हि शिष्टो प्रोति। नग्नमिष्टेति। व
हुवचननिर्देशात्र भविष्यति। स्वरूपविधिरस्ति हि शिष्टो प्रोति बहुवचननिर्देशादेवं न भविष्यति। ए
वं न वेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययः इति न च कश्चिद्दोषो भवति। तन्त्रार्थ
वा तन्त्रार्थं च समस्याग्रहणं लोकतन्त्रो क्रोता। घट्। घकारनकारौ तावपाः। घ ह्लान्ताय यथास्यातां इड्द
मा भूत्। पापमानो विमृग इति। इहार्थे न तावत्त्रा थिः संख्याग्रहणेन ननु चोक्तं मितरथाप्यसंप्र
त्ययोः कृत्रिमत्वा यथा लोके इति। नैष दोषः। अर्थान्यकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृ
त्रिमे संप्रत्ययो भवति। अर्थो वा स्येवं संख्याकेन भवति। प्रकृतं वात्र भवति इदमेवं संख्याकेन क
तेग्वमिति। अनस्था। अर्थान्यकरणाद्वाङ्गगा हिमवान् यथामपांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं वृ
द्धानुगोपालकमानयकटलमानयेति। ग्रमयगजितनस्येभवति। साप्रोवा पाद्वह संगोति

भा०१ घातिायथैवनहि अर्थाश्रयकरणाद्धि लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति एवमि-
हापि शास्त्रे गोडानानि घेसौवृक्ष्वेनामिघ्र संज्ञाकृतेभ्यो न यथा लोके जह्णाआकरणेऽ-
भघगजिरिह भवति। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव न यथा कर्तुं [illegible]सित नमं कर्मणि कृत्रिमाक-
र्मसंज्ञा कर्मप्रदेशेषु वोभयगतिर्भवति कर्मणि [illegible]यन्ति कृत्रिमस्यैव ग्रहणं कर्तरि कर्मव्य-
तिहारे इत्यत्राकृत्रिमस्य न तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा करणप्रदेशेषु वो-
भयगतिर्भवति कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणं शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः क-
रणे इत्यत्राकृत्रिमस्य न तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा अधिकरणप्रदे-
षु वोभयगतिर्भवति सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणं विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि
त्यकृत्रिमस्य। अथवा नेदं संज्ञाकरणं तदनेन इति देशोऽयं बहुगणवतुडति संख्यावद्भवन्ति राम
सन्ति ह्येव ति निर्देशः कर्तव्यः नत्वं नेत्यावति मतिदेशो वा गम्यते अन्तरेणापि वतिमतिदेशो

39

२६

संख्येति आह। संख्याय दिति गम्यते। "स पवा" ता यार्थ द्रवीरु सोपपत्ति। नव ले कादिका या: संख्या २

वगम्यते। तत्र यथा एकश्च ब्रह्मसदृन: अपब्रह्मदृनं ब्रह्मसदृनं सुत्वा होमं न्यासमहेव ब्रह्मसद्मनं वरदं यं भवतीति एवमि

हाप्यसंख्यायाः संख्याप्रदेशोऽप्यसंख्यातं प्रत्ययं द्विजियं द्रव्यं संख्यायाः अनिशद्दृनायाः कस्त्रिंशि ति २

दृनायाः प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं। नहि कृत्रिमाप्येताः शदृना वाम संख्यास्ति। ननु वैयण

तिउतीति। यत्राहि शदृनायाः प्रतिषेधं शास्ति। यद्वा विप्पतायाः प्रतिषेधं शास्ति। ननु योकडम

र्थमेतत्स्यादिति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमिति सर्थवतो स्तिशदृस्य ग्रहणं न यत्तु तस्त्रिश

द्रिथवा वैशतु अर्थवाम हती यं संज्ञा किं यतेसंज्ञावना मयतो नलयोद्ध: कुत एतत् तोले थर्मिहि

संज्ञाकरणं तु नमहत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत संख्यायते न

या संख्येति एकादिका यावापि संख्यायते नो तत्रार्थेनवापि नापि: संख्या यहणेन द्वि त्रि शब्दानस्तु प्रसङ्ग

नुवर्ति व्यनेद्द्वे संज्ञा स्तु न स्वं वसं क्लिपि रोपतो नाधि: न वा सार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति नवे

त्व अन्यार्थजमनुवर्तनाद्ज्वाद्वाति। नहि [illegible] गोयाम र्दतीम सर्पता दृहि र्भवति। यत्रावद्भुत्मजेनय।

क

भा॰१ नार्थं शब्दान्तरमनुवर्तनादन्यार्थं भवतीति अन्यार्थमपि शब्दान्तरमन्यार्थं भवति। तद्यथा शाल्यर्थं कु-
ल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यद्यप्यन्यते न खल्वेन-
मन्त्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। भवेदेतदेवं यदि
४० दं वैस्यात्॥ ७॥ इह खलु येन येन विशेषणेनाभिसंबध्यते तेन तेन तस्य विशेषको भवति। अन्य-
वाप्यापेक्षेयं निर्देशः किं यत्नेन वान्यत् किंचिदपेक्ष्यमाणमिति तेनैव सामेवापेक्षिष्यामहे। अर्थ- ४०
ग्रहणं च समासकल्पिचार्थं। अथार्थग्रहणं वक्तव्यं। किं प्रयोजनं समासविभाषार्थं कश्चिद्यं-
र्थं वा समासविभाषार्थं तावत् अर्थग्रहणं पूर्याः कश्चिदर्थं अर्थग्रहणं कालतु किं वा ग्रहणं। लुक्किल
चार्थग्रहणं कर्तव्यं न भवति। अर्थग्रहणं पूर्वाह्णिको लुग्गसंज्ञायामिति निर्दिष्टः पिवसिद्धं अर्थ-
पूर्वपदस्य पूर्वलोपस्य पातः। अर्थपूर्वपदस्य पूर्वलोपस्य पातः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं। राम
किं प्रयोजनं समासकल्पिचार्थमेव। समासविभाषार्थ। कश्चिदर्थं वा। समासविभाषार्थं तावत्

नाध्यर्द्धपूर्वसूत्रे पां किं विशेषार्थं वा अध्यर्द्धपूर्वमकं अधिकग्रहणं वा लुकि समासोत्तरपदत्वप्रपूर्व
अधिकग्रहणं वा लुकि कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं समासविध्यर्थमुत्तरपदत्वविध्यर्थं वा समासार्थं
तावत् अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः उत्तरपदत्वार्थं अधिकषाष्टिकः अधिकसा
प्ततिकः अलुकीति किमर्थं अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः बहुव्रीहौ वा ग्रहणं बहुव्री
हौ वाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति संख्यायाः संज्ञा हि राधिक संख्याः संख्येयं इति सं
ख्येयेव सिद्धं बह्वादीनां ग्रहणं बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुं केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु सं
ख्यासंप्रत्ययो न विभाषितो ज्ञापकात्सिद्धं किं ज्ञापकं यदयं वतोरिड्वा इति संख्याया विहितस्य
कनो वतन्तात् इटं शास्ति वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् नेत्याह योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ॥ ष्णान्ता षट्
षट्संज्ञायामुपदेशिवचनं प्रसंज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यं उपदेशे षकारनकारान्ता सं
ख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं शतादिषु नोर्द्धुडर्थं शतानि सहस्राणि नु

मा-१ मिकृते ष्मांताघटे जिघृक्षं ज्ञाप्रा [redacted] तितुपदेशाय हताज्ञभवतीति । अघ्नाभिम
नालैकृते घकृज्ञानशाप्नोति । उपदेशाग्रहणात्‌ इवतीति । उअं वा । किं मुकं इहता वघ्नता निसह
स्वा ऽऽितीति । मत्रिपान लग्रणो विपिर निमित्तं नध्घात स्येति । अघ्नो । पुक्ता । किमुक्तं । अ
घ्नो । द्रीर्घ ग्रहणं घंघि ज्ञा ह्रा पकमाकारान्तस्य नुडधामिति । अथ वा आकारोऽत्र निर्दि
ष्टो तेषकारनकारं ताआकारान्ताय संख्याघकृज्ञा भवतीति । इहापि नाहिशा शोभित सम्यमा
नेषु घ्नएकाला एकारइति । नैष दोषः । एक शव्या पंवद्भर्थः । अस्तेवसं व्यावावी । एको द्वौ ५१
पहवइति । अस्मसहाय वाघो । नघथा एकाग्रय : एकद्रुता निएका कि सिः सुइके विति सि
ति । अमहाय्यै रित्यर्थः । अस्मन्याघे वक्रिनो नघथा । इत्तामेकार समुर्जु सिकेति । अयेमर्थः
सर्वमारोघ्नमएकाला । अमाहत्यर्थः । नघोन्यायेर्देवत्रैतिनस्मे वग्न योगः । इहनाहिशामो रान
तिन्नामा मिष्टयेवि शत्पादेनिए वेनाहिसमस्मे पोगाविभागः । करिष्यते अघ्नामस्ये शान्त

नः षड्भ्यः षड्भ्यस्य पठुकं अष्टाभ्यो पि तद्भवतीति नो लुक् लुक् भवति षड्भ्य इति । अथ च पूर्वप्रदिष्ट
योगविभागः करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति
हलीत्यनयोः शेषः । यथैवाष्टिया ष्टोष्टिया ष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इति
प्रयोजनं यथालक्षणमष्टुके ॥ ॥ डति च ॥ ॥ इदं डति यत्तदां किं क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्
संज्ञायां वा एकशब्दास्मकर्तुकं श्यते तावासंख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते
कथं ह्यां नाम डति स्वरे तो ऽनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्य
ते डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽनुवर्तिष्यते ॥ ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ ॥ निष्ठासंज्ञायां समानश्रुतेः प्र
तिषेधः । निष्ठासंज्ञायाः समानश्रुतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लूनः गतः इति । निष्ठासंज्ञायां स
मानशब्दानां प्रतिषेधः । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्र
तिषेधः । निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति । अनुबन्धो ऽन्यत्वकरः । अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्य

भा.१ तिा अनुबंधो यत्लकारइति येनलोपात्। अनुबंधो न्पलकारइति येनत्र किङ्कारांतलोपानाल्लुप्यते
यानुबंधं लुप्येत्रानुबंधेनान्यलेभविष्यतितघथा कनरहेव स्त्रनस्प रहंअसोयत्रामो काकइति।
उपतितेका केनष्टनह हंभवतिएव[illegible] मिहापिलुप्तेनुबंधेनष्टः शमयो भवति। यद्यपि लुप्य
तेऽज्ञानाति वसौसानुबंधकस्य पसंज्ञा क्रतेति। तघथा। इतरथापि कनरहेव स्त्रनस्प रहंअसे
यत्रामोकाकइतितुस्यतितेकाकेपद्यपिनष्टं ड्हंभवति श्रेतननस्तस्तुहेशंज्ञानाति। सिद्ध
विपर्यासस्तु। सिद्धश्चविपर्यासः यद्यपिज्ञानाति संदेहस्तस्यभवति अप्य सनशाब्दः लोनोग
त्रिइति। अयं सनशाब्दोलू नोमोणिइति तद्यथा इतरथोपि रेवस्त्रनस्प कनरडूहेअरो यत्रामो ४२
काकइतितुस्यतिते। पिकाकेप्यद्यपिनस्तुहेशंज्ञानाति संदेहस्तुतस्यभवति। इहंतडूहेहे
नह हंभिति। एवं तार्हि कारककालविशेषाभिज्ञः। कारककालविशेषोबोद्धपादेयो भनेयम राम
श्राद्धः कर्त्रीरिकेनातिभावेवेति। तद्यथा इतरथापि यएव मनत्रथ्यः प्रेतापूर्वकारीभवतिसोऽ

श्रेयो निमित्तेन पुष्पं निमित्तेनमुपास्ते वार्षिकं पुण्डरीकं वा एवमपि पुण्याकीर्णे यत्र प्रायो नित्यं लुङ्-
लिङादिदर्शनात् लुङ्लिङादिदर्शनात्रमाविष्यति। यत्र नाहि लिङादयो न दृश्यन्ते प्रायो नि-
त्यं दृश्यन्ते वापि लिङादयः। किं बहुना स्मेतेन नहि कश्चिन्मनुष्यमाने गम्यते येषो वा यस्मनुप-
दिष्टाः कारककालविशेषा न च गच्छति एवमनेन दृश्यत्व गंतुमर्हति यत्र लिङादयो नेति॥ ॥इ-
ति श्रीमहाभाष्ये श्रवणमसमाप्याप स्य प्रथमे पादे यं च समाप्तमाह्निकं ॥५॥ ॥सर्वादीनि सर्वनामा-
नि॥ ॥सर्वादीनीति को ऽयं समासः बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः सर्व आदिर्येषां तानीमा-
नि सर्वादीनि। यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणं। अन्यपदार्थत्वा-
द्बहुव्रीहेः। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति न
तु सर्वशब्दस्य वष्टावियगुणानी। यत्नाभिस्तुकेयस्मा तां गां वोमयं ति संस्थानीयतेन गाढा नैष दोषः समवति
बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि भवति तद्यथा शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रच-

भा०१ रंतीति तद्गुणा आनीयते तद्गुणास्थ अघ्वरं ज्ञा इह सर्वनामानीति [redacted] एवं पदान्तं ज्ञाप्य
मगद्दमिति णत्वं प्राप्नोति । न स्मिन् प्रतिषेधो वाच्यः । सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः । सर्वना
मसंज्ञायां निपातनात्सर्वनामविधानि । किमनेन निपातनेन नामा । अथ कः प्रतिषेधो नामाज्ञा
विशेषेण किंचिदुक्ताविशेषेनेत्युच्यते । तत्र व्यक्रमार्थमाधिशायोगम्यते इदं न भवतीति ।
43 निपातनमप्यवंज्ञातीयकमेवा अविशेषेण णत्वं विधिषु क्ताविशेषानेपातनं क्रियते । त
त्र व्यक्रमार्थमाधिशायोगम्यते इदं न भवतीति । न तु वा निपातनाण्णत्वं स्याद्यथाप्र
ह्वयणाक्तं । किमन्यत्येवंविधयो भवति । इकोयणावीति वचनाद्यणस्यान्यथा प्राप्तस्थ दू
कूय्येत । नैष दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । यवानिर्दिश्यते क्रियते षष्ठी वा पुनः स्थानि निमित्त ४३
र्देयतीति । इह तौ यस्य कन्यारि कुमारी इत्वा रिमः । श्यात्रिति वचनाद्वयण्स्याद्यथाप्राप्तस्य प्राप्नुयात् राम
येत । नैष दोषः । प्रयत्नादेशः श्यत्रादेशः करिष्यन्तेनात्र हि पापो गृह्णातां कर्मेऽर्थं न कर्त्रर्थं प्र

ऽजमस्तु वर्त्तते। ऋक्षकृतां कर्त्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेनेहार्थः। अदिवादिभ्य
श्न्येषां पंचमी शाविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधि
रयं। न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृ
तश्चानुवर्त्तते। इह कस्मान्न भवति। अयसर्वेनाग्रामकबुमाकुटीरजिवयनाग्राकवुस्मापष्या। ग्रामस्थकः
श्रूयेत। नैष दोषः। नाग्रामेकः कृतारम्भानेमबाधको भविष्यति। निपातनमप्येवंजातीयक
मेव। नाग्रामेतालेनिपातने क्रियते तद्बाधकं भविष्यति। यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयक
कानि भवंति। स्तनः स्तनेदोषो भवति। इहाप्यवैयाकरणाः समस्तने विभाषामारभंते समर्येहि
स्तनयो वेत्ति। स्तनते। स्तनते। संहितं। सहितमिति। इह भवान् न निर्यातनेनाद्यमलोपमिच्छति।
अपरस्पराः क्रियासातत्ये इति यथाग्रामं वालोपं संततमिति तत्र सिध्यति। कर्त्तव्योऽत्र यत्नः।
बाधकानि हि निपातनानि। संतोपसर्गे न प्रतिषेधः। संतोपसर्गेनोभ्यतानां सर्वादीनां प्रति।

भा०१ विषयो वक्तव्यः। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिसर्वाय। महत्कष्टं कर्तव्यः। पाठात्सर्वादयः
पठितानां संज्ञाकरणं पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः। शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या। सर्वादी
नि सर्वनामसंज्ञानि भवंति संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि। किमविशेषेण नेत्याह। वि
55 शेषेण वा किं प्रयोजनं। सर्वादीनां तदधिकार्थो। सर्वादीनामानंतर्येण यदुच्यते तदपि संज्ञो ४८
पसर्जनीभूतानां मा भूदिति। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं इतरादीनामदभावो अतिक्रांतमिदं ब्रा
ह्मणकुलं केनरत्ता अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति तस्माद्विशेषो वप्रयोजनं। अतिक्रांतोयं
ब्राह्मणस्तमतिततरब्राह्मणादिति। संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्कर्तव्यः। उपरिष्टाद्योगविभागः
करिष्यते पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायां। ततः असंज्ञायां। सर्वादीन्येवं य
त्पनुक्रांतानि असंज्ञायां तानि दृष्टवानि। उपसर्जनप्रतिषेधस्तु न वक्तव्यः। अनुपसर्जना राम
दिसिद्धयोगः प्रत्याख्यायते तन्मेवमसिसंतस्मात्। अनुपसर्जनम् अ अदिति। किमिदं स

अदिति। अकारान्त्यस्य रौशिष्यमाणे। अनुपसर्जनस्यइष्यते। एवं अजिपु[illegible]भानस्यात्यस्य इति
नमित्यमिति। इष्टिश्चात्र निर्देशोयमनुपसर्जनग्रस्य अदिति। अकारान्ताद्कारान्तकारौ प्राप्त्यमा
णावनुपसर्जनस्येष्यते। अयमर्थो गापिक्तरे प्रदुष्यते गत्यमाणे विभक्ते लड्वति। एवं चाय
रमंपवयरमसमषट्ट्रानुशासित्तड्गुशाप्नोति। नैषदोषः। षद्प्रधानैकदेशसमासः। इह माहिषि
यसवश्रात्राहणेन। अनड्डाहप्नोति। समासान्तनिर्दिष्टे प्रदुष्यते प्रकृतविभक्तौ लड्वति। एवं
मतिनतत् अविनदोश्राविनद्ः। अत्वे प्राप्नोति। नघापवक्तव्यो। नवक्तव्यो। इह तावत्। अडुनरादि
षुः पंचभ्यः इजिंपवमी। अंगस्येति षष्ठी। तत्राशकोविविभक्तिलाडुनरादिभ्य इजिंपवम्यो गवि
तोयचित्तुं तत्र किमन्यछ्कोविशेषाविवुमन्यद्तोविह्ताम्समवायात् नरादिभ्यो पोविहितइ
ति। इह हतो गमनस्थिरदृविसमवुच्यता समनड्डाहनः। स्यराशिनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा
षष्ठी। अंगस्येति पिदारोनामिनयेषा षष्ठी अंगस्येत पायिजत्वकायवारः। गद्यमाणे नवाषि

भा·१ भक्तिं विशेषयितुं संगेन वा पावताकामस्वारः इहनावदस्थिर्यविसर्गलक्षणमनुकृ तानक्ष्संगेना
विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अस्वादिभिरनडः अगमस्य विभक्तेः अनडू भवति अस्थ्यादीनामिति।
इहदांतीलधादीनामो भवतीति शब्दमात्रेण विभक्तिं विशेषयिष्यामः अंगेनाकारस्य दारीनां
विभक्तौ वा भवति अंगस्येति। एवं समर्तिसः अलंनघामोति नेष्टशेषः। सादिसूत्रकानएष
45 समासः अप्यवानेदं संज्ञाकरणं। पाठविशेषणमिदं। सर्वे प्रत्ययानि नामानि सर्वादीनि भवं ५०
ति। संज्ञोपसर्जनेनेव विशेषे वर्तिष्यते। एवं संज्ञा अर्थपदकार्यं तत्र। सिद्धति सर्वनाम्नः स्मो।
श्चामि सर्वनाम्नः सुडिति। अस्त्वपि ग्रहणं तत्र विज्ञायते सर्वे षष्ठी पद्मासनन्स्सर्वनाम सर्वनाम्नः स्वत्र ४५
ह्मस्मट्ः स्मो भवति। आमः सुडू भवतीति। एवं सकलं कृत्त्वं तत्त्वगादि स्त्र शापि शास्त्रो न्येनेश्ववा
पिशब्दो नामसकेकस्य रादस्य समस्य विषयस्मास्मिंस्मिन् विषये पोपः शब्दो वर्तते तस्य तस्मानामि राम
सूत्रस्मि सूत्रे प्रत्ययस्य सर्वनामकार्यं शास्त्रोति। एवं तर्हि अपमसनेनकि यतेपाठश्चेव विशेषं

४

ते संज्ञावाचकत्वं पुनरेकेन पदेनोभयं लभ्यामि नाहाकथं एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्दे
शोयं सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादी
नि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वशब्दादीनि नामानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने न विशेषे वर्त्ति
ष्ठेते। अन्वर्थमहत्येयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतल्लब्धं? अर्थात् महत्संज्ञाकर
णात्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनं। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत सर्वादीनि सर्वेषां ना
मसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां नामानि भवन्त्यतः। सर्वनामानीति। संज्ञोपसर्जने न विशेषे वर्त्तिष्ठेते।
अथोभयस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः। उभयस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः। उभयस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः
क्रियते। उभको। किमुच्यतेऽकजर्थ इति। न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि। अन्याभावो द्वि
वचनटाब्विषयत्वात्। अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः। किं कारणं। द्विवचनटाब्विषयत्वा
त् उभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः। अन्यानि च सर्वनामकार्याणि एकवचनबहुवचनेषु दृश्यन्ते।

भा॰ १ पश्यतु नरयमसु मशाष्टः द्विवचनटाविषयः कथमिदानीमस्मान्यत्र भवेन्निति उभयोऽन्यत्र उभयस्या
ऽन्यत्र भवतीति। उभयस्य टावेव च भवतीति उभयेऽत्र मनुष्याः उभयो मणिरिति। किंवस्याघ्यघ्या
कल्पस्यात्। कः पुनरपेत। कश्चेदानीं काकवोर्विशेषः। उभयशब्दो यं द्विवचनटाविषयस्तक्कल
त्रा किंविसमिति नमध्यपमिति तदाश्रमातपनच्छत्रं द्विवचनपरोयमिति। के पुनः समितिकायं द्विवच
५६ नपरः स्यात्तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या। यदेवं नार्थ किंसमितिनायं द्विवचनपर एव सामर्थ्यमपि समि
नायं द्विवचनपरः स्यात्तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या। अवचनादपि जनसर विज्ञानं। अन्तरेण ४६
वचनमपि द्विवचनपरो भविष्यति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते एकार
शक्तिरेअन्तरादिवज्ञावेन द्विवचनपरोऽयं। अवचनादपि जनसरविज्ञानमितिवेलकेपितुलम्। अव
नादपि जनसरविज्ञानमितिवेतकेपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथं। स्वार्थि रप
कः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति। प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकग्रहणमपि भवति।

यभवतः सर्वनामलेका निषेधो न भवति। भवतोकच्छेपाला नि भवतः अकच्छेषाला नि प्रयोज
नानि। अकच्। भवकान्। शेषः। भव भवां स्त्र भवेतो आवे भवाद्गिति। किं पुनरिदं दारिगए
नमा होस्विदुह्राहरणामात्रे। तद्राहरणमात्रमिमा हा। नतीमाद्रयोपिह्ला बानेसर्वनाम्नस्तृ
तीयावा। भवना हेतुना। भवने हेतोरिति॥ ॥विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ ॥दिक्समहः
किं। न बहुव्रीहौ विति प्रतिषेधे प्राप्ते नित्ये न हाय नेक्षा विभाषा क्रुयतिषेधयद्रुति। दिक्समहणे पुनः
किं। समासोनन्दहो भवति। दिग्दपदिष्टे विभाषान्यत्र प्रतिषेधः। अथ समासग्रहणं किं। समास
एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्यात्। बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत्। दक्षिणपूर्वस्यै।
बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्यात् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् दक्षिणपूर्वस्यै। अ
थ बहुव्रीहिग्रहणं किं। दक्षिणमानु दिशि। दक्षिणापूर्वा नेन प्रतिषेधो नेद बोभेष [illegible]
षेधो भवि ष्यति। नाप्राप्ते प्रतिषेधे दयं विभाषा रभ्यते सा यथा न बहुव्रीहौ विभाषेत प्रतिषे

भा०। धंवाधतेएवंद्वंद्वेन्यजनमपिवाधेनानवाधते।।किंकारणं।येननाप्राप्तेतस्यवाधनंअवृत्तिानवाप्रा
प्तेनवहुव्रीहाविन्येतास्मिन्प्रसिद्धेयेद्वंद्वविभाषारभ्यते।द्वंद्वेवेत्येतस्मिन्योगेपुनःप्राप्तेवाप्राप्ते
वा।अप्रवाप्तुरक्ता।द्वयवाद्याअनेनरात्रविधीत्र्याधेनद्वंद्वेवाभिप्रयविभाषामवहुव्रीहाविसेनंपू
र्तिप्रेधंवाधते।द्वंद्वेवेत्येनेनवाधिष्यते।पृष्टवेदंनावदयंपृष्टव्यः।द्वद्वकस्मान्नभवति।यापूर्वा
८७ स्मात्तन्नत्रअस्याएवोत्तरोपन्मुपपत्तस्मैएवोत्तरायदेहि।।लक्षणात्प्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदो ४१
क्तस्यैवेति।परिभाषयेवेनार्थोवहुव्रीहिग्रहणो।द्वंद्वकस्मान्नभवति।लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिप
दोक्तस्यैवेति।तत्रतार्थताहिवहुव्रीहिग्रहणंकर्तव्यं।नकर्तव्यं।क्रियतेतत्रैवानवहुव्रीहाविति।
द्विमात्यंकर्तव्यं।वहुव्रीहिरेवयोवहुव्रीहिस्तत्रयथास्यात्।वहुव्रीहिवद्भावेनयोवहुव्रीहिस्तत्र
माभूदिति।एकेकस्मैदेहि।।एतदपिनास्तिप्रयोजनं।समासइतिवर्ततेनेनवहुव्रीहिविशेष राम
पिष्यामः।समासोयोवहुव्रीहिरिति।।इदंतर्हिप्रयोजनं।आवयववतस्यापिवहुव्रीहेःप्रति

षेषो यथास्मानुइह मामूत्तावस्त्रमंतरमेषां त इमे वस्त्रांतराः । वसनमंतरमेषां त इमे वसनांतराः
वस्त्रांतराश्च वसनांतराश्च वस्त्रांतरवसनांतराः ॥ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ ० ॥ किमुदाहरणं । द्वित्रिपा विश्व
पानेन तस्मिन् प्रयोजनं । सर्वादिगणस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भाव्यं । वस्मेनेन तस्य बहुव्रीहौ सर्वनाम
त्वाये तस्य प्रसंख्यानमिति । तत्र दिग्वपिञ्चप्याये जिमभाविनत्वं । इदं तर्हि प्रयोजनं । तत्प्रयोजनं ननु वा तापि
सर्वनाम्न एव ए व्युत्पत्तिनिपातेन न भावितव्यं । नैकतरोपैः । वसनेनेन तस्य । संख्या सर्वनाम्नो ऽयं बहुव्रीहिः परत्वा
त्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति । इदं वाप्युदाहरणं । द्विपा विश्वायनं ननु वाके । विश्व द्विप
ता नितिभवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । रात्रि परे ऽति । न खल्वप्यवश्यं सर्वादिगणस्य बहुव्रीहेः प्रति
षेधेन भवितव्यं । किं तर्हि सर्वादिगणस्यापि भवितव्यं । किं प्रयोजनं । अकच्स्मात्यदिति । किं वक्ष्याद्य
त्रकच्प्यात् । कोऽनयोः स्मान्ताकच्छब्दयोः कोवा विशेषः । नंदलनानेषु विशेषः । अहकं पितायस्य
स मकपितृकः ॥ त्वकं पिता यस्य स त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति वी

भा० १ ध्मनोकश्च्यं पुनरिक्ष्छनाऽपि भवता वहिरंगेणाश्यतिषेधे नांतरंगो विधिः । शाकोकाषितुं । अंतरंगानपि वि
धीन्बहिरंगो विधिर्बाधते । गामभ्रिपदूजिपथा ॥ क्रियते तत्र पथ्यलः । प्रत्ययोत्तरपदं यो श्रुजा । नतु
बेहापि क्रियते । नवहुव्रीहौ विजा । अस्मन्परेतं स्ववबनेश्यो तनो । किं । प्रियविश्वाय तउपमल्लिनश्च
मिषेधेनाप्येतन्निषिद्धं । अपंचवल्लपि वहुव्रीहिः । आमेव वश्याप्यमकालिकः । पश्यमि अपेकपघमेकल्व
पिमेकविभक्ति विवा अस्त्रितादर्थ्याना छष्ठी । वहुव्रीहि षष्ठी निपश्या नि वहुव्रीहि रिजि । तछन्नता
दर्थ्याना छष्ट्वेततम्पे दंगहृणां गोनहिपअहा । अकपचरोतुकर्त्तव्यौ इत्यंगमुक्तमेशघोलं
कोम्पित्रकोमकम्पित्रकइत्येव भविन बंपूर्जिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं । प्रतिषेधे भूतपूर्व
स्योपसंख्यानेकत्रेषां । आकोभूतपूर्वः । आकपूर्वः आकपूर्वाय परेहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्व
स्योपसंख्यानानर्थकं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिजिवचनात् । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यान रूप
नमनर्थकं । किं कारणं । व्यवस्थायामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञा

यते नवाव्ययवस्थायामपते॥ ॥द्वितीयासमासे॥ ॥समासइतिवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं
किमर्थं। अयं तृतीयासमासः अन्येष्वप्यसमकल्पिकः यस्मिन्नेकपद्यमेकस्वर्यमेकवि
भक्तिकत्वं च भवति। अन्तिनाद्यर्थोत्रानुवृत्तिः। द्वितीयासमासाश्रितानिपदानिभिः। तृतीयासमा
सइतिजघन्यनाद्यर्थोत्रानुवृत्तः न स्यात् संग्रहणं। अथ चतुर्थसमासइतिवर्त्तमाने पुनः समासग्रह
णं समासेन तत्स्योपातने योगांतरप्राप्तिविज्ञापनं। समासिविषयोगांते योगविभागः करिष्यते। द्विती
या। तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवंति। मासपूर्वाय पटीहां। ततोऽसमासे।
असमासे वा। जो पापः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवंति। मासेनपूर्वाय पटीहां॥ ॥वि
भाषायां तत्र॥ ॥दासः कार्यं इति विभाषा अकाङ्क्षिन भवति। द्वंद्वे च॥ ॥पूर्वपरावरदक्षिणो
त्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां॥ ॥अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकं
गणे पठितत्वात्। अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकं। किं कारणं गणे पठितत्वा

इमान्यपादीनि २

हि ३

भा० १ गगनोत्थेतानि पठ्यन्ते। कथं पुनर्ज्ञायते मपूर्वः पाठ इति। अथ पुनः पा ठ इति तानि हि पूर्वाणि
नि इमान्यपि पूर्वाणीति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति मपूर्वः पाठ इति। अथ पुनः पा
ठ इति। यदयं पूर्वाणि शिष्यो नवभ्यो वै जिनवयग्रहणं करोति। नवैव पूर्वाणीति। इदं तर्हि प्रयो
जनं। व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। एवमपि शिष्टान्य
५१ वैतानि गणे पठ्यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनं। छायादिषु पुरा सेन पर्युदासो मा भूदिति। एतदपि ना ४८
स्ति प्रयोजनं। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैषां छायादिषु पुरा सेन पर्युदासो भवतीति। यद
यं पूर्वत्रासिद्धमिति तिनिपातनं करोति। अपवृक्तकार्य पठति। जसभावादिति वेदर्थत्वा
भावादेयवाक्यस्य ग्रहणं। इदं तर्हि प्रयोजनं। जसि विभाषां वक्ष्यामीति॥ ॥स्वमज्ञाति॥॥
आख्यायां ग्रहणं किमर्थं। ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य प्रतिषेधो मा भूत्। राम
पुत्राः स्वाः त्रयः स्वे गावः स्वा गावः॥ अन्तरं॥ उपसंख्यानं ग्रहणं मनर्थकं बहिर्योगेन कृ

तत्त्वात्तदुपसंख्यानग्रहणमनर्थकं। किं कारणं। वहिर्योगेन कृतत्वात्। वहिर्योगग्रहणे त्वेव सिद्धं न
वा शाटकयुगाद्यर्थं। नवा अनर्थकं। किं कारणं। शाटकयुगाद्यर्थं। शाटयुगाद्यर्थं नहीदं व
क्तव्यं। तत्रैतत्स्याद्यते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति। अत्रापि यदयमनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति। इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति। अपुरीति वक्तव्यं। इह माभूत्। अन्त
रायां पुरि वसन्तीति। ताश्च करणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं। वा शकरणे तीयस्य ङित्सूपसं
ख्यानं कर्तव्यं। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। तृतीयस्यै। तृतीयायै। विभाषा छो। द्वितीयायात्तृतीयायाम
सि तेनैव नवक्तव्यं भवति। किंपुनरत्र ज्यायः। उपसंख्यानमेव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। द्वि
तीयायाः द्वितीयस्यै।। स्वरादिनिपातमव्ययं।। किमर्थं स्वरादीनां पृथग्ग्रहणं क्रियते।
न चादिष्वेव पठ्येरन्। चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा। स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचना
नामसत्त्ववचनानां चा। अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते। न निपातसंज्ञैव स्यात्। नैवं शक्यं। नि

ना° १

मा° १ पान एकाजनादिर्ति हिस्वशख्यसंज्ञो कामामाल्वरादीनामप्येकार्थागसमञ्जोजएवं तर्हि अप्यसं
ज्ञे वा स्तु । नष्वाशशं । वस्या निषेधनरा । अव्ययेन अकुनिपातात्मिति । जन्तुशयस्मान्यामे नपरिग
णानं कर्तृत्वं स्यात् । नस्मात् शश्च हा । कर्तृत्वमेव मे संज्ञे कृतं स्यो ॥ नद्धितश्चासर्वविभक्तिः
॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं । असर्वविभक्तोऽविभक्तिनिमित्तस्यो
50 पसंख्याने कर्तृत्वं । ना ना । विना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिः स्याद्विशेषात् । सर्व
विभक्ति हर्षेषभवति । किं कारणं । अविशेषेण विहितत्वात् । चलोऽर्शनावोपसंख्यानं । वलोऽशी
नं वो पसंख्याने कर्तृत्वं तत्राप्यव्रातनः । पृतः ॥ ननु च विशेषण एते विधीयंते । पंचम्यास्तसिल् सप्त ५०
म्यास्त्रल् इति । पवस्तु एते न हि तराम्यो पि दृश्यंत इति । यदि पुनरविभक्तिः शब्दो व्ययं भवतीत्यु
च्यते । अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञा राम
याः । कादन्तरेतराश्रयता । सम्य विभक्तित्वेऽव्ययसंज्ञाप्रभवितव्यासंज्ञायां वा विभक्तिलोपाद्रे

तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते। अलिंगमसंख्यमिति वा।
अथवा अलिंगमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्ष्यामि। एवमपीतरेतराश्रयमेव। का इतरे
तराश्रयता। सतोलिंगासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं। संज्ञया चालिंगासंख्यत्वं भाव्यते। तदेत
दितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते। नेदं वा वनिकमलिंगता
संख्येता वा किं तर्हि। स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च के
चिदर्थैर्युज्यंते अपरे न तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं स्वाभाविकमेतत्। तन्न तर्हीदं वक्तव्यं अलिंग
मसंख्यमिति। न वक्तव्यं। सिद्धं तु पाठात्। पाठाद्वा सिद्धमेतत्। कथं पाठः कर्तव्यः। तसिला
दयः प्राक्पाशपः। शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः। मान्तः कृत्वोर्थाः तसिवती नानाञाविति।
अथवा पुनरस्तु अविभक्तिकः शब्दः अव्ययसंज्ञो भवतीत्येव। ननु चोक्तमितरेतराश्रयत्वाद
प्रसिद्धिरिति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभन्ते

भा०१ ॥अथ विभक्तिकानुशासनं प्रयुज्यते। ये ते वैयाकरणैः सोन्येन मन्तव्याः कथं ते अविभक्तिका न प्र
युज्यन्त इति। अभिधानाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानां। आनन्त्याभिधानाः। अन्येन हि वचने
न एकं गां केनाग्निति। अन्येन द्वौ। अन्येन त्रीन्। अभिधानाश्च नव प्रयुज्यन्ते। नरे नरे वेमे इत्यनां अर्थि
प्रमेवेन रेवं ज्ञाभी यथैकं येनात्र विभक्तिर्न भवतीति। नद्यायेन रेवमनुगम्यतां। किं विरस्माय
51 विभक्त्यर्थप्रधानं। किं वि क्रियाप्रधानं। उच्यते। नैवैरिति। विभक्त्यर्थप्रधाने हि। कृप्यर्थमिति।
क्रियाप्रधाने। अभिधानश्चापि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः कश्चित्क्रियाप्रधानः। न च यत्रेति विभक्त्य ५२
र्थप्रधानः। नानाविनेति क्रियाप्रधानः। नैवेनमोर्थ्योः लिङ्गसंख्यामोयोगोस्ति। अस्य थाप
सर्वविभक्तिरित्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथमिदं वाच्यं लोकेऽपि बहुत्वे क्रियते। एकस्मिन्नेकवच ५१
नं। द्वयोर्द्विवचनं। बहुषु बहुवचनमिति। कथं नाम हि। एकवचनं प्रत्यासमाः करिष्यते। नस्माद्विवचनो राम
द्भ्यो द्विवचनबहुवचने वाधके भविष्यतः। नवाप्येवं विग्रहः करिष्यते। न सर्वाः प्रसर्वाः

स्या० ३

सर्वाविभक्त्यपेक्षया स्मादि इति। कथं तर्हि नैः सर्वाश्च सर्वाश्च सर्वाविभक्तिः स्मादिरिति। त्रिकं वस्तुनो वि
भक्तिषट्कः। एवं गते कृतस्यपि तुल्यमेतन्मात्रस्य कार्यं ग्रहणेन तत्र। ततः परे याम् इति सत्यां न कार्यं
स्य पः कृदर्था ग्रहणेन योगाः। [illegible]ः। कृत द्विनानां ग्रहणानुकार्यस[illegible] विशेषणम् इति निष्ठि
ताये। ते षोडश निषेधो भवतीति वक्तव्याद् इह मा भूत्। एकः द्वौ बहवः इति। तस्मात् स्वारादि ग्रहण
वत्कार्यं। कृतद्विनानां ग्रहणं वपाठे। पाठे ते यमव्ययसंज्ञा क्रियते सा इह न शाम्यते इति परमो द्वैः
परमत्रीवैरि इति। तत्र तदन्तविधिनाम विद्या इति। इहापि न हि शाम्यते इति। अस्तु द्वे अस्तु द्वे सो अस्तु द्वे
सः उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति। सतां हि शति षेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सर्वनाम
संज्ञायां प्रकृतः प्र[illegible] तिषेधः इहानुवर्तिष्यते। सर्वे तत्र शम्या ल्यायते। यथा सतत्र प्रत्याख्याय
ते इहापि तथा शङ्काः प्रत्याख्यानम्। कथं वसतत्र प्रत्याख्यायते। महतीयं संज्ञा क्रियते। इयं मपि
वमहती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कृतमेतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं। तत्र म

भा०१ हृष्याः संज्ञायाः करणो एतनस्य पोऽनेनांश्च यर्थ संज्ञायथा विज्ञायेतानये नीमव्ययमिति। घ पुनर्न
मेति। स्त्रीपुन्नपुंसकानि सलिंगुण्णः एकत्वद्वित्वबहुत्वान्यपिवा। एतानन्यर्थान्किं विद्धियंतिके विवक्षि
यंति। येन विवद्यितिनदृश्यं। सदृशं त्रिषुलिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्नव्ये
52 ति तदव्ययं॥ ॥कृन्मेजन्तः॥ ॥कथमिदं विज्ञायते कृद्यो मान्त इति। आहोस्वित्कृदंतं यन्मान्तमि
ति। किं चातः। यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति। कारयांचकार। हारयांचकारेत्यत्र न शप्नोति।
अथ विज्ञायते। कृदंतं यन्मांतमिति श्रकामेश्रकामसद्धेश्रकाप्पिश्राप्नोति। यद्येव छिन्दनमांस्तु
अस्त्रकृता चत्कृद्यो मान्त इति। कथं कारयांचकार हारयांचकार। किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रा ५२
र्थ्यते। स्वरूपादिनि लुग्यथास्यात्। कामं स्मृद्वेवं आमष्ट्येवं भविष्यति। न सिध्यति। लिंगसहत्वं न राम
त्रानुवर्तिष्यते। लिंगसहत्वं नत्वानुवर्तिष्यते। लिंगसहत्वं निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते प्रत्ययमात्र
मालुक्प्राप्नोति। इष्यते च प्रत्ययमात्रस्याप्यात्मश्रूयते। एवं ताहि कृत्यो तु प्रश्रुमने। लि नि
टौ

यदि वप्रत्ययमात्रस्य लुक् स्यात् तत एतदुपपन्नं भवति। अथ वा पुनरस्तु कूर्दंजं यस्मान्नमितिना कु
प्यप्रत्ययो ऽस्ति नामको ऽप्रत्ययः। आवाधिपूर्वात् तृ निर्दिष्टापायनिनश्च समयपलसतो नावयवसंज्ञा भवति। ते। पदद्वयं
प्रत्याश्रयाह। एषठ ति स्वरादिषु। कुत्सेडोनश्च्या निकारोकारप्रकृतिः। कुत्सेडोनश्च्या निकारोकारप्र
कृतिरिति निर्वक्तव्यं। इह मा भूत्। आधयः आधेः। विकी च विचि विकिरो ऽरिरिति। अनन्यप्रकृतिरिति निर्वा
आप्य वा नन्यप्रकृतिः कृदन्यसंज्ञो भवतीति निर्वक्तव्यं। किं पुनरत्र द्रव्यप्राप्यः। अनन्यप्रकृतिवचनमेव
मुल्लाप्यः। इदमपि सिद्धं भवति। कुंभकारेभ्यो नगरकारेभ्यः इति। जन्न हि विवक्तव्यं। न वा सन्निपातल
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कः पुनरत्र विशेषः एषा वा परि
भाषा क्रियेत अनन्यप्रकृतिरिति निर्वो येत। अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या। बहून्येतस्याः परिभा
षायाः प्रयोजनानि। कानि पुनस्तानि। प्रयोजनं नेह ह्रस्वत्वं तु ग्विधेशीमणिकुलं। ग्रामणिकु
लमेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सन्निपातलक्षण

नि१

भा० १ विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनं। बहिरंगलक्षणत्वात्। अन्तरंगलक्षु कृ
असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति। नलोपो ऽत्र वृत्रहभिः। वृत्रहभिः भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्व
स्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भ
53 वति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति उदुपधत्वमकित्त्वस्या
निकुचिते उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तं॥ क्व। निकुचिते। निकुचिते। निकुचितेऽत्र नलोपे कृते ध
उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्वि
घातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। अस्त्वत्राकित्त्वं न धातुलोप आर्धधातुके इति प्र 43
तिषेधो भविष्यति। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना। नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तं॥ क्व। अमुना। राम
नाभावे कृते ऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घः प्राप्नोति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। वक्ष्यत्येतत्। न मु टादेशात् इति। आत्वं कित्वस्योपाद

लम्स्यां लं किल लक्ष्मानि मित्तं । घृतपाशानाम्प्रसरः । मित्रकस्येमालेकृतेऽस्याद्घोरिष्टं इति किल लक्षणाग्रे
ति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतर्हि नास्ति प्रयोजनं । उक्त
मेतन्न । दीर्घः शत्रिघेधः स्याद्घोरिष्टं इति । नित्यत्वात्सत्वे कृते विधेः । नित्यत्वात्सत्वे कृते विधेरनिमित्तं
क । ति स्मार्ति षष्ठं ति । यतः स्मार्ति षष्ठं ति । नित्यत्वात्सभावे कृते त्रसन्ने भोक्तुं बिभिलेप्याद्यानि । सन्निपात
लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतर्हि नास्ति प्रयोजनं । आवाप्य स्थूलं
क्लोपयति । नित्यत्वात्सभावे कृते ऽपश्यमवतीति । यद्यपि नित्यत्वात्स्युनिनादि शीघ्रं लक्ष्म यज्ञति
वृशान्ति । स्मानि नित्यं प्रियोजनानि । शान्तानि सह स्वात्मनि कृते स्मां नाम छिद्र इति छद्मसंज्ञाशमे
ति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । शाकटो पद्धतो ऽग्रलेखकृते अ
न इति शाप्त्या भोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । स्वप्ने घण्टावे
घाद्युतोऽकृते इत्यादेशत्वस्तन्मनो ऽच्छद्मात्मस्थाप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात

भा०१ स्येति न दीर्घो भवति ॥ न म्ये दीर्घो वर्णाश्रयः ॥ प्रत्ययो वर्णविकालस्य ॥ जस्यैन स्यालक्षणस्य दीर्घः ॥ वर्णा
श्रयः प्रत्ययो वर्णविकालस्य निमित्तं स्यान्न ॥ फ ॥ अतङ्गू ॥ दाक्षिः ॥ प्लाक्षिः ॥ न प्रत्ययः ॥ सन्निपातल
क्षणः ॥ अंग संज्ञा न त्वं निमित्तं स्यान्न ॥ आलंबुष्वि थे ॥ कापथानि ॥ आलंबुष्विधेर निमित्तं स्यान्न ॥ फ
54 कापथनीनि ॥ पुकु ह्रस्व स्यादीर्घ पन ॥ पुकु ह्रस्व ॥ त्वस्या निमित्तं स्यान्न ॥ फ ॥ अदीर्घपन्नदृति ॥ म्पदा
घकारप्राधिधे ॥ म्पदा घकारप्राधिधेर निमित्तं स्यान्न ॥ फ ॥ मा ॥ पेजि ॥ इङ्गिधिराकारलोपस्य पपि
वानू ॥ इङ्गिधिराकारलोपस्य निमित्तं स्यान्न ॥ फ ॥ पपिवानू ॥ न स्थिवानू ॥ मनुद्धिमन्न पक्षान्न त्वं पूर्वे
निघातस्य ॥ मनुद्धिमक्कुदान्न त्वं पूर्वेनिघातस्य निमित्तं स्यान्न ॥ फ ॥ आत्रिमानू ॥ वायुमानू ॥ परम ५८
वावा परमवावेरति ॥ नदी ह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य ॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य निमित्तं स्यान्न ॥ फ ॥
नदि ॥ कुमारि ॥ किशोरि ॥ ब्रह्मबंधु ॥ ह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपो न शामो ॥ जिनाम्नू ॥ एवं राम
स्तुनादिने ॥ वैभविष्यति ॥ न मिथ्यानि ॥ दीर्घादिस्तु त्वनोऽङ्कस्वा ॥ न त्व न शामोऽमि ॥ इह संप्रधार्य ॥ कृ

ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोपइति किमत्र कार्यं परत्वाद्ध्रस्वत्वं। नित्यः संबुद्धिलोपः। कृतेपि ह्रस्वत्वे प्राप्नो-
त्यकृतेपि। अनित्यः संबुद्धिलोपः। नहि ह्रस्वत्वे कृते प्राप्नोति। किं कारणं। संनिपातलक्षणो वि-
धिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नाप्येनया परिभाषया। नहि दो-
षाः संतीति परिभाषा न कर्तव्या। लक्षणं वा न प्रणेयं। नहि भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्री-
यंते। न च मृगाः संतीति यवा नोप्यंते। दोषाः खल्वपि साक[illegible]ल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामु-
दाहरणमात्रं कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजना-
नि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयं वा दोषेषु॥ ॥अव्ययीभावश्च॥ ॥अव्ययीभावस्याव्य-
यत्वे किं प्रयोजनं। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः। लुक् उपाग्नि प्रत्यग्नि। अ-
व्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। [illegible] मुखस्वरः। उपाग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथु-
वत्सेभ्य इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकार इति। अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकु-

उपाग्निमुखः २
१ उपपयः काम

भा०१ ग्राकर्णोष्ठन व्यपमोतिप्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रं
[illegible] न्तो होस्विदुदाहरणमात्रं । परिगणनमित्याह । अपि खल्वाहुरिदं न्यायं यी भावस्या
व्यपकृतेश प्राप्नोति । न स्पृशतिषेधो वक्तव्य इति॥ किं पुन स्तना परोगावद्दा वेव्यपशतिषेधश्चो
55 दितः । उष्ट्रैरधीयाननीथे रधीयान इत्येवमर्थं सिद्धं इहापि प्राप्नोति । तुर्या श्वा धीयान प्रस्यथि
धीयानः॥ अकाविअव्यपग्रहणं क्रियते । उष्ट्रकैर्नीवकैरित्येवमर्थं । न हि इहापि प्राप्नोति । तु
पाग्निकं प्रत्यग्निकां स्तु मि अव्यपशतिषेधवक्तव्यते । दोषाम न्यमहः दिवामन्या रात्रिरित्येव
मर्थं । सद्धहापि प्राप्नोति । उपकुं भं मन्यः उपमणिकं मन्यः । व्याप्तं द्यौः । अव्यपशतिषेधवक्तव्यते । ५५
दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थं । सद्धह प्राप्नोति । उपकुंभी भूतं । उपमणिकीभूतं । य
दि परिगणनं क्रियते नार्थो व्ययी भावस्याव्ययसंज्ञया । कथं यावत्ययीभावस्याव्ययले प्र राम
योलना नि । नैतानि संति । पत्रावद्गृह्यते । लुगिति । आकार्यपि प्रकृतिस्थायप्रवृत्ति भवत्याव्ययी

भावाल्लुगिति । यद्दृष्टं नाव्ययीभावादन्यत्रेति प्रतिषेधं शास्त्रमित्युपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्त्तते ।
तत्र सुपस्त्वस्य एकः प्रयोजनं यत्र । न वैकं प्रयोजनं योगारंभे प्रयोजनं यत्र । य[illegible]द्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नैवे
वायं ब्रूयान्नाव्ययीभावाल्लुगिति ॥ ॥ शि सर्वनामस्थाने ॥ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ॥ शि सर्वनामस्थाने
सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शि प्रतिषेधः । शि सर्वनामस्थाने सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शि प्रतिषेधः
प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्तीति । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः । अनपुंसकस्येति न ह्यनयो
नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते । शि सर्वनामस्थाने सु
डनपुंसकस्येति चेज्जसि शि प्रतिषेध इति । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । नपुंसकस्येति
किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसकेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भवितव्य
ति पूर्वेणावप्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवा ऽनेनैतस्याः प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्त
रस्या विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वे

भा॰१ शास्तिं वाधते। नोऽस्महेतोऽप्रतिषिद्धा सती वाधितुं प्रयुज्यते। असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यः। इति। यद्य
पि वक्तव्यः। अथ वैतर्हि वहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः
अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥ ॥ न वेति विभाषा॥ ॥ न वेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणं। न वेति
विभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या। न वा शब्दस्य योऽर्थस्तस्य विभाषेति संज्ञा भवतीति वक्तव्यं। किं
46 प्रयोजनं। शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययः। शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्या
त्। यथान्यत्र। अन्यत्रापि शब्दस्य संज्ञा भवति नार्थस्य। क्वान्यत्र। दाधा घ्वदाप्। तरप्तमपौ घः। घु ५६
ग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संज्ञा भवति नार्थस्य। तत्र किं वक्तव्यं। न वक्तव्यं। इतिकरणोऽर्थनि
र्देशार्थः। इतिकरणः क्रियते। सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति। किं गतमेतदितिना। आहोस्विच्छब्दाधि
क्यादर्थाधिक्यं। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प राम
रः प्रयुज्यमानः गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतः यासावर्थप

शब्दसंज्ञायां ५

दार्थकत्वान्न स्यात् शब्दपदार्थकः संप्रयुज्यते। एवमिहापि न वा शब्दादिनिकरणेः परः प्रयुज्यमानः न वाश-
ब्दस्वरूपमात्रपदार्थो भवितुमर्हति। सोऽसौ स्वरूपान्तरोऽर्थान्तरमुक्तः यासौ शब्दपदार्थकत्वान्न स्यात् लौ-
किकमर्थं संप्रत्याययति। न वेति यत्र प्रयुज्यते न वेति यत्र नीयत इति। समानशब्दप्रतिषेधः।
समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा कुटिका। न वा घटिका इति। किं वक्तव्यम् एतेषामपि वि-
भाषा संज्ञा स्यात् न विभाषादिकृतमात्रेण वृद्धिर्हि दक्षिणापूर्वा या शाला या अविरक्तता या संप्र-
त्ययः स्यात्। न वा विधिपूर्वकत्वान्निषेधस्य संप्रत्ययो यथा लोके। नैव दोषः। किं कारणं विधिपूर्व-
क५ कत्वात्। विधाय किंचिन्निषिध्यते। तेन लोके निषेधवाक्येन संप्रत्ययो भवति। न च ध्यास्या-
मो भवतां गन्तव्यो न वा इति निगम्यते। अस्ति कारणं येन लोके प्रतिषेधवाक्येन संप्रत्ययो भव-
तीति। किं कारणं। विलिंगं हि भवांल्लोके निर्देशं करोति। अंग हि समानलिंगो निर्देशः क्रियते।
प्रत्ययवाक्येन संप्रत्ययो भविष्यति। न च ध्यास्यामो गन्तव्यो भवतां न वा इति प्रत्ययः इति गम्यते। एतं

भा० १ ध्वैवहिनिलानीमः। धविद्याकरणेसमानालिंगोनिर्दृशः क्रियते। अपिवकामचारः प्रयोक्तुः शब्दा
नाम। निमेवंषे। जघथायवाग्रूर्भवतामोक्तव्यानवा। यदायवाग्रूशब्दः स्तुलिना भिसंबध्यते स्तुलि
नेनाशब्देन। तदाह्रस्वविधिर्वाविनः संप्रत्ययो भवति। यवाग्रूर्भवताभोक्तव्यानवा। नेतिगम्यते।
यदायवाग्रूशब्देनवाशब्देनाभिसंबध्यते। नस्तुलिना। तदाह्रस्वग्रवाविनः प्रत्ययो भवति। यव
57 ग्रूर्नवाभोक्तव्या। अन्यथेतिगम्यते। नवेहृवयवेविभाषा। अग्रहणेनसर्वोदेशस्याभिसंबध्यते। एवं ह्रस्वमा
सेवहूव्रीहोसर्वादेः निविभाषाभवतीति। किंतर्हि। सर्वनिरभिसंबध्यते। दिक्समासेसर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानिभवंतिविभाषेति। विप्रतिषेधमत्रउपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणेन। विधेयानि
फलंनोपपद्यते। श्रुशावश्रुश्रुवन्तुः श्रुश्रुवुः। शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। किंकारणं। प्रति राम
षेधसंज्ञाकरणात्। प्रतिषेधस्येयंसंज्ञाभविष्यति। तेनविभाषाप्रदेशेषुप्रतिषेधस्येवसंप्र
त्ययः स्यात्। लिड्न्तुप्रसंगस्यप्रतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रसंगस्यप्रतिषेधात्। विभाषायांकिंवि

प्रसंगसामर्थ्यात् ३

टेपव३ श्चेवसुच्यते।तेनोभयंभवति।विप्रतिषिद्धंतु।विप्रतिषिद्धंतु।विप्रतिषिद्धंतुभावितानज्ञापकेनाभि
प्राये।।गाश्चमलंजिकेनचिद्वृत्तिंकरोतीति।नवाप्रसंगसामर्थ्यादन्यत्रप्रतिषेधविधिप्रधानंनवाए
षः।किंकारणं।प्रसंगसामर्थ्याद्विधिर्भविष्यति।अन्यत्रप्रतिषेधविधिप्रधानं।प्रतिषेधसामर्थ्या
त्प्रतिषेधोभविष्यति।अन्यत्रविधिविधिप्रधानं।नहितेनकिंचित्सिद्धंभवति।यदाऽप्राप्तेविभाषा।यदाहि
प्राप्तेकृतंसामर्थ्यमन्यत्रपूर्वेणविधिरितिकृत्वाप्रतिषेधस्यैवसंप्रत्ययःस्यात्।एतदपिसिद्धं।कथं।वि
भाषेतिमहत्याःसंज्ञायाःक्रियते।संज्ञाचनामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणं।तत्र
महत्याःसंज्ञायाःकरणेएतत्प्रयोजनमुभयोःसंज्ञायथाविज्ञायेतनेतिववेतिवा।पञ्चा।पा।नावस्था
स्थविभाषानत्रप्रतिषेधंनालीतिकृत्वावेत्यनेनविकल्पोभविष्यति।यदाहिप्राप्तेविभाषानत्रोभयप्रु
पस्थितंभवतिनेतिवचेति।नत्रनेत्यनेनप्रतिषिद्धेवेत्यनेनविकल्पोभवतीति।एवमपिविधिप्रतिषे
धयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः।विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनंनोपपद्यते।युगपद्वा।युगपद्वचनु:।युगपु

भा॰ १ भुः। शिष्टाया शिष्टिप्रयत्नः। शिष्ट्युपुः। किं कारणं। भवतीति वेत्र प्रतिषेधः। भवतीति वेत्यस्य प्रतिषेधो न प्रा
प्नोति। नेति वेत्र विधिः। नेति वेत्रा विधिः सिध्यति। सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं
58 पूर्वं विधिमुत्तरो विधिर्बाधते। इति करणोऽर्थनिर्देशार्थः। दृष्टान्तो। साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभ
षा तस्य साधुत्वं। साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात्। समा
सश्चैव हि विभाषा। तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात्। अन्त्यपदः साधुः स उपपदोऽस्य ते असाधु
रुपपदोऽस्य ते। न चैव हि कश्चिद्विशेषमुपलभ्यस्य समावस्थायां समासाधुत्वमिष्यते। अपि वा द्वैधः शब्दप्रति
पत्तिः। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः। इष्टासम्बुद्धयुपन्ने विभाषाधरे शेषु द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यादिति
न चैवं न सिध्यति। यस्य पुनः कार्यिणः शब्दाः विभाषा सो समासं निर्वर्तयति। तस्यापि नित्याः शब्दा
स्स्यामवेषु न दोषः। कथं। न विभाषा ग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते। किं तर्हि समाससंज्ञाभिसंब राम
ध्यते। समाससंज्ञा विभाषा भवतीति। न यथा मेष्यः पञ्चर्विभाषितः। सेध्यो न द्राघिमभिष

तद्भूतिनैनत्किवार्यमित्यनद्भाग्नानद्भानिनिति। किं [illegible]न हि आलब्धयोनालब्धयद्दीनात्कार्येषु युगपद्भाव
प्रयोगपद्यात्कार्येषु शब्देषु युगपद्भावप्येनयपद्व्यमेनस्य युगपद्धवनतात्प्रोक्तेति जवमन्य
नोपपन्न। ठक्कमेट्ठकादिति। यस्य पुनर्नित्यः शब्दः प्रयुक्तो नाम कोश्यापुलमन्त्राबद्धो ननु वयस्यापि
कार्यात्मत्यापि च नदोषः। कथं। प्रत्ययः परश्च भवतीत्युत्पत्तेनानेकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य
युगपत्प्रयरत्वेन संभवाहिति। नद्भूमः प्रत्ययमात्रा प्राप्नोति। किं तर्हि। कश्चित्प्रवृत्तिप्रयोक्तस्य युगप
द्वितीयस्यानतो यस्यार्थयोगः प्राप्नोतीति नैष दोषः। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं प्रत्यायपि
१७
ष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्तार्थानामप्र
योग इति। आबादिदेशशीलनेवनाद्वित्यप्रत्ययस्त्राव्याप [illegible] शीलनेवयद्व्यनेनस्यानाद्वित्यप्र
प्राप्नोति। दृकोद्रष्टव्यः। ओगालवस्य। शवामदृष्ठानि नवहुलमिति। गालवा एव हूसान्तपुङ्ग
रखाशानु वेवाहीति स्मानानघथा। जमदग्निर्वा एतत् [illegible] संवमसमवरानमवाघतानस्मात्तात्वा

तृतीयस्य
२ नं २ शैलीनेन २

भा०२ मदस्यात्‌ः पंचावर्तेत्तुहोतिायस्कथुन निर्निम्पाः शव्दाः गालवाग्रहणं तस्मात्पूजार्थं देशग्रहणं वका-
र्यं र्थं। ननु चयस्यापि कार्यास्तिस्यापि पूजार्थं गालवग्रहणं स्यात देशग्रहणं वकार्यं र्थं।
59 नन लोके निनेवदेषाः प्रतिपत्तिः। तलोके निनेवदेषे शव्दानाम प्रतिपत्तिः स्यात इच्छामस्त्रुपुनः श्रा
वाय्यग्रहणोत्तु देशग्रहेणोत्तु वदेषे शव्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। नद्येनमिष्यते। आशिश्यो वा
विदितलाज। आशिष्यो वा तु नरथ्ये यो गः। किं कारणं। विदितत्वात्‌। यदनेन यो गेन शब्दने
तस्याश्चिस्य विदितत्वात्‌। पूर्वेपि च्छेतो संज्ञो नारम्भेने पिविभाषे तुक्के प्रतिनिपत्ल मव गछेति। या
ज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारंभमाणा विभाषे तुक्के प्रतिनिपत्लमव गछेति। नघष्ठामेध्यः पङ्क्तिर्वि
भाषितः सेध्यो न द्वाविभाषितद्विति। आलब्धे शो नालब्ध्यमिति गम्यते। आचार्याः खल्वपिसं
ज्ञामारंभमाणा भूयिष्ठमनेरपि शब्दैर नमर्थं प्रत्यायय्यन्ति। वहुलं नत्वन्तरस्यां वैभयच्छा वा राम
एके षामिति। अषाम्मे त्रिसंशयाः। द्वितद्‌न्नरं यादिभाषाग्र तुक्कमिष्यामः। अशाम्मेनाद्य

व्याः । विमर्शयान्तु भवेत् । प्राणेऽपाने च मध्ये च वेत्ति । सं वे [illegible] विमार्शान्तिमा । प्राणेऽपाने च मध्ये च वे-
त्ति स देहः । कथं च प्राणे कथं वा माने कथं वा मध्ये । तन्मध्यशब्दः सर्वादिस्थपदत्वेनाचष्टे । प्र-
प्रादेशः क्रियते । जनेन वा निन्ये प्राणे । अन्यत्र वा अपाने च मध्ये च वेत्ति । अप्राणे । अमध्यं प्राप्य यां
न च । परिस्पन्दयतां न चेतनमयी निर्विकारा न प्राणे नाम निमात्रं एवं । मात्र बुद्ध्यादेः वैभव विच्छिति । कस्मा-
त्रिलिङ्गेति । नेदं प्राणपदग्रहणं । किं तर्हि प्राणाहारः । ध्रुवसंज्ञिविशेषं नाम प्राणाहाराः । मात्र प्राणारम्भनि
प्रा । अपवर्गकारणम् । परिस्पन्दाहारग्रहणं । कथं निलिष्टानि अत्रापि प्राप्नोति । अजडनिवर्तितोऽपि
नमपि तेन मात्राद्यनमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । यदृशप्राणस्य मध्ये विशेषणमभावि ध्यानं प्राणाहा-
७ रग्रहणं । नान्तर्विमर्शात् प्राणेऽपाने च मध्ये च वेत्ति स देहः । कथं च प्राणे कथं वा शमे कथं वा म-
ध्ये । अत्र संयोगाभिसिद्धिः । दि जिवानित्ये प्राणे । अन्यत्र वा अप्राणे च मध्ये च वेत्ति । अप्राणे । अन्याद्धि कि-
कम्यम्पात्-लोकं वेत्ति । किं तो । पद्येके दि- किं तोतनो [illegible] स देहः । अत्र च नानात्वस्ति स देहः । प-

भा०१ ध्रुपिनाम् । एवमपि संदेहः । कथं । श्रोत्रादीनि सार्वधातुकमपि दिति वा नित्ये शाश्वते अन्यत्र वा अशा-
श्वते उभयत्र वेति । अशाश्वते । विभाषा एष एव मने शाश्वते अशाश्वते उभयत्र वेति संदेहः । कथं वा शाश्वते कथं वा
60 अशाश्वते कथं वोभयत्र । गंधन इति वा नित्ये शाश्वते अन्यत्र वा अशाश्वते उभयत्र वेति । अशाश्वते । गंधन इ-
ति नित्यं । अनुपसर्गाद्वा । शाश्वते अशाश्वते उभयत्र वेति संदेहः । कथं वा शाश्वते कथं वा अशाश्वते कथं वोभ-
यत्र । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः इति वा नित्ये शाश्वते अन्यत्र वा अशाश्वते उभयत्र वेति । अशाश्वते । वृत्तिस-
र्गतायनेषु इति नित्यं । विभाषा वृतसम्र्गादीनां । शाश्वते अशाश्वते उभयत्र वेति संदेहः । कथं वा शाश्वते कथं
वा अशाश्वते । कथं वोभयत्र । ज्ञाजिरशातिनामिति नित्ये शाश्वते अन्यत्र वा अशाश्वते उभयत्र वेति । अ-
शाश्वते । ज्ञाजिरशातिनामिजिनि वृत्तं । उपविदृशां दृश्योन्यतरस्यां । शाश्वते अशाश्वते उभयत्र वेति सं-
देहः । कथं वा शाश्वते कथं वा अशाश्वते कथं वोभयत्र । ग्रसपांतादिति वा नित्ये शाश्वते अन्यत्र वा अशाश्वते उभ- राम
यत्र वेति । अशाश्वते । ग्रसपांतानां धात्वंतराणि । देपारीनां विभाषा । शाश्वते अशाश्वते उभयत्र वेति संदे-

हाकथंवप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्रा।सायकप्रयोगीरतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाअप्राप्तेउ
भयत्रवेति।अप्राप्ते।कर्त्तरिशतिर्वर्त्तते।एवमपिसंदेहः।प्राप्येवाकर्त्तरिकर्मकर्त्तरिवेति।नास्तिसं
देहः।सकर्मकस्याकर्त्तृकर्मवद्भवति।अकर्मकाश्चयुद्देिपातय्तः।अकर्मकाप्राप्तिवैसेणसर्गीः
सकर्मकाभवंति।कर्मापादिष्टाविषयः।कर्मस्थभावकानांकर्मस्थक्रियाणांचाभवंति।कर्म
स्थभावकाश्चयुद्दिपातय्तः।विभाषाप्रेषप्रथमपर्वेषु।प्राप्ते।प्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।कथंव
प्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्रा।आभीक्ष्ण्येइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाअप्राप्तेउभयत्र
वेति।अप्राप्ते।आभीक्ष्ण्येइतिनित्येवर्त्तते।तत्राद्दीनांविभाषा।प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः।
कथंवप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्रा।आक्रोशेनञिइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाअप्राप्तेउभय
त्रवेति।अप्राप्ते।आक्रोशेनञिइतिनित्येवर्त्तते।एकहलादौपूरयितव्येऽन्यतरस्याम्।प्राप्तेअप्राप्तेउभ
यत्रवेतिसंदेहः।कथंवप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्रा।उदकस्योदःसंज्ञायामितिवानि

भा॰१ ते शापे ऽन्यत्र अशापे च भयत्रे वेति। अशापे संज्ञायामिति निवृत्तं। श्वारेरिति त्रिपदं तस्यानन्तरस्यां
शापे च अशापे च भयत्रे वेति संदेहः। कथं च शापे कथं वा शापे कथं वा भयत्रे। इश्मीति वानित्ये शापे
अन्यत्र वा शापे च भयत्रे वेति। अशापे इश्मीति निवृत्तं। सर्वस्या हश्मा या विभाषा। शापे अशा
पे च भयत्रे वेति संदेहः। कथं च शापे कथं वा ऽशापे कथं वा भयत्रे। वारिमिर्योगइति वानित्ये शा
6 पे अन्यत्र वा अशापे च भयत्रे वेति। अशापे। वारिमिर्योगइति निवृत्तं। ओयरि अविविभाषा। शा
पे अशापे च भयत्रे वेति संदेहः। कथं च शापे कथं वा अशापे कथं वा भयत्रे। यदु। इति वानित्ये शापे
अन्यत्र वा अशापे च भयत्रे वेति। अशापे। यदुरिति निवृत्तं। शापे वा इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमि
ष्यामः। शापेनाः इश्वाः त्रिसंशयात्तु भवन्ति। शापे अशापे च भयत्रे वेति। [illegible] वि
भाषा विप्रलापे। शापे अशापे च भयत्रे वेति संदेहः। कथं च शापे कथं वा अशापे कथं वा भ राम
यत्रा। व्यक्तवाचामिति वानित्ये शापे अन्यत्र वा अशापे च भयत्रे वेति। शापे व्यक्तवाचामिति हिव

त्रनि। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। शास्त्रे अशास्त्रे उभयत्र वेति [illegible] संदेहः। कथं व
शास्त्रे कथं वा अशास्त्रे कथं वोभयत्र। स्वरितञितइति वा नित्ये शास्त्रे अन्यत्र वा अशास्त्रे उभयत्र
वेति। शास्त्रे। स्वरितञितइति हि वर्त्तते। नित्यं तथैव विभाषा कृञि। शास्त्रे अशास्त्रे उभयत्र वेति संदेहः।
कथं वा शास्त्रे कथं वा अशास्त्रे कथं वोभयत्र। अनर्द्धाविति वा नित्ये शास्त्रे अन्यत्र वा अशास्त्रे उभयत्र
वेति। शास्त्रे। अनर्द्धाविति हि वर्त्तते। अधिरीश्वरे। विभाषा कृञि। शास्त्रे अशास्त्रे उभयत्र वेति संदेहः
कथं वा शास्त्रे कथं वा अशास्त्रे कथं वोभयत्र। ईश्वरे इति वा नित्ये शास्त्रे अन्यत्र वा अशास्त्रे उभयत्र
वेति। शास्त्रे। ईश्वरे इति हि वर्त्तते। दिवस्तदर्थस्य। विभाषोपसर्गे। शास्त्रे अशास्त्रे उभयत्र वेति संदे
हः। कथं वा शास्त्रे कथं वा अशास्त्रे कथं वोभयत्र। तदर्थस्येति वा नित्ये शास्त्रे अन्यत्र वा अशास्त्रे उभ
यत्र वेति। शास्त्रे। दिवस्तदर्थस्येति हि वर्त्तते। उभयत्र वा इत उत्तरं यथा। विभाषा अनुकसि घ्यामठम
यत्रनाइष्टव्याः। त्रिसंशयास्तु भवंति शास्त्रे अशास्त्रे उभयत्र वेति। हकोरन्यतरस्यां। शास्त्रे अशास्त्रे

भा०१ भयत्रवेजि संदेहः। कथं वशाम्ये कथं वाऽशाम्ये कथं वोभयत्रा। नानित्त्वुड्विशस्यवमानार्थशावृक
मिकमिकाणामिति वानित्ये शाम्येऽन्यत्र वाऽशाम्ये उभयत्रवेजि। उभयत्रा शाम्ये नावन्त्य
62 भ्यवहारयति। सैंधवात्। अभ्यवहारयति। सैंधवैः। विकारयति सैंधवैः। विकारयति सैंधवा
त्। अशाम्ये। हारयति भारं देवदत्तः। हारयति भारं देवदत्तं। हारयति भारं देवदत्तेन। करोति कटं देवय
त्तः। कारयति कटं देवदत्तो। कारयति कटं देवदत्तेन। नयादि। विभाषा माकांक्षे। शाम्येऽशाम्ये उभ
यत्रवेति संदेहः। कथं वशाम्ये कथं वाऽशाम्ये कथं वोभयत्रा। पदीजि वानित्ये शाम्येऽन्यत्र वा
ऽशाम्ये उभयत्रवेजि। उभयत्रा शाम्ये नावन्त। आभिजानासि देवदत्त यत् कश्मीरान् गमिष्यामः। यत्क
श्मीरान् गच्छाम। यत्तत्रौदनं [illegible] भोक्ष्यामहे। यत्तत्रौदनमभुंक्ष्महि। अशाहा। आभिजानासि देव
दत्त कश्मीरान् गमिष्यामः। कश्मीरान् गच्छाम। जत्रौदनं [illegible] भोक्ष्यामहे। तत्रौदनमभुंक्ष्महि। वि राम
भाषाकांक्षेः। शाम्येऽशाम्ये उभयत्रवेजि संदेहः। कथं वशाम्ये कथं वाऽशाम्ये कथं वोभयत्रा। किंते

जिवानित्ये शास्ते अन्यत्र वा अशास्ते उभयत्र वेति। उभयत्र। शास्तिनावत्। सुस्तुवन्तुः। सुस्तुवुः। शिश्रियु
तुः। शिश्रियुः। अशास्ते। शुशाव। शुशविथ। शिश्राय। शिश्रयिथ। विभाषा घामे घुषास्वनोः। से
र्वा हुषेः। शास्ते अशास्ते उभयत्र वेति सेट्। कथं च शास्ते कथं वा अशास्ते कथं वा उभयत्र। घुषिर वि
शब्दने इति वा नित्ये शास्ते अन्यत्र वा अशास्ते उभयत्र वेति। उभयत्र। शास्ते नावत्। संघुष्टं रज्जुः। संघुषिता र
ज्जुः। अशास्ते। संघुषितं वाक्यं। संघुष्टं वाक्यं। आङ्पूर्वात् स्वने। शास्ते अशास्ते उभयत्र वेति सेट्। क
थं च शास्ते कथं वा अशास्ते कथं वा उभयत्र। मनः। मिमि वा नित्ये शास्ते अन्यत्र वा अशास्ते उभयत्र वेति। उ
भयत्र। शास्ते नावत्। आस्वान्तं मनः। आस्वनितं मनः। अशास्ते। आस्वान्तो देवदत्तः। आस्वनितो देवदत्तः य
जः॥ ७ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथमसवरणो षष्ठ
माह्निकम्॥ ॥ ष्यङः सम्प्रसारणम्॥ ॥ किमिदं वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञा विज्ञायते। इग्यणः इत्येत
द्वाक्यं सम्प्रसारणसंज्ञं भवति। आहोस्विद्वर्णमात्रस्य। इग्यणः स्थाने वर्णः सम्प्रसारणसंज्ञो भ

भा०२ वती[illegible]ति । कस्थात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यसंज्ञा वेदनाविधिः । संप्रसारणसंज्ञायां वा
क्यस्य संज्ञा वेदनाविधिर्न सिध्यति । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भव
तीति । नाहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देशः पपद्यते । नाप्यनयोः काययोः संभवो
63 स्ति । अस्तु तर्हि वर्णस्य । वर्णसंज्ञा वेन्निर्दिश्यते । वर्णसंज्ञा वेन्निर्दिश्यते न सिध्यति । ष्यङः संप्रसार
णमित्येतदेव वा हि नाव[illegible] ह्रस्वो भवः तस्य संज्ञा क्रियते । अथापि कथं विप्रस्यतके नासो एणा
घ४ स्यानेस्यानः । अनेन नवैवर्ण्यैः सोवस्थाप्यते । तरेतो इतरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि
च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः ॥ भयसंज्ञा त्वस्मात् यदयं विभक्ति
विशेषे निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसा
रणं भवतीति तेन ज्ञायते भयोः संज्ञा भवतीति । यत्नावयाह संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति सं दग
प्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति । यदप्याह । ष्यङः संप्रसारणमिति

तेन ज्ञापयति वाक्यस्य संज्ञा भवतीति। अथवा पुनरस्तु वाक्यमेवानवयवोऽसंशयसाधारणसंज्ञायां वाक्य
स्य संज्ञा वेदितव्येति। नैष दोषः। यथा काकः काकजातेः काकः श्येनजातेः श्येनः एवं संशयसा
धारणात्संज्ञाने संशयसाधारणमिति [illegible] न स्यात् परः पूर्वो भवतीति ना
स्त्येवार्थो भवतीति। अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशान्। वाक्ये
षु तावद्वाक्यैकदेशान् प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणम्। पदेषु पदैकदेशान् देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामाभामे
ति। एवमिहापि संशयसाधारणनिर्देशात्संशयसाधारणे निर्देशे न स्यादिति तस्य वाक्यस्यार्थे संशयसाधारणात्सं
शयसाधारणास्तस्य वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते। तेन निर्देशस्य विधिर्विज्ञायते। संशयसाधारणनिर्दे
शात्संशयसाधारणनिर्देशो भवति। अथवा आहायं संशयसाधारणान्यः परः पूर्वो भवति संशयसाधारणस्यैवा
र्थो भवतीति न वाक्यस्य संशयसाधारणसंज्ञायां तस्यामेव निर्देशः उपपन्नः। कार्येण योः कार्यै
सम्भवोऽस्तीति। अन्यत्र त्वनाद्विभक्तिः। अथवा पुनरस्तु वाक्यस्य। न त्ववयवेनैकवाक्यत्वं संज्ञाया विनिर्दिष्टे

भा० १ रितिनैषदोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतद्धोदितं। सर्वाणि नित्यवेतराश्रयाणि एकत्वेन परिहृतानि। निमि

त्तं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। नहि तत्र किंचिद् उत्पद्यते। अस्य स्थाने ये

64 श्वाकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुत्पद्यते इग्यणः स्थाने वर्णाः

सम्प्रसारणसंज्ञो भवतीति। एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञायते। तद्यथा। कश्चित्कंचित्तन्तु

वायमाह। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शा

टकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता। स मन्ये वातव्यो य

स्मिंस्तु उते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यत्तः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसा

रणमित्येषा संज्ञा भविष्यतीति। अथवा आदैजादिप्रत्यादिष्टाद्वा आदिहिलोके लक्ष्यते। एवं घ

टके [illegible] शान्तुद्रुत्यादिनिर्वृत्तिः। शब्दनकाप्रयुक्तास्तद्वर्णलोकादिष्वभिनिर्वृत्तिं नेमन्यामहे अस्य रम

यत्नः। स्थानेन्यतरस्मिन् प्रयुक्तानां इति जस्यन्तस्य साधुत्वमितरस्य साधुत्वमस्य व्याख्याने

किंनि साधुर्भवतीति निदिः। ति साधुर्भवतीति॥ आघ्रांतौ रकितौ॥ समासनिर्देशो यं जत्रनहापने क
आदिः कोत्र इति न घया॥ अत्राविधनो देवदत्तयज्ञदत्ताविस्तुक्ते नत्र न हापने कस्मात्तावनेकस्मा
दपइति। यद्यपि तावल्लोकएषदृष्टांतः। दृष्टांतस्यापि तु पुरुषारंभो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कं
श्चित्पुरुषारंभः। अस्ति त्साह। कः संख्यातानुदेशो नाम। को पुनरष्टकितावाघ्रांतौ भवतः। आगम
स्याहा पुनरंपुनर्विशिनष्टि कृष्णा नामस्था सनंस्यातनंनिर्देशः नामस्थाने षु कृ रस्थेरविकालिनिर्व
र्तिभवितव्यं अनयायो पलनविकारैर्भिः। आगमस्थनामा पूर्वेः शब्देपलेन। अन्यथा पुनरंको। पनि
मित्तु शब्देषारे शाः सु। वार्ष्णपुनरंको। गवां नैरिहभविनध्यां नत्र शब्दां नराच्छ शब्दां नरस्य इतिपनि
र्युक्ता। आदेशास्तहिभेनविकारिताः। अनागमकृतां नेमागमकाः। नलकृथो। मद्द्यास्विकारो पं। अ
धिकतो वेह संकार्यो भवति। टकारस्य ककाराविनायुराकृते येनेजत्रवाघ्रांतयो हकारस्य ककारादिनो संहेभ
विष्यतः। नत्राघ्यायानुकस्यैकृतादेरिस्त्रसुषष्ठ्यान भिर्द्दिः भवति। आदिरिति नेनेकारादिरादेशो भवि

भा॰ ८ ष्यन्ति। एतावद्दिहस्त्रमिति कथं पुनरियता सूत्रेण ह्रकारादिरादेशो लभ्यः। लभ्य इत्याह। कथं ल
हुधौ। हानेर्द्दिशानत्वबहुव्रीहिनिर्द्देशोऽयं इकारश्चादिरस्येति। यद्यपि तावदस्यैन छकारो नेव कं तु। इह
नु कथं लुङ् लङ् लृङ् लुङ्स्वडुदात्त इति यत्राशाका सुदात्त यहह लोनाकारो विशेषयति। तत्र केऽसोऽघ
गमसोदात्तत्वं प्रसङ्गेन। नैष दोषः। विपरीतं बहुव्रीहिः। तत्र वाक्य एकोदात्त यहह लोनाकारो वि
शेष्यते। अकारस्त्वदात्तत्वं श्रास्येति प्रवृत्तर्हि तुदन्नेन हुवति। आद्युदात्ते नामिति। वसमे
तत्। अप्रादेर्नाम सामिद्धमिति। अथ वा यस्मिन् विदध्यमानान्ये नापरे स्युः शङ्को नि मन्ना ववुप
दिशाति प्रकृतिं ततो बलाधार्थे धातुकं ततः पश्चादिकारं तेन नायं विशेषणं आशयं तंतरे समुदा
यं प्रति पद्यते। नयथा खदिरबर्बुरयोः खादिरबर्बुरे मोरकां उद्गमपक्षोऽनि ततः पश्चाद्राहक
एकपानवदिष्टानि तेनासौ विशेषेणाद्यन्तं समुदायं प्रति पद्यते। अथ वा एतं पाञ्चपूर्वं राम
प्रथमं सञ्ज्ञा तत्र पदिशति। प्रकृतिं ततो बलाधार्थे धातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तत्स्यागम

वृद्धिर्भवति ॥ टकितोराद्यन्तं विधाने प्रत्यय एव निषेधः ॥ टकितोराद्यन्तं विधाने प्रत्ययस्यैव निषेधो व
क्तव्यः प्रत्ययस्यादिरन्तो वा माभूत् ॥ लावेरेषु ॥ आनोऽनुपसर्गे कः इति परत्वबलात् सिद्धा परत्वेन नाप्र
त्यय आदिरन्तो वा न भवति ॥ परत्वबलात् सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् ॥ परत्वबलात् सिद्धमिति
चेन्न ॥ किं कारणम् ॥ अपवादत्वात् ॥ अपवादोऽयं योगः यथा मिदचोऽन्त्यात्परः इत्येष योगस्या
नेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्यापवादः ॥ विषम उपन्यासः ॥ युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्कर
णं स्थाने योगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते इह तु उभयं सावकाशम् ॥ कोऽवकाशः ॥ टित्करणस्या
वकाशः ॥ टित इत्येकारो यथा स्यात् ॥ कित्करणस्यावकाशः ॥ कितीत्याकारलोपो यथा स्या
त् ॥ अघशोऽलं नं नाम नत्कृत्वं यथा त्रियोगतः स्यात् नायम्स्वायेन योगतः परः स्यात् न तन्न एतत्स्यमो
ननं स्यान्नाकृन्नोऽनुखत्वेन न [illegible] टित्करणं यं परो भविष्यतीति न पुनरादिरिति किंकरणम्
स्वपरो भविष्यतीति न पुनरन्त इति टितः खेचप्ये घपरिहारः पत्र नास्ति सम्भवः यन्नपरस्थ स्या

५२ घोः१

मा०१ दिष्वकिजम्लपरिहारः॥ अन्तिसंभवः यत्परस्थ्यमादंतेश्चाजत्रकोदोषः उपसर्गेषौः किः आद्यो प्रथ्योने
इ्ःधालोरिति शजिश्छे सौः अभस्त्येतौद्वि तश्चाप्य परिहारः स्याद्देवत्ये ष्टिल्कररााद्राद्दिर्नतुनः पर
घनहिदानीमिदंस्मात्तद्विजदुकारो भवतीति। पञ्चमयवानुगापो ष्टमिति। सिद्धंतु षष्ठ्याधिका
देववनात्। सिद्धमेतत्तेकथंछष्ठ्याधिकारे पंयोगः कर्तव्यः आद्यंतौटकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति।
६६ आद्यंतयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वान्नदभावेसंप्रत्ययः॥ आद्यंतयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वान्नदभावेषष्ठ्याभावेअसं
प्रत्ययः स्यात्। आदितो वानभविष्यति। पुनःपुनरुपि छद्यनिमित्तकोनार्थः स्यात्तन्नार्थिनिमित्त
केननामशब्देन भवितव्यं। अपि निमित्तक एवशब्दः न तद्वयमाचन्नो षष्ठ्यर्थेनि वात्र षष्ठीं उपश्यामः
तेमन्यामहेआद्यंतावेवात्रनत्रः तद्यो रभावेषष्ठ्यपि नभवतीति॥ ॥मिदचोंऽत्यात्परः॥ किमर्थं
मिदमुच्यते। मिदचोंऽत्यात्पर इतिस्थाने परशप्याद्यापवादः॥ मिदचोमात्परदुत्तुच्यते स्थाने योग राम
लक्ष्यप्रत्ययपरत्वस्यवापवादः स्थाने योगत्वस्य तावतकुत्रानिवनानिपर्यासियशंसिप्र

षेगा२

न्यपरत्वस्य भिन्नत्रिच्छिन्नत्रिभवेदिदं युक्तं स्युराहरणं कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यस्य सम
वो त्स्यानस्य [illegible] स्यानस्थाने वेति इदं त्वयुक्तं पर्याप्ति यस्योमीति। अस्ति हि संभवो यस्य यस्य संभवो स्य
स्य एवस्यानस्थाने वदन्तर्दर्शितयुक्तो। कथं नैवेष्टुः आज्ञापयति नाविपर्यमस्त्रकारः पठति अ
पवादेहस्य गीवाध्यनाभिति। किं न हि लौकिकायं [illegible]तः लोके हि सत्यपि संभवे वाचनं भवति।
न घ श्या। दर्शित्रा हसी गोप्यो दीयतां तन्तोः कौण्डिन्याये ति सत्यपि संभवे दर्शितदानस्य तक्रदानेन निवर्त्तक
भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे ग्रवा मन्त्यो परत्वे घटी स्थाने योगत्वं वाधिष्यते। अन्त्यात्पूर्वो
मस्जेरनुषंगसंयोगादिलोपार्थं। अन्त्यात्पूर्वो मस्जेः सिद्धक्रमः। किं प्रयोजनं अनुषंगसंयोगा
दिलोपार्थं अनुषंगलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं वा। अनुषंगलोपार्थं तावन्मग्नः मग्नवान्
संयोगादिलोपार्थं मङ्क्ता मङ्क्तुं। मा भूदिति सर्वोऽत्र मसि सर्वोऽत्र स्यात्सूत्रोऽसिद्धक्रमः भट्टजाम
त्रयहत्यादिता मतान्हि वक्रक्रमः नैवक्रक्रमः। अनिपातनास्ति कांकि निपातनेन भ्रूजागतोऽतः लक्ष्यमित्व प

भा·१ यतो मरीविशब्दो वाक्ष्कादिषु। किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः कथं चायं पूर्वा
न्तः स्यात् कण्ठे वा परादिः कथं वा अभक्तः। यद्यन्तरंजिवन्निति ततः पूर्वान्तः अप्पादिरिति वर्ने मेनतः प
67 रादिः। अथो भयेमिवृत्तेन नोऽभक्तः कस्मात्र विशेषः। अभक्ते दीर्घे नलोपस्वरणत्वेऽनुस्वारदीर्घीभा
वाः यद्यभक्तः दीर्घत्वेन प्राप्नोति। कुंडानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने वा संबुद्धाविति
दीर्घत्वेन प्राप्नोति दीर्घ नलोपनलोपस्तु न सिध्यति अग्रे त्रीने वाजिनान्तेषु सद्घ्या। नाना पिंड्या
नो नलोपः शास्तिपद्धिकांतस्येति नलोपो न प्राप्नोति नलोपः स्वरसंज्ञा तुग्विधिषु सिध्यति। मर्वाणि डपोनी।
घि सर्वस्य सुपी मा घरादांत्वेन प्राप्नोति स्वरणत्वे लोपत्वे न सिध्यति। माघवापाणि व्रीहिवापाणि
पूर्वान्ते शास्तिपद्धिकान्तनकारस्येति सिद्धं परादौ विभक्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यं।
नकर्त्तव्यं। किं पुनः एन आमः एव शास्तिपद्धिकान्तनुमविभक्तिषु वेति णत्वे। अनुस्वार। अनुस्वारस्तु राम
न सिध्यति। हिषन्नपः परत्वपमोऽनुस्वारो हलीनानुस्वारो न प्राप्नोति। मामूद्द्वित्वेन आपदांतस्य म

लोमनुस्वारो न विध्यति। यत्तु हिंनस्त्यात् वृंहलिहो गोः अग्रं लिहो वा पुंसा अनुस्वारे शीभावः शी
भावश्च न सिध्यति। त्वन्मते तु अनुनासिके नुं बृहतीन पुंसकान्नरस्रोः शीभावो भवतीति शीभावो
न प्राप्नोति। एवं न हि परादिः क्रियते। परादौ गुणा वृद्धौ लवदीर्घ नमोऽयमनुस्वारे शीभावेन कार
इति चेत्। परादिपरादिः गुणाः इति चेत्। त्वन्मते अनुने नुं बृहतीद्धोऽ जिगुणाः प्राप्नोति। गु
णा। वृद्धौ वृद्धिः इति चेत्। आति सर्वाणि ब्राह्मणकुलानि। सरथपुरसंबुद्धि विनिमित्ते अयो
ज्ञातीति वृद्धिः प्राप्नोति। वृद्धि वृद्धिः इति चेत् आति सर्वाणि ब्राह्मणकुलानि। सरथपुरसंबु
द्धि विनिमित्ते अयोज्ञातीति वृद्धिः प्राप्नोति। वृद्धौ औलव। औलेव इति चेत्। त्वन्मते अनुनि
नुं बृहतीद्दृ घ्रां औ तेऽभ्व घोटिपोलवे प्राप्नोति। औलव। दीर्घा दीर्घलवे यन सिध्यति। कुंडानि व
नानि नोपधायाः सर्वनामस्थाने इति दीर्घत्वेन प्राप्नोति। मा भूदेवं प्रणो दीर्घोपधसिप्तु पिय से
वंम विध्यति। इहतर्हि स्यात्। नि दधीनि प्रियसर्वाणि ब्राह्मणकुलानि। दीर्घ न लोपा। न लोपश्च

भा॰१ नशिष्यति । अग्रे ग्रीवे वाजिना री षष्ठ्यां । नानापिण्डानां न लोपः । आतिपदिकांतस्येति नलोपो
न प्राप्नोति न लोपः । अनुस्वारस्य अहस्वारस्य न शिष्यति द्विषन्तपः परंतपः । मोऽनुस्वारो हलीत्य
नुस्वारेण न प्राप्नोति । सम्राडित्येव न प्राप्नोति । नकारोऽनुस्वारो न भविष्यति । यस्मात् हि न कल्प
यां वहेलिहो गोः अग्रं लिहो वायुः अनुस्वारश्शीभावेन कारश्शीत्येषः शीभावेन कारस्येति
शेषो वक्तव्यः । अपुत्राः नतु नोगुंतु न । मनुष्यकस्य शीभावः आम्नाति नैव दोषः । निर्दिश्य
मानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्मात् हि निर्दिश्यतेन तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् नुमा
व्यवहितत्वात् । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्तेन पुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं हि गुरुस्वरस्थाय
दि पूर्वान्तः नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं हि गुरुस्वरस्य न शिष्यति । नपुंसकोपसर्जनेन ह्रस्वत्वं । राम
आराधा शाखिणो धानाशकुलिनी निष्को शांविनी निर्वाराणो मिनी हि गुरुस्वरः पंचारलि
नीरशारलिनी नुमि कृते अन्तत्वाद्देनो विषयो न प्राप्नुवन्ति नयाव हिंगलसणत्वात् ।

नवाए षट्दोषः। किंकारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगो नुम् अंतरंगा एओ विधयस्तासिद्धं ब
हिरंगमंतरंगे नौ द्विगुस्वरे प्रष्यान्याः परिहारः। संघातमक्रो मो नोन्नसंहृते ऽवयवस्पिगंतत्त्वांवि
हृतुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यतीति॥ ॥ एवं संध्यक्षरेषु॥ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। एवं दकुस
वर्णैकादेशस्य ग्रहणार्थं। एवं ह्यभवतीत्युच्यते। सवर्णो निवृत्त्यर्थं त्रिकारनिवृत्त्यर्थं वा सवर्णो निव
त्त्यर्थं तावत्। [illegible] ह्रस्वग्रहणेन ग्रहणे एकारः अर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति। अकारनिवृत्त्य
र्थं वा द्वमावेवौ समाहारः वर्णौ मात्रा वर्णा समात्रे वर्णौ वर्ण्ययोः। नयोः ह्रस्वग्रहणेन ग्रहणेऽकारा
दिर्द्ववर्णः स्यात्। कुतः। विसिवर्णो वर्णो माकरादिर्द्ववर्णो भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अति
प्रयोजनं न भवति। किं जहीहि इति दीर्घप्रसंगः। दीर्घो ऽस्तु कः। शानुबन्धं किंकारणं स्थानेऽन्तरतमो
भवतीति। ननु च ह्रस्वा रेफाद्द्वृ नुव्यतेन दीर्घो भविष्यति विधूर्यार्थ्य मे न समानः। एवो
ह्रस्वप्रसंगे दृभवतीति। दीर्घप्रसंगः कथं निवर्त्तते। दीर्घाणां विकारे प्रसंगः। किंका

भा॰१ रणां निवर्तकत्वान्न। नानेनेको निवर्त्यते। किं तर्हि। अनिको निवर्त्यते॥ सिद्धा एचस्तद्भूत्वात्। कथमु
निकश्चत्र चानेना निको निवर्त्यते। सवर्णानिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। सिद्धमेङः सस्थानत्वात्।
सिद्धमेतत्। कथम्। एङः सस्थानत्वात्। अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा न भविष्यति। ननु च एङः
सस्थानतरावर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा। तौ तरः। यदि हि तौ स्यातां ताविवा प्रमुपदिशेत्। ननु
69 च भो छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते। सुजाते ए
श्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं। शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्। इति। पार्षदकृतिरे
षा तत्रभवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदेऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति। अकारनिवृत्त्य
र्थेनापि नार्थः। एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते। एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते इत्येवं विषये न भविष्यति। भूयसी
मात्रेवर्णोवर्णयोः। अल्पीयसी वर्णस्य। भूयसी एवं चैषा मात्रा निमित्तं भविष्यति। न प्रयोजनम्। प्रातस्मि राम
मात्रस्य इत्यपनामि तु व्यन्ते। तत्र वा वचनतः प्रवक्ष्यान्तुकोऽभविता॥ ऋलृक्॥ स्थाने योगा॥ किमि
प्रा१

रूस्यानेयोगेजिः । स्यानेयोगोऽस्याः सेयं स्यानेयोगा सप्तम्यलोपो निपातनात् । नैयायापावाएवं
स्यानेनयोगोऽस्याः सेयं स्यानेयोगेति । किमर्थमिदमुच्यते । षष्ठ्याः स्यानेयोगवचनं नि
यमार्थं । नियमार्थोऽयमारंभः एकशतं षष्ठ्यर्थाः । यावंतो वा सन्ति तेषु सर्वेषु षष्ठ्यां उच्चारितायां
प्राप्नुवंति । इष्यते च स्थानेयोगैव स्यादिति । तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति
निषष्ठ्याः स्यानेयोगवचनं नियमार्थं । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किंतर्हि इति किं
तर्हि इति । अवयवषष्ठ्यादिषु तिष्ठतेर्गंगं रामोऽगोऽहः इति अवयवषष्ठ्यादिषु — — सिद्धा
ध्यात्मकोऽपदेशः शास इदङ्हलोः इति यासे स्थानेस्य स्यादुपधाया मा भूत् वस्य ऊदुपधाया — गो
हूहतिगोहस्योत् स्थानेस्य स्यादुपधाया मा भूत् वा अवयवषष्ठ्यादीनां वा प्राप्ति योनिमित्तसंदेहश्च बा
नां अवयवषष्ठ्यादीनां वा नियमस्य प्राप्तिः । किं कारणं योगस्य संदेहधलात् संदेहे नियमः
न वा अवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते । लोकिकोऽयं दृ

भा०१ शांतः। तथा यथा। लोके काष्ठलोष्ठविनष्टत्वनिश्चयात्मान्तं गोपि स्थासि। पंच्यानं सेभवान्नुपादिशालिंजि-
मतन्मात्रावष्टे। अस्तु ष्टितत्त्वकाशोहमनदृश्लि। को यद्वजन्यः। अस्तु षित्त्वकाशोहस्त्वामद्वलि।
यस्तत्रति पिंकयो भवति न तस्मिंस्तं देहइति कृत्वा नास्मावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहमियमः
70 नवावयववष्ठ्यादिशु संदेहः। अथवा स्थानेयोगा स्थानेयोगाः किमिदमयोगेजि। अथवा
योगाः अप्योगाः। अथवा योगवंतो योगाः। काः पुनर्योगवंतो यस्मात्रव्योगाः। कुत एतत्सं-
प्रतिहि मतुब्भवति विशिष्टावाषष्ठीस्थानेयोगाः। अथवा किं विशिलिंगमात्रमन्यवस्त्रमिदं द्वयं लिं-
गाषष्ठीस्थानेयोगा भवंतीति नवतत्लिंगमवयवषष्ठ्यादिशु कहिष्यते। यद्येवं शामद्वेद्वद्व-
हतोः शाद्वैशात्सिद्धं तत्कथं स्थानेयोगा यौलिंगमात्र संस्थापितिनकर्मे यो। यदेवादःपुरस्ता-
द्वयवयवषष्ठ्या यं प्रकतेह एतद्वन्नयोत्तदर्थं न मन्स्थानेयोगार्थं भाव व्यजिकर्थं। अधिकारो नाम त्रि- दाम
प्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्व-

संप्रत्यय मात्रमेतदुक्तम्। न ह्यस्य कार्यभाक्त्वं लिङ्गं शक्यम् आसक्तुं एवं तस्योद्देशे न लिङ्गं कारिष्यते तेऽप्यक्रमिमसंकल्पिता। पदिनिपमा...
पते। यद्वै कार्यवधीःक्षने कंचाविशेषयन्ते न सिध्यति अंगस्य इत्येलः पतः ४

त्यपातिः अपरोऽधिकारो यथा प्राग्रीश्वरा। अथ सार्वधातुकार्धमनुक्रमिष्यामस्तेन वक्ष्यन्तुक्रमिष्यते वकारेणापि॥ अपरोऽधिकारः प्राग्रीश्वरान्निपाता इति योगे तस्मान्निर्दिशाच्छन्दसि योगे योगेऽप्युपजिष्ठते। तथा देवपदः अधिकारः प्राग्रीश्वरान्निपाता इति योगं तस्मान्निर्दिशाच्छन्दसि तत्राहुः एव्वारः पुनरपि सर्वत्र पदस्य छन्दसि अर्थतन्तुत्र स्यात्तु वृत्तं सर्वस्मिन्योगे ग्रार्थमविष्यति। संप्रसारणस्यापि हलः पावि विशेषः अणोऽपि विशेषः संप्रसारणमपि विशेष्यमाणं प्रत्यति पुनर्निवृत्तिकामवारः। एकपार्थ छन्दार्थः पावंतो वा ते सर्वे च्छन्दसि सुबाद्यसिता यो प्रभुवंति ति नैव्छन्दोग्रः। एव पिलोकेवत्सवो भिसंबंधः। अथ योगो नामो स्याः हो वा सूत्रशब्दस्यतु शब्देनको मा भिसंबंधो भवितुमर्हति। अमन्तः स्यान्नानशब्दस्यापि शब्देनान्तरादृथो भिसंबंधः। अत्रोऽर्धे भवति। अतिसंदेहः स्यान्नेन्नन्तरे समाप इति संदेहमात्रमेतदुक्तम्। सर्वे संदेहे प्युवसमुपजिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति स्यान्न इति व्याख्यास्यामः। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं च च्छं तस्मान्नेनयप्यापुरुषेन यतः। षष्ट्युद्धारितार्थं कृतं भवति नि

षष्ठ्याऽनेकं विशेषयितुं। तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कंबलं इति तस्मान्नायो नियमेन। ननु सोऽर्थः एकस्मात्...

भा॰ १ ईदृशएमामस्यादेशाभवन्तीत्येषापरिभाषानकर्तव्याभवति ॥ ॥ स्थानेन्तरतमः ॥ ॥ विसृष्टरहस्त्रांइकौ
यणांविदध्यत्रमभूत्तालुस्थानस्यतालुस्थानः ओष्ठस्थानस्यओष्ठस्थानोयथास्यादितिजैनेनदृष्टि
ंतस्थानानुदेशेनाध्येनाभिद्धांदृदंनाहितस्यस्यभिपांतोतंतामहल्पेकार्थस्येकार्थः प्रष्ठीस्पष्टार्थः
वक्तव्यस्यवकयोयथासंख्यासंस्यादितिनन्तुवएतदपिसंस्थानानुदेशेनैवसिद्धंदृदंतर्थिकः सवर्णोदीर्घ
इतिदंडाग्रंतुपाग्रेदधीइः मधूष्ठः कंठस्थानयोः कंठस्थानः तालुस्थानयोस्तालुस्थानः ओष्ठस्थ
नयोरोष्ठस्थानोयथास्यात् अन्यस्थानइतिकेनैमानेपुनस्थानग्रहणांकिमर्थमनेकस्यासंभवे
तत्रस्थाननएवान्तेर्यवलीयोयथास्यात् किंपुनस्तत्वेतास्तोनाशमाशानुः अकारोग्नाः शाश्रोति
स्थाननएकारौकारौपुनःस्थानग्रहणादेकारौकारौभवतः अप्यन्तमग्रहणांकिमर्थंऊयोहोन्य
तस्याभित्पत्रसोष्मणः सोष्माणाइतिद्वितीयाः श्रमनैनादवतोनादवत्वइतितृतीयाः श्रमकाःजम राम
ग्रहणायेसोष्माणोनादवन्तस्तेभवेतिवर्तुर्थाः वाग्यमतिनिश्छुब्रमतोनि। किमर्थंपुनरिदमुच्य

नोऽस्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसंगः तस्मात्स्थानेऽन्तरतम इति वचनं नियमार्थं
माऽस्थान्येकत्वेन निर्दिश्यन्ते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते येऽघेदिति स्थानिन
एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसंगः सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यते चान्तरतमा एव स्यु
रिति न चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तस्मात्स्थानेऽन्तरतम इति वचनं नियमार्थमेवमर्थमिदमुच्यते अस्ति
प्रयोजनमेतत् किं न्विदानीं पुनरियं — न्तरतम इति षष्ठी स्थानिकिं इह कुतो भवतीति स्थानि
मन्तरतमे षष्ठी इति आहोस्विदादेशानां स्थाने प्राप्यमाणानामान्तरतम्य आदेशो भवतीति कु
तः पुनरियं विचारणा उभयथा हि तुल्या संहिता स्थानेऽन्तरतमः उरण्रपर इति किं वा नः यदि स्थान
िनः इति कोऽपराधो भवति यदा येऽन्तरतमा इकः तत्र षष्ठी प्रत्रषष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति इहै
व स्यात् दध्यत्र मध्वत्र कुमारी ईर्ष्यति इह न स्यात् स्थानेऽन्तरतमः पुनरन्तरतमनिर्देशो स
र्वासवत्र षष्ठी प्रत्यक्षषष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति तथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्धौ

भा०१ पेन्नस्तेमाइकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति इहैव स्यात् नेतालवितानाय पक्कोलावकः
वैताक्षो नावाय कन्नावक इत्यत्र न स्यात् आदेशात् पुनरन्तरतम निवृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र
षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवति तथा मन्वर्गा म्पयगुणा वृद्धि प्रसंगे गुणा वृद्धोर्यदेत्र
रतमं संभव र्णानित्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति इहैव स्यात् कर्तार हर्ता आस्तारकः आस्तारि निपारक०४
७२ तानि पाजिताकारको हारक इत्यत्र न स्यात् आदेशात् पुनरन्तरतम निवृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी य
त्र षष्ठी तत्रादेशा भवतीति सर्वत्र सिद्धं भवति अथ आदेशात् नरन्तरतम निवृत्तौ सत्यां अयं प्रेषः
वातो पि प्रत्यये स्थानि निर्देशः कर्तव्यः ओकारौकारयो रिति वक्तव्यं एकारैकारयो मा भूदिति
ति प्रकृति तापुनरन्तरतम निवृत्तौ सत्यां वान्तादेश स्यात् एतुपा अन्तरतमा प्रकृतिः तत्र षष्ठी यत्र ष
ष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानि निर्देशं सिद्धं भवति आदेशात् पुनरन्तरतम निवृत्तौ सत्यां न राम
स्याद्धः कथं वा न ग्रहणं नकारस्यातो पि प्रत्यये एवौ यादयो भवन्तीत्येव मादिनक्रियनेवेयं लोप

ग्र३

मित्यत्रापि प्राप्नोति। तव्यप्यङ्गयोः शकापर्थे इत्येतन्नियमार्थं न विधायीति। क्ङितोरेवे वृद्धिनिषेधोक्तौ हि
शक्यार्थेर्कोरन्यत्रापि प्राप्नोति। पयः पापं ते योऽवघ्नलः। भयतो नियमो विज्ञायते। क्ङितोरेवे वः। न
मोक्षशक्यार्थे इत्येवे ति द्वापि नाहि। नियमात्प्राप्नोति लघूपधं श्रुव शपलाके श्रव शपपापमिति। न तु
लताप्रो य स्यनियमः। कस्तुल्यजातीयः। यथा जातीयकः। क्ङितो स्थूक शं जातीयकः। क्ङितोरेव गुण
कारः एकमपि रायमिकृतिरेव नोमत्र प्राप्नोति। रायिश्च रायेमः। इष्ठानु विधिविषये स्थसंभवति। अनु
दुपधायामोहः। आदेशतो नन्तरतम निर्दिष्टो समत्यामुपधायहणात्कि नैवेष्टकृतिनः। पुनरन्तरतमनि
र्दिष्टो समत्यामूकारस्य गोहैकान्तरतमाप्रकृतिः। तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशाभवतीत्यन्तरेतोपधा
ग्रहणात्सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यनन्तरतमानिर्दिष्टौ समं नरो छः कि यते एतन्नामस्य एवा रस्या मांनिषो
तोनः पूर्वस्य वरः। आदेशतो नन्तरतम निर्दिष्टो सवांजकारग्रहणात् किं कर्तव्यं मा प्रकृतिनः। पुनरन्तरतम
निर्दिष्टो समत्यां नकारस्य निष्ठायां यथान्तरतमाप्रकृतिः। तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशाभवतीत्य

भा० १ नैरंतर्यं कार्यस्य तस्मात्सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यंतरतमनिर्वृत्तेः समानो दोषः। क्रियते। तत्रासत्या
किंतु नादिष्टं निर्वर्तकं अंतरतमा। अनेन न निवर्त्स्यते। आदेशोऽप्यविश्वजिपादकः। अन्येनाजिर्वृत्तानामने
न प्रतिपत्तिः कथ्यात्र विशेषः। स्यादनेनांतरतमनिर्वर्तकेन स्यादिति निवृत्तिः। स्यादनेनांतरतमानिवृत्तिर्न
केन सर्वस्यानिनांतिवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति दधि मधु। अन्यत्र न कश्चिद्दन्य आदेशः श्रुति
निर्दिष्टपनेनयात्रप्रितो दधिशाब्दस्य दधिशब्द एव। मधुशाब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। प
द्विवैवं कार्विदेहणं तत्र दोषः स्यान्न विशीघ्रमलं द्वाको ऽनिबले प्राप्नोति। अपि वद्दृष्टाक्य वक्ष्या
नपकल्पनेन। पृथ्व्यात् नमं श्रौं इति लाः शक्तिसाधुरहत्वेमपि नावनिष्टं न एवमिमेवरा। अपि सुक
न्नेमपि नावनिष्टेरन्। अलतन हि प्रतिपादकं अन्येन निवृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। निवृत्तप्रतिप
त्तौ निर्वृत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ। निर्वृत्तिनासिद्ध इति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। किं न हि ज्यते निर्वृत्ति राम
र्नासिद्धनेति। न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धाभवति न ब्रूमो निर्वृत्तिर्नासिध्यतीति। किं न हि द्दृष्टम्

वस्थानप्रकल्पेतन सर्वे सर्वविशेषांते। इदमिदानीं किं सार्थं स्यान्नाम्ननर्थकं वा। अनर्थकमेतत्स्या
त्। यो हि मुक्तवंतं पूर्यान्न माभुंक्था इति किं तेन कृतं स्यान्न। अकृतं वा। किं मुक्तं सिद्धं तु षष्ठ्यधि
कारे वचनादिति षष्ठ्यधिकारे यं योगः कर्तव्यः। स्थानेंतरतमः षष्ठी निर्दिष्टस्येति। इह मा भू
तु वचनं वा। शपा स्मामिति वक्तव्ये किं प्रयोजनं प्रयोजनं स्यान्तरतमः सत स्यस्थाने यथा स्यात्। अम
स्यान्तरतमो मा भूदिति। अथ समवचनमपि शिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्। शपा सर्ववचनम
शिष्यं किं कारणं स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत एतत्सिद्धं। तद्यथा। समाजे षु समासेषु समवायेषु
वास्यतामिति उक्ते न चोच्यते प्रत्यासन्नमिति। प्रत्यासन्नं वासते। आंतरतमप्रवचनेन च। आंतरतमवचनं
वाशिष्यं। योगश्चाप्यपरमशिष्यः कुतः स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा। समाजेषु समासेषु समवा
येषु वास्यतामिति उक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पांडवः पांडुभिः। येषामेव किंचिदर्थकृतमा
तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरित्वा यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा

~~नत्वे यानेन स्थानमिति। प्रत्यासन्नं वासतेऽन्तरतमवचनं च। आंतरतमवचनं चाशिष्यं। योगश्चाप्ययमशिष्यः।~~

भा०१ यान्येतानि गोयुक्तकानि संसृष्टकानि भवंति तान्यन्योन्यमपश्यंति शब्दं कुर्वंति एवं तावद्धेतना
वत्सु अचेतनेष्वपि लोष्ठः शिलोत्तो वाहृत्वे गंगत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्द्ध्वमारोहति पृथ्वीविका
रः पृथिवीमेव गच्छत्यापानतष्टितः तथापश्चैताः आपतः स्वस्मा आपः तामां विकारो भूमः सध
मध्याकाशो निवाते नैव तिर्यग्गच्छति नार्वाग्गर्दृ विरोहति अग्निविकारो य एव गच्छत्यांतपतनः त
थाद्योतिषो विकारो विनाकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग्गच्छति नार्वाग्गिवरो
74 हति ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यापानपतनः कालं न स्वरव्यतिक्रममेव तत्कालप्रसंगं म
त्तन व्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमेव तत्कालं नाशाप्नोति कालं न व्यतिक्रमे इष्टं संघ्रानतपनोर्द्ध
मात्रिकस्य कालं न स्याद्दिमात्रिक दृकुप्राप्नोति नैव लोके नैव वेदे अर्द्धमात्रिकदृगास्त्रिकस्य
द्विमात्रिकाद्योस्ति सम भविष्यति । स्वरव्यतिक्रमो दृष्ट्वन्म ध्वनकुमाप्त्रिच्छसवं ध्रुवं अर्थंआनंतर्यतो रम
मात्रिकस्याद्धिमात्रिकस्यैको मात्रिकोद्धिमात्रिको यथा प्राप्नोति नैव लोके नैव वेदे मात्रिको ।

८३

द्विमात्रिको वा यथा लिकस्तर्हि अर्द्धमात्रिकः यो लिममविष्यति। अनुस्वानेकवर्णादेशेषु अ
नुस्वानेकवर्णादेशेषु न कालतां प्राप्नोति इह मद्रुघ्य आनयनो द्विन्न नीयमात्रिकस्य इह मोर्द्ध
द्वितीयमात्रेमिव र्णं प्राप्नोति नैष दोषः। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति
गुणे कृते अज्ञावेषु वा गुणाकृते अज्ञावेषु वन कालतां प्राप्नोति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उ
७५ दकं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः ख
ट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा औपगवः खट्वौपगवः इति आनयति हि
मात्रवन्तु तिवर्णाणां स्थानिनां त्रिमात्रवन्तु मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः तपरे गुणवृ
द्धी नन्वयं तः परो यस्मात्सो पि तपरः नेत्याह। तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः ऋ
दोरविहैव स्यात् यवः स्तवः लवः पवः इहैव न स्यात्। नैष तकारः कस्तर्हि दकारः किं दकारे प्र
योजनं अथ किं तकारे प्रयोजनं इह हार्थस्तकारः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दका

भा०१ गोपिन्नावेकुर्वन्ति कुर्वाथो आनन्तर्यमिति द्वितीयमात्रमपरि संज्ञकस्य अर्द्धतृतीयमात्रश्च व
आभ्राति । नैव लोके न वेदे अर्द्धतृतीयमात्रप्लुतोस्ति । अवर्णस्य गुणवृद्धिश्च संयोगः सर्वश्च सं
योऽविशेषात् । अवर्णस्य गुणवृद्धिश्च संयोगः सर्वश्च संयोगः सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका अवर्णस्य प्रा
प्नुवन्ति किं कारणम् अविशेषात् [redacted]
75 [redacted] न हि कश्चिद्विशेष उप
दिश्यते । एवं द्वितीयको गुणवृद्धिसंज्ञक अवर्णस्य प्राप्नोति । भवतो मिश्र उपदिश्यमाने विशे
षे सर्वश्च संयोगः । नवर्णस्य स्थाने रपरश्च संयोगः रवर्णस्यान्तर्य । न वर्णे च दोषः । किं कारणम् अ
वर्णस्य स्थाने रपरश्च संयोगान्तात् । स्थाने अणश्च समुपमान एव रपरो भवति । तनुत्वं जनेत क्रम
वर्णस्यान्तर्यमितो रेफवतो रेफवान् नकारएवात्र रतमो भवति मर्यादेशश्च संयोगस्तत्व नैकाल्त्वा राम
त् सर्वादेशस्त्व गुणवृद्धिसंज्ञक अवर्णस्य प्राप्नोति किं कारणम् । अनेकाल्त्वात् स्थाने

काल्शित्सर्वस्येति न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णादेशस्याविघातः न वा प्रघ्षयोषः किं
कारणं अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात् यस्य यस्य स्थानेन दायमनेकाल् अनेकाल्त्वस्य
तदाश्रयत्वाद्वर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति अथवा नोन्तयिमेवैतयोरानन्तर्यं एकस्मा
दनन्तरतमाश्रुक्रान्ति नास्ति अपरस्यानन्तरतमस्यादेशो नास्ति एतदेवैतयोरानन्तर्यं यस्मिन्नयो
गोवानच्छाशुद्ध्यैरथवेतना अथवानच्छाशुद्ध्यैरथवेतन महतेत्र योगो भवति न प्रयत्नवा
श्वेनष्टः समाविश्यो दृश्यः उभौ संप्रयुज्यावहारिनि एवमिति ह्यापि न वानन्तरतमा श्रुक्रान्ति ना
स्ति समानन्तरतमस्यादेशो नास्ति अस्तु नो संप्रयोग इति विद्यमत्रपप्यामः वैतनाव
र्था प्रकरणाद्वालोके संप्रयोगो भवति वर्णाश्रुपुनरवैतनाः तत्र किं कृतः संप्रयोगः पृथ
पृथवर्णा अवैतनाः प्रत्वस्रोपप्रयुड्ढे सवैतनावान्नापलवर्णयोरादेशो वर्णा स्थानिनो वर्णाः
मानत्वानापलवर्णयोरादेशश्रवणं शास्त्रेसिद्ध्यैलकामालोपगवः किंकारणं स्थानि

५४

मा०२ नोवर्णाश्रयानलोपस्थानीयश्चवर्णाश्रयानको।सिद्धंतुमयातर्यात्।सिद्धमेतत्।कथं।उभयो

76 र्योर्नित्यत्वमः।नेनमविनव्यंनचावयविन्तुभययोरंतरंगतमेतः॥ ॥उरण्रपरः॥ ॥किमिदमुरण्रपर

त्ववनमन्यनिवृत्त्यर्थंउस्थानेऽणोभवतिरपरस्त्विति।आहोस्विदुपरत्वमनेनविधीयते।उः

स्थानेऽणएवानन्त्यःअणः रपरः इति।कश्चात्रविशेषः।उरण्रपरत्ववनमन्यनिवृत्त्यर्थंचेदु

दात्तादिषुदोषः।उरण्रपरत्ववनमन्यनिवृत्त्यर्थंचेदुदात्तादिषुदोषोभवति।केपुनरुदात्तादि

षः।उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः।कृतिः।भृजिः।कृतं।भृतं।जतं।कृतं।भृतं।हृं।पाहिस्वस्तुन

र्कः [illegible] स्थानेऽणवानन्त्यः।अणः रपरः इति।यत्रः स्थानेऽणस्तपरः इतिवेद्गुणश्चोरवर्ण

प्रतिपत्तिःयत्रस्थानेऽणस्तपरःइतिवेद्गुणश्चोरवर्णस्याशङ्क्यतिपत्तिः।कर्त्ताहर्त्तावाद्विज

एपः।किंहिसाधीयः।अवर्णस्यापवर्णोयदवर्णस्यानन्तरंनरेनैषिअ‍ुर्वत्रिनापिपरेपूर्वस्य एम

घः।किंहिसाधीयः।जनत्रापिअवर्णस्याऽवर्णोपरत्ववर्णस्यानन्तरेनरिकारोकारोऽप्य

मत्तमेतन्नत्व स्थाने आता ध्यानता त्स्यु प्रसंगे आतो व भवति रपरस्थे जेति द्वाहवा स्मिन्नपक्षे अवर्णम
शनिपात्रि: यत्नुन्नदुन्नस्तु दानारिखुरो घइति मदूहदो घेला यतेनला यते। ला यते मदोच: क
थंउदानद्रुपनेनाणो पिप्रजिनिर्धिहपनेअनलो पिछघपिअलोपिप्रजिनिर्दिशं जेनतु श
नुवन्ति किं कारणं स्थाने नरत मो भवति। जिज्ञा कुतो नु प्यत्वेना न द्वयो: परिभाषयो: सावकाश
यो: समवस्थितयो: स्थाने नरत मरति उराम्रपरइति वास्थाने नरतमइमनपाल्य वस्थाभवि
ष्यति नतु नररत्न पूर्वस्मनेः किं अनएघदोघोता यनेदुदाना दिघुरो घइति ये वाक्ये ते समवर्ण
स्य स्थाने प्रतिपदमादेशात् बाधते घुरपरत्वे नप्राप्नोति। अनइ्हनो तुदोष्य एवं स्यति। सिद्ध
नुप्रसंगे रपरत्वात् सिद्धमेतत्। कथं प्रसंगे रपरत्वात् स्थाने अल्प्रसज्यमान एव रपरो भ
वति किं वर्णमात्र मेतन्नन हि कश्चिदनुवामानेंगम्यते। स्थानइतिवर्तते। स्थानशष्टप्रसंगवा
चीषष्ठे च मादेश: अविशेषितो भवति। ---- आदेशस्तु विशेषित: कथं इति पंस्थानषष्ठ्यां प्र

भा०१ कृतमनुवर्त्तनेजश्चैवममिसंबंधयन्कारिष्यतेऽ स्थाने आण्स्थानेशतिऽ-रुक्तंगेआणंकृशसङमा
नएवरपरो भवति। अथ आणग्रहणं किमर्थं न उरपरो भवति। त्वेवोच्यतऽ ऋ पडहीएतुव्यमानेक
इहानीरपरःस्यात। घः स्थानेभवतिकश्चस्थानेभवति। आदेशः। आदेशोरपरः। जिवेतरीरिविवि
तुरपरो इति प्रतिषेधः। आदेशोरपर इति वेड्डारिविविग्निउपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। केवुनारीरिविव
यम्। अकृष्णोपानड्। नड्डोड्डॄरिड्डादेशाः। अकड्रलोपाधानकि। अकड्रलोपापेत्रघेमय्यः। लोपश्चा
नड्। हीनापेतारो। आनड्। अनड्। कर्त्ता हर्त्ता अनड्। रिड्। मात्री पितृपिन्नी पनि रीड्। रिड्। कृपने
कृपनेरिड्। ऽसदात्रा। रिड्वक्तिंरपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृतिः। हृतिः। कृतं हृतं। ऽक्रतं हृतं
दृष्ट्वा हि। तस्मात्रग्रहणं कर्त्तव्यं। एकादेशस्योपसंख्यानं। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं
खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। किंपुनः कारणं न सिध्यति। ऽःस्थाने आणप्रसज्यमान एव रपरो भवति। तथ राम
तोनवायमुरेवस्थाने आणेशिष्यतेकिंतर्हि उभयोर्वावस्थायवशहणा। तिद्धेन्दुद्वकावर्ति

दाश्चयूरपरत्वंभविष्यति।तद्यथा।मातॄन्भ्रातॄन्कर्तॄनित्युक्तेमिथ्याऽपिनतुल्यंते।अवयवग्रहणात्सि
द्धमितिचे[illegible]द्यदेशेरान्तप्रतिषेधः।अवयवग्रहणात्सिद्धमितिचेद्यादेशेरान्तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।हो
तापोतारौपश्यैवोष्वान्पस्यवस्था।नेतत्प्रयोजनं।एवंपठ्यते।स्थानेश्व[illegible]नाम्बमोपिरपरः।स्वा
त्रायादिपुनः।अवर्णान्तस्यस्था।नित्योरपरत्वंप्रयोजनंखवर्णः।मालर्थपः।नैवंशाक्यं।इहनप्रसज्येतकर्ता
हर्ताकिरतिगिरति।अवर्णान्तस्येत्युच्यमानेनवैतद्विज्ञायते।ननुचएतदपिव्यपदेशिवद्भावेनकवर्णा
न्तग्रहर्षवतांव्यपदेशिवद्भावः।नवैच्छोर्ध्ववान्।तस्मान्नैवंशक्यं।नवेदेवमत्युपसंख्यानंकर्तव्यं।इहव
रपरत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।मातुः।पितुरिति।उभयंनवक्तव्यं।कथं।भिहयोर्द्धयोः।षष्ठीनिर्दिष्टयोः
प्रसंगेभवतिलभतेतावन्नरतोव्यपदेशं।तद्यथा।देवदत्तस्यपुत्रः।देवदत्तायाःपुत्रइति।कथंमा
तुःपितुरिति।अतद्वरपरत्वेकात्रूपसिद्धिः।रात्सस्येतिसकारस्यलोपः।रेफस्यविसर्जनीयः।नैवंश
क्यं।इहमातुःकरोतिपितुःकरोतीतिअवलपयविसर्जनीयस्यमोतिषत्वंप्रसज्येत।अप्रत्ययविसर्ज

मा०२ नीयप्रत्येकमुच्यते प्रत्ययविमलनीयश्चापंलुप्यते त्रिशत्प्रत्ययोरास्त्रसंस्येति। एवंनार्हिश्चानुषुवद्वह
ण्यं द्वापक्रमे कादेशानिमित्तमाषत्वेत्पत्तिरेव स्यात् दर्पं कश्चादिष्वानुष्णु ग्रंथा हेपठतिन्ह्रापय
त्यावाधिः नेकादेशानिमित्तात्वलं भवतीति किंतु नरपंपूर्वाङ्गः आहोस्विन्परादिः। आहोस्विदभक्तः।
कथं वायं पूर्वाङ्गः स्यात् नकपंयापरादिः कथं वाभक्तः। यद्यंतद्भूतिवत्तिनेतनः पूर्वाङ्गः स्थाना
78 दिति वर्तितेन नः परादिः। अथोभयं तेनिषेधेन नो भक्तः कस्मात्र विशेषः। अभक्तो दीर्घत्वेप्रत्या
त्मलत्वेन हलादिशेषे विमर्जनीयप्रतिषेधः। हल्यां याम वस्थाया यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति गीः
पूः रेफवकारान्तस्य धातोरितिदीर्घत्वं न प्राप्नोति किंतु नः कारान्तौ रेफवकाराभ्यांधातुर्विशेष्यते।
न तु नः परं विशेष्यते रेफवकारान्तस्य परस्येति नैवशक्यं इहापि प्रसज्येत अग्निर्वायुरिति। एवं न राम
हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेष्यापि छात्रः धातुनेकं रेफवकारान्तस्य परस्येकोधातोरिति एवमपि
प्रियं ग्रामणि कुलनिश्वाहि यग्रामणीः श्रियमेनानि अत्रापि प्राप्नोति नक्काद्धातुरेवविशे

[गीर्धा १]

ष्यतेषामेतौ च विशेषः प्रमाणोऽहहनन्तस्य प्राप्नोति गीः पूः दीर्घः । लत्वं च न प्राप्नोति निलोपे गिल्यन्ते प्राप्नोति
निलत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । गृह्णत्पतन्नरयोगे नाविष्टा एवमपि दिस्वर्लोपे गिल्यन्तस्य प्राप्नोति
प्राप्नोति एवं तर्हि यत्तु स्थाने तन्त्रं विशेषधियाम । अथवा गृह्णाति पर्वमो लत्वं । यकुः ...
रष्टुं न सिध्यति गीर्पते स्वयमेव पूर्पते स्वयमेव । अथ कर्मपर्योपे चस्य रोरनप्राप्नोति रेफाए
र्थं महितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानं । एवमपि स्वर
२५ अभ्यस्तस्वरे अभ्यस्तस्वरस्य न सिध्यति मा हि स्म ते पिपतुः मा हि स्म ते बिभ्रतुः अभ्यस्तानामादि
र्दात्तो भवतीत्यन्तोदात्तलक्षणं विधानकर्मये चस्य रोरनप्राप्नोति रेफाद्यव्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्व
रविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानं । अभ्यस्तस्वरहलादिशेषः । हलादिशे
षस्य न सिध्यति वव्रते ववृधे अभ्यासस्येति हलादिशेषो न प्राप्नोति हलादिशेषे विसर्जनीयस्य
विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाक्षुरे नाप्यस्यः । खर्वसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनी

भा॰१ पः शाम्भो इति विसर्जनीयः। प्रत्ययावस्थायां वा घुत्वपेवज्ञावस्थान प्रकल्पते। किरतः गिरतः रेफो
ऽपभ्रंशः शतायोपि तत्र व्यवस्थान प्रकल्पते। एवं तर्हि पूर्वात्रः करिष्यते। पूर्वात्रे विवधारणां विस
र्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि पूर्वात्रः रोरेव धारणां कर्तव्यं। रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्मात्
र्पिष्षु धनुष्षु इह मा भूत्। गीर्षु धूर्षु। पूर्वत्रावपि सर्पवधारणां कर्तव्यं यजुष्षु इति एवमर्थं। वि
79 सर्जनीयप्रतिषेधः विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नाकुटो नापितः खर्खसान यो विसर्ज
नीयः इति विसर्जनीयः शाश्रोति परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। नाकिल्पि रिपे व
सर्पेकल्पिपदृसंघातभंक्तो सो नो भ्रू हूतेऽवपवस्य परान्नतां विहनुमिति विसर्जनीयः श्रमो
ति। यवल्लवस्थः। यवल्लवस्था नासिद्धा इति। माये ने स्वपमेव माये ने स्वपमेकश्रवः कन्दपको ल्पे छष्व रो
न श्रा श्रो जि। ने छ रो छः उपदेशाइ जिदन्ने। अश्ववापुन रक्तपयादिः परादावकाररलोपः औपेपुकवामि राम
छिष्षं शुभ्रु पथा ह स्वल्लमि रो व्यवस्थांभ्यासलोपो भ्यस्तनादिस्वरो दीर्घत्वे वा यदि परादिः प्रकाररलोपः

ओतं ३ नै। धु

इति षष्ठ्यः कर्त्राहन्तर्गृ्ञतो लोपः आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति नैष दोषः उपदेशाद् इति वर्त्तते उपदे
शाइति वर्त्तते पितुनः क्नुणुतः अत्र न प्राप्नोति नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते किं तर्हि आर्द्धधा
तुकमभिसंबध्यते। आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति निम्प्रकारलोपः ओलं वहति हे वं वकारस्त्र हा
रा आत ओ णालइत्यौलं प्राप्नोति नैष दोषः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति। यस्ताहि नि
र्दिश्यते न स्यकस्मान्न भवति एको णल्यवहितत्वात्। ओलं उक्त इति षेधउक्त इति षष्ठ्यः कारस्य निहार
यति आतोंयुगि ति युक्प्राप्नोति वस्तुपयाहृस्वलं वस्तुपयाहृस्वलं वनास्ति छति। अचीकरत् अजीह
रत्। णो वस्तुपधाया हृस्व इति हृस्वत्वं न प्राप्नोति। इदोवद्वस्थ्या इत्यत्र व्यवस्थानं कल्पते। आलरिता
निपरिता इद्वियिपरहितरेको पिनत्रव्यवस्थानं कल्पते। इदो व्यवस्था। आमामलोपः आमामलोपश्च
चकथाः वह्ते वष्टे आ मामलोपो निहलादिशेषेन प्राप्नोति। आमामस्वरस्थ न स्विद्यति। माहिमनते
पिपठः माहिमनते विभुः। आ मम लाना माहिंतु दान्तो भवतीत्यनादोलहार्द्धधातुकस्य शलवरीनश

स्तो

भा०१ सोतिः। अभ्यस्तस्य चैतनादिष्टस्य च न भविष्यति। एकवर्णा एवकृत्तु ष्कृतिः। नादेशानिनिकृतमन्ताविशेषस्य येन
प्राप्नोति नैष दोषः। तन्त्रमेतत्। क्रुदुपदेशो वा नाग पर्यमिडध्यमि निशेषित्वेन नामिष्यति। गः। हूः। रेफ
वकारान्तस्य यानो रिलिदा घित्वं न प्राप्नोति। ॥ अतोऽम्॥ ॥ किमिदम मलूहा। अमत्र विशेषणो वा
होस्विदादेशविशेषणं। किं चातः। यद्यत्र विशेषणां। आदेशः अविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। अ
४० नेकालत्वादादेशोऽमस्य प्रसज्येत यदि तु न रलेस्स्योनुव्याते। तत्रायमप्यार्थिः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येत
त्रवक्तव्यं भवति। इदं नियमार्थं भविष्यति। अलेरास्य सम्भवति नान्यदिति। एवमप्यन्त्यः। अविशेषितो भ
वति। तत्र को दोषः। वाक्यस्यापि परस्याम्यस्य प्रसज्येत। यदि तु न व्यो घो। भिप्रायप्रत्तन्नाकि येनेति अ
त्रविशेषणोऽपि सति तत्र का रिष्यते। कथं। इह यत् अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। इदं वानेकाल्
शत्स्य भवति। नान्यदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञानस्यानुसंहारः। अलोऽन्त्य राम
स्येत्युच्यते स्थाने विज्ञानस्यानुसंहारः। किं पुनर्स्थाने दृष्टस्य कस्मात् इतरथा ह्यनिष्टप्रसंगः। इतरथा ह्यनिष्टं

प्रसङ्गेन। टिड्ढित्तोयं तस्य स्तुः। यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत। योगशेषे वा किं प्रनिष्टं प्र
सङ्गेन। टिड्ढित्तोयं तस्य स्तुः। तस्मात्स्तुष्टुत्वमनेअलोन्त्यस्येति स्थानेविज्ञातं तस्मात्तु से हरः। इत
रथा ह्यनिष्टप्रसंगः स्यात्। ङित्वा। तातङ्। तस्य स्थाने कस्मान्न भवति। ङित्वात् अलोन्त्यस्येति प्राप्नोति।
तातङ्ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधोन्त्यविदेशः। तातङ्ङित्करणं सावकाशं कोऽव
काशः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः। तातङ्ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो
भविष्यति। पृथोत्तरं नाम तत्कथं यन्नियोगतः स्यात्। यदि वा यन्नियोगतः सर्वादेशः स्यात्। तत्र
पृथक्योत्तरं न स्यात्। कुतो नु खल्वेतन्न ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति। न पुनरेतस्य स्यादिति
एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङ् तस्य स्थाने भवतीति यदेनं ङितं करोति इतरथा हि लोटस्तु
प्रकरण एव ब्रूयात्। तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति॥ ॥आदेः परस्य॥ ॥अलोन्त्यस्यादेः परस्या
नेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधान्न सर्वादेशः। अलोन्त्यस्येत्यस्मिन्निः। तस्मादेः परस्यानेकाल

भा०१ शित्सर्वस्येत्यपवादौ अपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यन्तरु
पसर्गेभ्योप ईत्॥ द्वीपं अन्तरीपं समीपं॥ अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः अस्तेर्भूः भविता भवि
तुं इहोभयं प्राप्नोति॥ अतो भिस ऐस्॥ अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ शित्सर्वस्ये
त्यस्यावकाशः इदम इश् इतः इह॥ आदेः परस्येत्यस्यावकाशः स एव इहोभयं प्राप्नोति अष्टाभ्य
४) औश्॥ शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ ॥अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ ॥शित्सर्वस्येति किमुदा
हरणं॥ इदम इश् इतः इह नैतदस्ति शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति॥ इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्
ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति॥ इदं तर्हि जस्शसोः शिः कुण्डानि॥ ननु चात्रा
पि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनं किं विशेषणार्थः शकारः
क्व विशेषणार्थेनार्थः शि सर्वनामस्थानं विभाषा ङिश्योरिति॥ शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुं कथं राम
कुण्डानि सा पंथ्या न भवत्यश् नपदः स्यात्॥ अस्मत्पा शत्रयसे त्ता या मित्येतेषु न स्यात् अस्मत्पादि

संलोपयोर्लोपेनस्थानिवत्स्यात् लोपेनेकाल्त्वं यदानेकालत्तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः प्रत्य
यस्य [illegible]ः तदेकदेशस्य ज्ञापयत्यनेकादेशान्दालोपः एवं तर्हि सिद्धे सति यत्नशित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः ना[illegible]नुबंधकृतमनेकाल्त्वं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं तत्रासरूपसर्वादेश
प्रतिषेधे तु पपः स्थानिर्देशे नाकारान्तानाल्यादित्युक्तं तत्रवक्तव्यं भवति अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ इ
ति श्रीमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकं ॥ ७ ॥ ॥ स्थानिवदादेशोनल्विधौ ॥
वत्करणं किमर्थं स्थान्यादेशोनल्विधाविति यनुच्यमाने संज्ञाधिकारोयं तत्र स्थानी आदेशस्य
संज्ञा स्यात् तत्र को दोषः आङो यमहनः आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यात् हतेर्न स्यात् वत्करणे पुनः क्रि
यमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवत् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति यथा अन्यथादेशो न्य
णे किमर्थं स्थानिवदनल्विधाविति यनुच्यमाने कः दोषः स्थानिवत्स्यानपः स्थाने भवति कस्य
स्थाने भवति आदेशः इदं तर्हि प्रयोजनं आदेशमात्रं स्थानिवत्स्यात् यथा स्यात् एकदेशविकृतस्योप

भा०१ संख्याने वोर्दूयिष्यातितन्त्रवक्तव्यं भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थं सर्वविभक्तेः समासो यथा स्याद्वि
ज्ञायेत अलः परस्य विधिरल्विधिः अलो विधिरल्विधिः अलि विधिरल्विधिः अला विधिरल्विधि
रिति नैतदस्ति इह योऽलन्तेऽशानिपादिकनिर्देशो यं शानिपादिकनिर्देशाश्चाद्यन्ते ताभवेतिन कं वि
भक्त्यायां नैन विभक्तिमाश्रयेजितत्र शानिपादिकार्थनिर्दिष्टे यं यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुप
जायते सा सा आश्रयितव्या इदं तर्हि इह योऽलन्ते उत्तरपदलोपो यष्ठ्याविज्ञायेत अलमाश्रयते।
अलाश्रयः। अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति। यत्र शाखान्ये नालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात्तय
त्र विशेषणत्वेन अलाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् किं। इह योऽलन्ते इट्‌ भ्रस्जादिकेति वलादिल
क्षणा इण्मा भूदिति किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिवदादेशः पृथक्त्वात्कारादेशः स्थानिवदहत्वादेशो गुरुवत्
पुत्रवदिति यथा। अन्यः स्थानी अन्य आदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमा राम
देशेन प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहनः। आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् इष्य

निवत्स्यादिति तद्वान्ते रेणायमन्तं न सिध्यति तस्मात्स्थानिवद्वस्तु आदेशः एवमप्यसिद्धं स्तुवाते गुरुवत् गुरुस
पुत्र इति यथा तद्यथा गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे ऽतिदिश्यते ए-
वमिहापि स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिश्यते नैतदस्ति शयोऽनेन लोकत एतत्सिद्धं तद्यथा लोके योऽय
स्य पुत्रः स गुरुर्भवति तद्भूते सौ न तत्कार्याणि तद्यथा उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽग्रासना-
नादीनि लभते यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति अस्ति चे-
ह कश्चित्पुरुषारम्भः अग्नीमाहकः स्वरूपविधिर्नाम स्तोरात्मनेपदं स्मृत्वा मन हन्तेरेवस्यान्तवधेन
स्यात् एवं तर्हि योऽवाप्यवक्त्रि ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्या
देश इति निषेधं शास्ति केचलाहायपके युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यं युष्मानानेकः शसि गो यदादेशे
स्यात् पश्यतिलाभार्थः स्थानिवदादेशो भवतीत्यत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति इदं तर्हि प्रयोजनमन-
ल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति इह मा भूत् द्यौः पन्थाः स इति एतदपि नास्ति प्रयोजनमाचार्यप्र-

भा०१ हृतिहापि यणि अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति । यद्ययमदोल्लघिरप्यशनि कितौ ति किकीतोऽय
वसि इत्यत्र इत्यत्र हेलाणकरोतीति तस्मान्नापानि न योगेन अप्राप्तस्य मात्लोप्येतस्मिन्योगे अल्विधौ इति
योऽविशेषणोः शासितस्मादर्शनात् । अल्विधौ इति षष्ठेसमस्पविअविशेषणो समाश्रीयमाणोऽ
सातितस्मिन्विशेषणोऽशाङ्गविधेः शसी व्यसी व्या । किंकारणं तस्मादर्शनात् । वलादेरित्यनुवर्त्तते न
वात्र वलादिप्रत्ययाः ननु व एव मर्थ एकार्यं यत्नः क्रियते अन्य प्रत्ययस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा
स्यादिति सत्यमेवमर्थः । ननु शासेरिति किं कारणं । सामान्यानिर्देशो विशेषानतिदेशः । सामान्ये
83 नातिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवतीति तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमिति सा
मान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते यद्विशिष्टं माठरकौण्डिन्ययोः तन्नातिदिश्यते एवमि
हापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यत्तु विशिष्टं वलादेरिति तन्नातिदिश्यते । पद्येव राम
ग्रहीतइट्टदर्शीति क्लिबोलोपे न शासोतिधनल्विधावितिपुनःइक्थमाने इहापि शासीति षष्ठ्यो भवि

ध्यानिरर्थिष्य श्रशीव्यश्रर्द्वोमि। विशिष्टं त्वेषो ऽस्ममाश्रयते बलं नाम इह वशतिषेधो न भविष्यति
अरुहात इति विशिष्टं त्वेषो नलमाश्रयते इट् नाम यद्यपि तर्हि ला माम्प मप्य ति दृश्यते विशेषस्य
तमाश्रयेविलिरिष्टः। यतिर्यबलादिलेट्रूपं भावितव्यं अनुदित्तो अनुदितश्च उदित्तकिमतोय
तयति भवितव्यं। प्रतिषेधस्तु शाघो ऽल्विधिलावाज इति प्रतिषेधस्य शास्त्रोति किं कारणं। अल्विधि
त्वात्। अल्विधिरयं भवति तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः शास्त्रोति नवानुदेशिकस्य प्रतिषे
धादितरेण भावः नवाणे प्रदोषः किं कारणं। आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् अन्यत्रानुदेशिकस्य
बलादिरिव स्पेशति द्वेधः स्वाश्रयमत्र बलादित्वं भविष्यतीनेत द्विवशमहे बलादिर्न बलादिरिति
किं न हि स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमपि षितव्यं तवानल्विधाविति प्रतिषेधः शास्त्रोति किं तु न
शरेशिग्मल्याश्रीघ्रमातो इति षेधो भवति आहो स्विदविशेषणात् आदेशो आदेशिनि वक
स्वात्रविशेषः आदेश्य लिविधि प्रतिषेधेकु नवधि यो गुणा वृद्धि प्रतिषेधः आदेश्य अल्विधियश्री

भा०२ पिबेकुरुवधपिवांगुणावृद्धेः शतिषेधो वक्तव्यः ॥ कुर्विमत्र स्थानिवद्भावादिगसंज्ञाभावाच्च एवं
लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति ॥ वर्यकमित्यत्र स्थानिवद्भावादिगसंज्ञाभावाच्च एवं
वाद्युपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति ॥ पिबेमत्र [illegible] स्थानिवद्भावादिगसंज्ञाभावाच्च एवं वलघूपधत्वं
तत्र गुणः प्राप्नोति ॥ अस्मिन् तत्र विशेषः ॥ आदेश आदेशिनि च आदेशपादेश इति वेत्र सुपि
कृञ्कृद् इति विहितरूपसंख्याने ॥ आदेशपादेश इति वेत्रासु मि कृञ्कृद् इति दिष्टरूपसंख्याने कर्मकासु
६५ पूर्वस्य यस्य स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञाभावाच्च एवं यज्ञादित्वं तत्र शतिषेधः शप्नोति सुप
तिङ् अनुदितो अहरिति अहरिति स्थानिवद्भावान्नमावेयानुकसंज्ञाभावाच्च एवं वक्तादित्वं त
त्र शतिषेधः प्राप्नोति तिङ्कृदिति दिष्टमुवने सुवने युदने स्थानिवद्भावात्स्यतनपसंज्ञाभावाच्च
एवं वालादित्वं तत्र शतिषेधः प्राप्नोति किंपुनः ॥ वेदपापः आदेशिनः स्थानिवायमाणोशनिषे राम
धदृष्टेन देवस्यायः कुत एतन्नतथा ह्यपविवाशिष्टस्थानिकार्यमादेशो नेति शास्त्रम् सुरुवत्गुडे

उत्रइति यण्यानयण्याणु स्वरसिद्ध्युदुहदुइ वर्णितमं अमन्त्रोच्छिष्टमोदनानात्पारोपसंग्रहला
र्थेति । यद्विवक्षुरूपत्रोपियुरुर्भवतिनदृपिकर्त्रे व्यभवति । अत्कनर्थे कृशिन्मूल्याश्रा यमा ए
इति षष्ठ्यर्थः । न तुवो कमादृशपाल्वि षि धातिषेधेकु रूवयपिवांशुगा वृद्धिशासि षष्ठयर्द्धति । नेषष्ठ्य
र्थः । करो तैनतपरानिर्दृशान्तासिद्धे पिविसर्जनः वषधकमितिनायेप्स्वुलत् अत्रा यमकशब्दः । किंदे
शादिकः तुवक इति यथा ॥ एकदेशविकृतस्योपसंख्याने ॥ एकदेशविकृतस्योपसंख्याने
कर्त्रे व्यो किंप्रयोजनं पचन्तु पचन्तु इति हृ ग्रहणे ग्रहणं पचत्या स्यान्ना । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
त्सिद्धं । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति लिङ्गः ग्रहणेन ग्रहणं भाविष्यति तद्यथा श्वा कर्णे
वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति । अनित्यविज्ञानं तु । अनित्यविज्ञानं तु भवति
नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविका
रिभिः तत्र स एवायं विकृतश्चेति नित्येनोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यं । भारद्वाजीयाः

भा-१ पठंतिएकदेशाक्षतेष्टपसंख्यानंणएकदेशाविकृतेष्टपसंख्यानंकर्तव्यं।किंप्रयोजनं।पवनुप्रवंतुतिइ
यहणेनग्रहणोयथास्यात्।किंचकारणंनस्यात्।अनादेशत्वात्।आदेशाःस्थानिवदितिव्यतेनवैम
आदेशाः।नपान्यत्वाद्व्यपदेशस्वत्वेपिरूपंपवतीति।अन्यात्पवलितिइमेप्यादेशाःकथमादि
ष्यंतेयः।स्थादेशः।इमेवाण्यादिश्यंतेप्यादेशाःस्थानिवदितिवचनानाश्रितत्वात्।आदेशाः
८५ स्थानिवदितिवचनंनकिंकारणं।अनाश्रितत्वात्।योहादेशोनामसावाश्रीयतेप्रत्यश्रीयतेनाम
वादेशाः।नैतत्मंतव्यं।समुदायआश्रीयमाणोवयवोनाश्रीयतइति।अर्थवतोहिसमुदा
यस्यावयवानर्थकाः।नहथाहतः।पवलःपवलहावयवैः।पवलति।आह्वयइतिवेदत्विषिप्रसंगः।इत्या
ह्वइतिवेदत्विषिरेवंभवतितत्रानत्विधाविति।इतिप्रकृतिप्रतिषेधः।प्रामोतिनेष्टदोषः।नेवमतिकस्य
रूनत्विधिःस्यादुच्यतेरेव।नत्विधाविति।नचप्रकर्षणमितिविहितास्यतेसाधोयोयोत्विषिरिति राम
तिकथ्यासाधीयः।पद्यशायान्येनालाश्रीयतेप्रयनंनतरोपकोलाश्रीयतेनामात्वात्विषिरिति
वे२

८१

अथवोक्तमादेशग्रहणं सप्रयोजनं । आदेशमात्रं स्थानिवत्स्यात् यथा स्यादिति । अनुपदं स्थान्या
देशवन्निमित्तानां स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते किं कारणं निमित्तानां स्था
नी हि नाम यो भूत्वा न भवति आदेशो हि नाम यो भूत्वा भवति । एतच्चानित्येषु शब्देषु नोपपद्य
ते । यः सतो नाम [illegible] विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदि
केषु भूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् । सिद्धमेतत् कथं । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु अ
भूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते लोके तावत् उपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपा
ध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते न च तत्र
सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं । अथवा कार्यविपरिणामात् सिद्धमेतत् ।
सिद्धं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते । ननु च कार्याविपरिणामादि
ति भवितव्यं स्यात् वैवक्षौ नरपादिकानि दृष्ट्वा । आनि अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरं

भा०१ कार्यबुद्धिः कार्यसंजात्ययः कार्यस्य संजात्ययं स्याविपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यवि
परिणामादिति परिहारान्तरमेव वेदमत्रोपठितं । कथं वेदं परिहारान्तरं स्यान्न ह्यदिमन् एवं स्थ
न प्रादेशिकत्वं ननि । मूल एवं वा पि स्यान्न शब्दावन्नेन । कथं तु आजयथा कश्चित्केमो यद् उपाध्याजि
शानी नेग्रामादागाद् इति तस्य सर्वत्रायं बुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह यदेशोरिणां वराह वे तः पृ
पतिः तेनाग्रो याद् इति । सतत्रायं बुधाः तत्रोयं बुद्धिं शक्तिप्रतिघातं । सततः पश्यति बुध्यात्रा ग्रा
श्वापकृष्यमाणेन तत्र योगा घ्या धीयमानान्नित्या एव वस्तु स्मिन् विप्रयोग्याः नित्या श्वनग्रो
ग्राः बुद्धिस्तस्याविपरिणाम्यते । एवमिहापि यस्मिन्नस्मात् पविशेषगो पदिष्टत्वस्य सर्वत्रापि बु
द्धिः प्रसक्ता सोऽस्तेभूरिमनेनापितु तथाः भवतिबुद्धिं शक्तिप्रतिघाते सततः पश्यति बुध्यात्र स्वतित्वा
पकृष्यमाणां भवति योपादीयमानेन नित्यस्य एव वस्तु स्मि [illegible] विप्रयोजितं निर्मो भवति शूद्रबुद्धि कार्यस्य राम
विपरिणाम्यते । अपवादस्य प्रसंगस्य स्थानिवत्वात् अपवादे तु उत्सर्गकृतं वशा श्रोतिकर्मत्य

न आगतोपसर्गैः क्रियते इति केचित् अतिक्रान्तं प्राप्नोति । किं कारणां । स्थानिवत्वात् । उक्तं वा । किन्तु । कं वि
धेयेणानुनानालिंगकरणान्निवृत्तिरिति । अथवा सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् । सि
द्धमेतत् । कथं । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । न तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं क
र्त्तव्यं नकर्त्तव्यं । पक्वतमर्नु वर्त्तते । कथं कृतं । षष्ठी स्थाने योगेति । अथवा वाचि शष्टिनिर्दिष्टं प
यति नापवादस्तत्सगिकृतं भवतीति । यदपंशपनाद्यानां कास्थि छिनः करोति । शपं शून्नमूक्षा शक्ष्
रिति । तस्य दोष ऊत्तपादेशादप्रवृत्तिषेधः । तस्य नस्यलुक् णस्य दोषः । तयादेशोत्तमप प्रवृत्ति छे
धो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । जपयोग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । अथ
वप्रत्ययान्तरं । यदि ह समयोनारं उभयादि ईकारेण प्राप्नोति मा भूदेवं । मात्रजित्येवं भविष्यति ।
कथं मात्रजिति निर्देशसमयग्रहणात् । किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं । छत्सं निविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रथा
यात्तत्यतिराप्यवस्वकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं । कवि निष्ठति प्राप्नोति प्रतिषिद्धे । अतरनिपत्तं

मा०१ नैएवमपिनैतन्मात्राग्रहणमात्रात्रापिशाब्दोसि। सहिशब्दार्थसंनिविष्टस्यनभवतिप्रत्याहारग्रह
णेनग्रहणं। नन्माख्यायांववनादेशोस्यानिवद्भावप्रतिषेधः। अन्यथाख्यायांववनादेशोस्था
निवद्भावस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। द्वीहिम्प्रआगतहिन्पयत्रद्वीयोड्। तोतिगुणः प्राप्नोति। नैषदोषः।
उक्तमेतत् अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। अथपूर्वग्रहणेदीर्घः। अथपूर्वग्रहणेऽदीर्घआदेशोनस्थानि
वदितिवक्तव्यं किंप्रयोजनं। निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः। अपूर्वग्रहणेनग्रहणात्स्तुलोपोमाभूदिति।
ननुचदीर्घादित्युच्यतेनचवक्तव्यंभवति। किंपुनर्भेदाप्यः स्थानिवत्प्रतिषेधएवंतर्हिपानहूद
मपिसिद्धंभवति। अतिखट्वायाः अतिमालायाः यापाडाप्रहृतियाननभवति। अपिदानीं अपिस्था
निवद्भावेदीर्घत्वेकृतेपिवासोनपूर्वदृतिक्वापाडापहृतियाट्कस्मान्नभवति। लिङ्गाइति
परोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति। ननुवेदानीमपिस्थानिवद्भावेएतत्पारिभाषयाशक्यमितिहो राम
पप्यात्तुंनेत्याहननहिदानींकविदपिस्थानिवद्भावःस्यात्नन्वर्हिवक्तव्योनवक्तव्योप्रतिष्टति

द्दृशान्निर्दे॰ इष्टिः छन्दनिर्देशात्परे ईडीकारान्तानामाप् आप् आकारान्तादिति । आहिभुवोरीट्प्रतिषे-
धः । आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ । अभूत् । अस्तिब्रूग्रहणं तोनग्रहणात् ईट् प्रमाणनित्या-
हेत्यादि वक्तव्यः । आत्थ इति प्रयोगः । निपातयतिनाहेरीड्व वतो निर्दिष्टः माहस्त्विति कुलादिद्वकर
तो थल्वे शास्त्रिनेन इति निपातितः । आस्ति येन स्यादेवं वने इयोगत्वं । किंभूत पूर्व गतिनिपातादिदृष्टा
येत कुलादिर्या भूत इति । प्रथेवं थवन मन धिकंस्या । आथ्यि मे वायमुभार येत भुवः पं वाना
मा इति आथो भुवइति भवने स्थापितं वक्तव्यः । आस्ति मे वा एकं इति द्विसकारको निर्देशः । अस्ते:
सकारान्तादिति । वध्यादेशे वृद्धि न लब्धप्रतिषेधः । वध्यादेशे वृद्धिनलघोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं
करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धिनलवे प्राप्नुतोऽनेघदोषः । अकमेन नानायांखुल किन्तु अन्यो प्रमक-
सम्बन्धः किं सैतो नारिकः न वक्तव्यमिति प्रत्यादिवृद्धिविधिः युद्धिप्रधः । आविधि पिधाप्त एकापरपरे रो अनु
शास्त्रादिति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति नेघदोषः । आधकसम्बन्ननिपातनं करिष्यते सनिपातन स्वरः प्रकृतिष्व

भा०१ रस्यवाचकोभविष्यति। एवमग्युपदेशिवङ्गावोवक्तव्यः। यथैवाहिनिपातनस्वरः। इकतिस्वरंवाधे
नेएवंश्रयस्वरमपिवाधेत। उवषिषीछेमि। नेघदेशः। आर्द्धधातुकोयाः सामान्येनभविष्य
अनवशिष्येतेषुश्रुत्युयेषुनचार्द्धधातुकसामान्येवधिभावेकृतेसतिशिष्टलातश्रयस्वर
भविष्यति। आकारांतानुं [illegible] तिछेय। आकारांतान्नुकुक्षुकोः इतिछयोवक्तव्यः। विला
पयतिभापयते। लीभीग्रहोनग्रहात्।नुक्षुकोशाभुजः। लीमियोः इत्तिछनिईशा। भिछं।
लीमियोः इत्तिछनिईशोयं। लीईईकारांतस्यभीईईकारांतस्यवेति। लोडादेशेशाभावंलम
वषिलहिलोपैलप्रतिछेय। लोडादेशेएषांप्रतिषेधोवक्तव्यः। शिष्टान्तहताम् [illegible] णिं
तानुकुहमानकात। लोडादेशेकृतेशाभावोलमावोषिलंहिलोपएलमित्येतेविधयः। शतु
वंति। नेघरोघः। इदमिहमंप्रधार्यतलोडादेशः। किंमनां एतेविधयइतिकिमत्रकर्तव्यं। परत्वा राम
ल्लोडादेशः। अपवादानि लोडादेशेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानात्कस्मादेतेविधयोनभवंति। सक

४६

कृतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कस्मात्तथा देशेध्वं तत्प्रतिषेधः। तथा देशे त्वं तस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः। निस्वभावे कृते चेत्तद्यद्यपि तथा देशः [illegible] प्राप्नोति नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं
निस्वभावः क्रियतां तथा देशश्चेति। किमत्र कर्तव्यं [illegible] परत्वान्निस्वभावः। अथेदानीं निस्वभावे
कृते पुनः प्रसंगाविज्ञानात्तथा देशः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित
मेवेति। आमविधौ वा आम्विधौ वक्तव्यं तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वनसः। निष्ठजिवत निस्वभावे कृते
वनुरनडुहोरामुदात्तेत्स्यामु प्राप्नोति नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं वा निस्वभावः क्रियतां वनु-
रनडुहोरामुदात्तेत्स्यामिति किमत्र कर्तव्यं परत्वान्निस्वभावः। अथेदानीं वनस्वभावे कृते पुनः
प्रसंगाविज्ञानात्तस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। स्वरेवस्वादे
शो [illegible] देशो स्वरेवत्वादेशो प्रतिषेधो वक्तव्यः। विदुषः पश्य अशानुदं [illegible] स्मो न षष्ठ्या दीर्घा नो र
ना दिति षष्ठ्यत्वात्प्राप्नोति नैष दोषः। अत्र मत्र जि प्रतिषेधो भवति षष्ठ्या। अनु म र जि [illegible] नो। न

भा०२ वात्रतु मं पश्यामः। अत्रतु मत्वर्जिनेदमागमग्रहणं। किं न हि आपाहारग्रहणं। कृमं निविष्टानां पश्या
हारः। ते कारान्तस्मत्वान्तु मोम॰ कारान्तः। यदि श्यापाहारग्रहणं। लुनतापुनता। अत्रापि प्राप्नोति।
अन्तु ग्रहणेन न शास्त्रं वै विशेष्यते। किं न हि शानैव विशेष्यते। शतायां अनुकृष्टिः। अव
वि४ वैमदेवैर्ह्येयोऽत्रागमग्रहणं हि सति ग्रह प्रसङ्ग्येत। मुवता मुवते इति। गोः पूर्वणित्वात्स्वरे
षु। गोः पूर्वणित्वात्स्वरे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रगव शबलगवे। सर्वत्र विभाषा गोरिति विभा बा ५
षा पूर्वत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। एङः इति वर्तते। तत्रानन्तरा विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवमपि
हे चित्रगोऽग्रेऽत्र प्राप्नोति। चित्रं चित्रगुः। चित्रगु चित्रगवः। गोतो णित्वे प्राप्नोति आलेपि चित्रगु
प्रथप शबलगु प्रथप्या। ओतु न इन्त्यालं प्राप्नोति। नैष दोषः। परकरणात्सिद्धं न प्रकरणसामर्थ्या
त्वाल्लेन भविष्यति। स्वरा वहुग्रु मानूभ्यो अवत्सावर्ण्येति शतिप्रतिषेधः प्राप्नोति। करोति पिब राम
तः प्रतिषेधः। करोति पिबतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुरुत पिबत। स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणः।
८

प्राप्नोति उक्तं वा किमुक्तं करोतीति न परनिर्देशात् सिद्धं पिबिरदन्तस्येति ॥ ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ॥ अच
इति किमर्थं । विश्नः । प्रश्नः । धूत्वा । आक्रष्टां । आगत्य । प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनि
मित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् छे चेति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनं
क्रियमाणेपि वा ल्डूहत्यो । वश्यमवनुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरेणापि तुक् प्राप्नोति इदं त
र्हि धूत्वा स्थूत्वा वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्यीति यणादेशो न प्राप्नोति
अच इति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं स्वाश्रयमत्रावृत्तं भविष्यामि । अपवादो वा
हशौ नाम सा वा श्रीयते यथा श्रीयते नाम सावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनं । आक्रष्टां सियो लोपः प
रनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कः सीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एत
दपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनं आगत्य अभिग
त्य अग्रन्तु नास्तिक लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्य पिति तुक् न प्राप्नोति अवद

भा॰ १ तिवद्भवति। अथ परस्मिन्निति किमर्थं युवजानिः। द्विपदिकावैयाघ्रपद्यः। आदीध्यायुवजा
निः वधूजानिः। इति आयायानि ह्रूनपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावात् वलीति यलोपो न
प्राप्नोति परस्मिन्निति नित्यवद्भवति तेन दाक्षिप्रयोजनं। ओ अथ सत्र वल्लिमविष्यति। अथवा
योद्धादेशः ना सा वाश्रीयते यः आश्रीयते नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपदिकां त्रिपदिकां
पादस्यालोपो परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावात् पद्भावो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति नित्यवद्भ
वति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति इदं तर्हि
प्रयोजनं। वैयाघ्रपद्यः। ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लो
पवचने प्रयोजनं। किं। यत्र भसंज्ञा न। व्याघ्रपात् श्येनपादिति। इदं वा पुदाहरणं। आदीध्ये
आदिध्ये इकारस्य एकारेण परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावात् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति राम
लोपः प्राप्नोति परस्मिन्निति नित्यवद्भवति। अथ पूर्वविधाविति किमर्थं। हे गौः वाभ्रवीयाः

ह्रस्वो

नैवेयः । हे गौरि इति ओकारः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावादेङ् ह्रस्वात् संबुद्धेरिति लोपः प्रा
प्नोति पूर्वविधिनिषेधनात् न भवति । नैनद्वलिएयोगे अबाधिप्रवृत्ते निर्दोषपयतिन संबुद्धिलोपे
स्थानिवद्भावो भवतीति । यस्य एङ् ह्रस्वात् संबुद्धेरिति एङ्ग्रहणं करोति नैन दृत्तिज्ञापकं
गोर्घमतः स्थानवत्त्वाद्धि श्रापाद्धारस्य ग्रहणं करोति कृतस्थासौ दिवो वज्रूयात् । हं हे ग्रहि श्रेयो
लनं वाम्वीयाः मायवीयाः वांतादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्थितस्येति
यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधौ विधिनिषेधनाद्भवति । एतद्रूपं नामिश्रयोगे नेष्याप्त यमत्र हल्वं
भविष्यति । अथवा याः आदेशो नासायाश्रीयते यश्रीयते नामपावादेशः । ह्रं हे ग्रहि श्रयोग
नत्रैधेयः आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धल्लयाते ठक्रः प्राप्नोति पूर्व
विधौ विधिनिषेधनाद्भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थं । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञा
येत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति कानिपुनः पूर्वस्माद्विधौ स्था ।

भा॰१ निवर्द्धावृस्यप्रयोजनानि।वेमिदिना।वेछिदिना।माथिनि।कृ॰अपीपवत्।वेसिदिना।वेछिदिति।रैजे।नि
अकारलोपेकृतेएकाल्लसाइष्यं।नि।घेघ।शाशे।जि।स्या।निवर्द्धावात्रसावेजि।माछिजिके
इति।अकारलोपेकृतेतांत्राकेइजिकादेशः।शाशोनिस्या।निवर्द्धावात्रभवति।अपीपवन्नइति
एकारदेशेकृतेअभ्यसानडेलसभवतीतिनुसभाकेःशाशेति।स्या।निवर्द्धावात्रभवजिनैनानिस
जिश्योजनानि।शाजिपारिकनिर्देशापंशाजिपारिकनिर्देशास्वार्थेनंत्राभवेजिनकांविस्याधान्य
नविभक्तिमाप्नुपंनितत्रशाजिपारिकार्येनिर्दिष्टेपांपांविभक्तिमाश्रयितुंवुद्धिरु॰पत्ताय
जेमामाप्राप्तिनव्याहृत्यहिप्रयोजनं।विधिमात्रेस्या।निवर्द्धयामानत्राअनाश्रीयमाणेयाम
पप्रकृतौवाधोःअप्रत्ययः।लोपोव्योर्वलीतियलोपोमाभूदिति।अजिप्रयोजनमेतत्।किंन
हानि।अपरविधावितिनुवक्तव्यं।किंप्रयोजनंस्वविधावपिस्या।निवर्द्धावोयथास्यात्।कानि। राम
पुनःस्वविधेःस्या।निवर्द्धावस्यप्रयोजनानि।आयः॰अममरपिच्वंनिकृत्वावेतिरूपमत्रमध्येवकेतु

91

९१

वृद्धुः। इह तावद्रायन्नासन्निन्निदृशास्तोर्यलोपयोः कृतयोरनलादित्वाद्दाडालादीनामासन्नश
नोनिस्थानिवद्भावाद्भवति। धिगुं निक्रावन्नीमित्यत्र गुरोः कृते वलादिलक्षणाद्गुणो निस्था
निवद्भावान्न भवति। दूयमत्र समध्ये जियणादेशे कृते तं यो मा न लोपः। शाप्नोति स्थानिवद्भावान्न भ
वति। वक्षनुष्ठ कुरिति यणादेशे कृते अनकृताद्धिर्वचनेन शाप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति यदि न
हि त्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति द्वाम्यां दे यत्वलवणे। आपि शाप्नोति। द्वाभ्यां द्वाभ्यामिति य
णत्वस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न शाप्नोति। देयमिति। ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न शाप्नोति।
लवनमिति गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न शाप्नोति। नैष दोषः। त्वाश्रयमेतदेव विधयो भवितव्य
मिति। नहि वक्रमेऽस्मपरविधावविति न वक्तव्यं। एवं विधावपि त्वेव सिद्धं। कथं न पूर्वग्रहणेन आदेशो पू
र्वस्य स्यान्नेत्याहः। आदेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवतीति कुतः पूर्वस्यादि
आदेशनिमित्तं किं नाह। निमित्तमस्मि संवध्यते। आदेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भ

भा·१ वतिकुतः पूर्वस्य निमित्तादिति। अथ निमित्ते निमित्तसंबध्यमाने यन्नरहस्य योगस्य पूर्वनिमित्तं किन्तु
सहरतां न तदपि संगृहीतं भवति। किं पुनस्तत्। पश्चात्पृष्ठेनेति। वा ऽऽ संगृहीतानां नन्वर्थकार
णानां व्यवहितत्वान्नासौ निमित्तान्पूर्वं भवति। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा पूर्वं म
थुरायाः पाटलिपुत्रमिति। अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते कथं यानि स्वविधेऽस्य्या
९२ निवद्भावस्य प्रयोजनानि तेनानि संगृहीतानि भवन्ति। आयन्नन्त आसन्नपि तेषु जिहा एवेति। अथ
विधिशब्देऽस्मिन्नेव कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरिति। त
त्र कर्मसाधनस्य विधिग्रहणस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य
विधिशब्दस्योपादानं विज्ञायते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावे प्रति एषाः स्यादिति। स्था
निवद्भवतीति। एवमाड्भविष्यति। हूनभविष्यति। आरभ्यत्रमपूर्वं पुरवश्च बृतुः वकुरि पिपरिहा राम
र्वस्येति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। ल्यो ष्याम्पहं पारिकमो दृष्वा हिं तनः स्वोभू

६·चे२

नौ२

तेशानं नीपात्तनीवानेतारावागछ्छतं यारशिंमावशिंवतनः पश्चात्त्वं स्यतेर्द्धुं स्यतेवाइहना
वस्पादिके ओदवाहिं। शानतंनीपात्तनीवारशिंरावशिमिति अकारलोपे कृते पद्भावनद्र
स्रस्नोपष्ठिं पद्भपने विधयः शास्नुवति स्थानिवद्भावान्न भवति। स्वंस्यतेर्द्धुं स्यतेशि
लोपे कृते निर्दितां हलंतुपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। नै
तानि संति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्यमानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयो
जनं। यातपनेवाप्यते शिलोपे कृते यजादीनां किति संप्रसारणं प्राप्नोति। स्थानिव
द्भावान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। यजादिभिरत्र किते विशेषयिष्यामः। यजादी
नां यः किदिति। कश्चायं यजादीनां कित्र यजादिभ्यो यो विहितः इति। न वायं यजादिभ्यो वि
हितः। इदं तर्हि प्रयोजनं। पद्याप्नघेति परस्य पत्वारे शे कृते प्रर्वस्य नशाप्नोति। ईकारस्य
शाप्यवहितत्वात् स्थानिवद्भावाद्भवति किं पुनः कारणं परस्य नावद्भवति न पुनः पूर्वस्यानि

भा०१ त्यत्वात्तो नित्यः परयणादेशः कृतेपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोतीति नित्यत्वात्पर
यणादेशे पूर्वस्य न प्राप्नोतीत्यास्थानिवद्भावादुवङिति एन द्विःपिनाप्तिप्रयोजनं असिद्धं बहिरं
गलक्षणमन्तरंगलक्षणादिति असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरंगलक्षणः
पूर्वयणादेशो भविष्यतीति अथ वस्यैवापरिभाषा अधिनव्यास्वरार्थं कर्त्तो हूर्ध्वं तु द्वय
93 प्रतीहत्वं वादिशिये ब स्वरो यथा स्यात् अनेनापि सिद्धः स्वरः कथं आरभ्यमाणो नित्यो हि
आरभ्यमाणोत्वं क्षिप्यो गेनित्यः पूर्वयणादेशः कृतेपि परयणादेशोपि नित्यः कृतेपि पू
र्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेपि परश्चासौ व्यवस्थायां व्यवस्थायां वासौ परः पूर्वपत्ये भवो
नास्ति न यास्ति योगपद्येन संभवः बहिरंगेणासिद्धमिति असिद्धं बहिरंगलक्षणमन्तरंगल
क्षणादृत्यनेन सिद्धमिति एवं तर्हि योनेकोदानयणान्तराश्रयः स्वरो भविष्यतीति ईकारयणा राम
प्यवहितत्वात्प्राप्नोति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानं मान

प्राप्नोति परकृतेपि परयणादेशे १

ह्र

र्थेषा परिभाषा कर्त्तव्या ननु चैवमपि कर्त्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणात् इति बहुप्रयोजनैषा परि
भाषा अवश्यमेषा कर्त्तव्या सा चावश्यं लोकतः सिद्धा कथं प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते तद्
यथा पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य शरीरकार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृ
दां ततः संबंधिनां प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूते अर्थे वर्त्तते सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिः
पुनो व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामभिहितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति। यथैव वानुपूर्व्यार्था
नां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तत्कार्यैरपि भवितव्यं। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। पटयति
अवधीत बहुखट्वकः पटयति लघयतीति टिलोपे कृते तेन उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्था
निवद्भावान्न भवति। अवधीदिति अकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्रा
प्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वान्ते
ऽन्त्यात्पूर्वमिति एष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति इह वैयाकरणः सौवश्व इति योः

पतं ५

भा०१ स्थानिवद्भावाद्यायावो प्राप्नुतः नयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचः पूर्वविज्ञानादेवोः सिद्धं यो ना
दिष्टादचः पूर्वः तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आदिष्टाद्वेषो ऽचः पूर्वः । किं वक्तेमेतत् । नहि क
थमनुच्यमानं गंस्यते । प्रवर्त्तिपंचमी । अचः पूर्वस्य षष्ठ्येवमादेशः अविशेषेणोभवतिष्या मि२
देशश्च विशेषितः । कथं । नद्भुमोयल्लघ्वोनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पंचमीनिर्दिष्टं कर्त्तव्यमि
ति । किं न हि प्रत्ययलक्षणं । अप्रत्ययलक्षणं । परेकारः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्मादिकृ प्रो
गपंचमी भवति । अनादेशः परस्य निमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति कुतः पूर्वस्य अप्रवृत्तिर्न तद्य
थ्या आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः तस्मादिकृशाद्वैर्गोगे पंचमी भवति । अनादेशः परस्य निमित्तकः
पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य आदेशादिति । नञ् आदेशालक्षणाद्धृति देषक ।
नञ् आदेशालक्षणां कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाघोः । प्रबुध्योः । लोपो व्योर्वली । राम
तिपलोपः प्राप्नोति । अप्रसिद्धवदत्राभात् इति । अनादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थ
९५

सिद्धो भवतीति वक्तव्यं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः। असिद्धव
चनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तत्रापि किं
कारणं नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नप्रवृत्तिगतलक्षणानामनुदेशः कर्त्तव्यः। यथा
मृधेति। ननु चैतेन दृष्टं सिद्धवचनात्सिद्धं। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्प्रपन्नस्यासिद्धत्वादस्य
स्य शास्त्रे भावो भवति तद्यथा नहि देवदत्तस्य हंतरि ते देवदत्तस्य शास्त्रे भावो भवति तस्मात्स्थानि
वद्वचनेन तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं वा प्रत्याम्नायो तत्र स्थानिवद्भावो वक्तव्यं
वाघोः। अस्तु देशित्वात्सिद्धत्वं कथं वा किं तु कं स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वादिति।
विप्रत्यपमानसः। एतदेतत्र ष्टकारे शशासं तु कृतात्वे सिद्धं स्यात्। अनादेशस्मिन्निदइत्वं नर
प्तकं। कथं हि तदेव नाम तत्र सिद्धं स्यान्नान्तरेव वा पत्त्रिस्मिन्नसिद्धं भवतीति वस्त्रादिषु त्वा
धः। विप्रतिषेधात्तु कितो ...हणानर्थक्यं संख्यानस्थानिवद्भावप्रत्ययलक्षणं लोपश्च वासिद्धत्वादिति चित्तेन।

९१

भा० १ लुकृविशेषो नु खेवा मिश्रो भवति । कामम् अनिदिश्यपर्जं वा सख्याम सख्यापि नेह भारोस्ति । कल्पो हि वा
क्षेत्रो हो वा कथं वकुर्यधीनं गहन्त्र प्रादावतिनिर्देशो यः । कामम् वारस्थवति निर्देशो वा कथो छंस
महे यितुं नच प्या व शीन रवे कद्वेषु पवाः संभिन सेनीति । मानू वदस्पृः कलाः संभिन स
नीति । एवम् अहापि स्थानिवद्भावात् स्थानिवद्भवतीति वा कथो छं समर्थयिष्यामहौ इह मा
95 वरपत्याम् स्थानिवद्भावात् पत्या निर्यस्थानिवल्लव् दूरो भवति एवमादेशोपि भवतीति । इहेदानीं वा घोः
अभूद्दीर्धिति स्थानिवल्लोपो न भवति । एवमादेशेपि न भवतीति । किं पुनरनन्तरस्य वि
धिरुति स्थानिवद्भावः आहोस्विद् सर्वमात्रस्याकस्वात्र विशेषः । अनन्तरस्य निवेदकान्तरुदात्त
ह्रिस्त्वरगादिनिघातेषु पसंख्यानं । अनन्तस्य निदेशे एकान्तरुदात्तान्निक्षिप्स्वरगतिनिघातेषु पसं
ख्यानं कर्तव्यं । एकान्तरुदात्तः । लुभोत्यत्र नु भोत्यत्र अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति स्वरो न शाम्यति । राम
ह्रिस्त्वरः । पेवाराम्मः दशारत्नः दूतंतकौलेल्पेच स्वरो न माम्येति । गतिनिघातः । यत्प्रलुनीत्ये

पा १ २२

त्रयस्य पुनीत्येवं इति निग्धो यत्र वर्तीत्वे पस्वरो न शास्त्रोति। अस्तु नहि पूर्वमात्रस्य। पूर्वमात्रस्ये
ति येङु पथा हस्वत्वं। पूर्वमात्रस्येति वेदुपधा हस्वत्वं बङ्कं वादिनं वनेशयो जिनवान् अथवा वद
कीर्तिं परिवादकेन। किं पुनः कारणं नासिद्धमिति। योसौ ह्रो लोलुप्यते नस्य स्थानिवद्भावात् हस्व
त्वं न शास्त्रोति। गुरुसंज्ञा वा गुरुसंज्ञावत् न सिध्यतीत्यत्र आह। पितरं दशास्त्र शवः माउधं स्यात्
लो न नराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरस्य नइति प्लुतो न शास्त्रोति। नन्
वयस्याप्य नेन रस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। तस्मात् नेनरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेय
न वा संयोगस्य पूर्वविधित्वात् नवा एव दोषः। किं कारणं। संयोगस्य पूर्वविधित्वात् न पूर्व
विधिः संयोगः। किं नाहि पूर्व परविधिः संयोगः। एकादेशस्योपसंख्यानं। एकादेशस्योपसंख्या
नं कर्तव्यं श्राद्धसौ गोमतो वानुरोधानद्दहो पादेनदवाहे। एकादेश कृते तु मामो पद्दावकुडिपे
ते विषयः शास्त्रमुवेति किं पुनः कारणं नासिद्धमिति। उभयमिति सिद्धत्वात्। अनादेशः परि जिह्वक

सा०८ इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायं। उभयादेशो लाघवाय अवश्य आदेश इत्युच्यते अवोस्थापमादेशः। नैषदो।
ष्ठः। यत्र वा बहुच्यते उभयनिमित्तत्वादिति। इहयस्य ग्रामेन गारेवास्य नेककार्यं भवति शत्रुरोगस्यै
जनोन्यजरद्धपदे ष्टुं। जघन्याद्युतनिमित्तं वमाम। अन्यपनानिमित्तं वमामइति। यदुच्यते तेउ
भयादेशत्वाद्धेति। इहयोहपोः ष्ठौ। निर्दिष्टयोः प्रसंगे भवति। लभतेः सोवन्यत्र रसो व्यपदेशः।
तथा देवदत्तस्य पुत्रः। देवदत्ताया पुत्र इति। अथ हलवो रादेशाः स्थानिवद्भवन्ति उताहो नेत्याक
श्चात्रविशेषः। हलवो रादेशाः स्थानिवदिति वो ह्येशानेत्तिलोपएकादेशः। हलवो रादेशाः स्था
निवदिति वो ह्येशानेत्तिलोपएकादेशो वक्तव्यः। विंशकः। विंशं शतं विंशः। स्थूलादीनां यणा
दिलोपे वादेशः। स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते वादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान् केकयमित्रयुश्चोरि
यादेशएत्वं। केकयमित्रयोरियादेश एत्वं न सिध्यति। कैकेयः। मैत्रेयः। अश्वीत्यत्वं न सिध्यति उ राम
त्तरपदलोपे वा। उत्तरपदलोपे वादेशो भवति। स्त्रुपदाभिकाः सक्तवः। रथिकः सक्तवः। अश्वीतिषष्ठा दे

सा१

96

शः शाश्वोति। यङ्लोपे परिणि यङ्लुग्वतः। यङ्लोपे परिणि यङ्लुग्वत्स्नेन सिध्यं जो वेभ्यः श्नोप्तः वेस्तिपः वेकियः
लोलुवः पोपुवः। अचोति परिणि यङ्लुग्वत्स्नेन सिध्यं सि। अरत्कत्नहिनस्थानिवत्। अस्थानिवले
यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः। अस्थानिवले यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोलुवः पो
पुवः। मरीमृपः। मरीमृडादिजिदितिनैव दोषः। न धातुलोप आर्धधातुके इति प्रतिषेधो भविष्यतीति किं
पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवतीत्याहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः। अविशेषे
ण स्थानिवदित्युक्ते लोपयणादेशे गुरुविधिः। अविशेषेण स्थानिवदिति वेल्लोपयणादेशे गुरो
र्गुरुविधिर्न सिध्यति। लोपे आदरघः। पारवृपदपथ्वः। माऽऽह घ्रेयः। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोग
संज्ञा। संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञा। गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे। द्विर्वचना
दयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः। द्विर्वचनवरेयलोपः इति। क्वलोपे लुप्त वत्नु। क्वलोपे तु स्वक वक्तव्यं
अडुडुप अडुडुप्याः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति। हं नेघि लौ। हंतेश्च घत्वं वक्तव्यं अघ्नि

मा०१ ध्रंतुाय घृता। श्राास्निनुर्ताहि। श्राा श्रीाय मााापांशकृतौ इनिा। रहहाोछुस्प्पा। निवादिनिवेनजग्ध्याारिछ्वाादे

शाघ्रतिछेधः। ग्रहाो छुस्प्पा निवादिनिवेङ्कग्ध्यारिछ्वादेशास्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। निरा घ सम

घाश्रा रोतग्धिल्पिनि। किनीनिङग्धिमाचः। शाम्रोनि। यणादेशे पुलोपे लानुनासिकात्व प्रतिषेधः।

यणादेशे पुलोपे लानुनासिकात्वा नोऽप्रतिषेधो वक्तव्यः। वाघोःश्र छ घो।। लोपो व्योर्वली। निय

णादेशे लोपः। शाम्रोनि। व लोपा। श्रकुर्वि। आशां। श्रकुर्व्याशां। निस्पंकरोनः। येवे सुकार लोपः। शाम्रो

नि। दिल्व। अनु। निश्राशां। श्रलुन्पाशां। इहस्प। घोरितीलं शाम्रोजि। अनुनासिकालं। श्रडां। जि। स्त्राशां

श्रडह्पाशां। येवि माघे स्पनुनासिकालं। माम्रोनि। रायाल्वप्रतिषेधश्च। रायश्रालस्य वप्रतिषे

धो वक्तव्यः। रायि। श्राशां। राय्याशां। रायो हली। मालं। माम्रोजि। दीर्घे यलोपप्रतिषेधः। दीर्घे यलो

पस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सौर्ये नाम हिमवनि। श्रृंगे तस्य च सो यो ही हिमवान् निजि। सो इना श्रपेट्छिले राम

कृने इति यलोपः। शाम्रोनि। श्रमे दीर्घयलोपवबने। श्रमो दीर्घयलोपो वक्तव्यः। गार्गीभ्यां वात्स्य

भ्यांदीर्घकृते आपाप्रसङ्गे तेनानीतानि प्रतिषेधः शसो नि। नैष दोषः। आश्रीयते तत्र प्रकृतिः। नहि
तदृति। सर्वेषामेष परिहारः। अंकं विधिं प्रति शहाणां स्थपोडने। दि यि मात्रे स्थानिवद्भावात्। अना
श्रीयमाणायां प्रकृताविति। अथ वा तु न रस्य विशेषेण स्थानिवद्भावादिति। ननु चोक्तमविशेषेण
स्थानिवद्भावादिति। ओको पयाणादेशेषु रविधिं प्रति दिवश्चनाश्रयत्वास्तलोपे लुग्वचने हते धलमिति।
नैष दोषः। यत्नात् व तु व्यक्तेश्चाविशेषेण स्थानिवद्भाव इति वक्ष्योपयाणादेशेषु रविधिं प्रति। तत्कर्मत्तं
हानवासं यो गम्यते पूर्वविधित्वादिति। यद् तु प्युव्यते दिवस्वनाश्रयस्थप्रतिषेधक्रमत्वादिति तद्य्
तेन्यासएवक्तलोपे लुग्वचनमिति क्रियते न्यासएवाहं तेर्घत्वमिति। समर्थे परिहारं वक्ष्यति। श्र
वः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ ॥न पदान्तद्विर्वचन॥ ॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति वक्ष्यते। तत्रैव त
स्थानि तु प्राप्नोति। नैष दोषः। असंज्ञात्र वाधिकाम विष्यन्तिं तत्सौ मत्ले दिति। अकारान्त
मेतद्र संज्ञां प्रतिपदसंज्ञां प्रति मकारान्तं। ननु चैवं विज्ञायते दः संज्ञाप्रतिपदान्त इति। कर्मसाधं

भा० १ नस्य विधिशब्दस्योपादाने एतद्देवं स्यात्। अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः विधीयते विधिरि
ति। अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरिति। तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो
भवति। इह च ब्रह्मवध्या ब्रह्मवध्ये धकारस्य पलत्वं प्राप्नोति। अस्तु तु नः किं विद्वान् भावसाधनस्य विधि
शब्दस्योपादाने सति दोषः स यद्गृहीतं। आहोस्विद्दोषं न भवति। असतीत्याह। इह कानि सन्ति यानि संज्ञि
कौलः। ये लत्वं प्रतिपद्योपदर्शितो प्रकारो वकारो वा श्रूयमाणः श्रूयते। घटिक एवापि सिद्धो भव
ति। वापिकस्तु न सिध्यति। अस्तु नार्ह कर्मसाधनः घटिकर्मसाधनः घटिको न सिध्यति। अकर्म
हि भावसाधनः वापिको न सिध्यति। वापिकघटिको न संभवेते। कर्तव्योऽत्र यत्नः। कथं ब्रह्मवध्या
ब्रह्मवध्यौ उभयत्र आश्रयेनानादिव रिति। कथं वेतस्याश्रूने वं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदा
न्तविधिं प्रतीति। कथं तन्नार्ह परेश्रुतेः पदान्तः पदान्तविधिं प्रतीति। अथ वा यथैव घान्यान्यविधेः राम
कार्याणि इत्युपपन्नं वन्ते तुल्वे लत्वं वा एवमिदमपि परकार्यं अपनोष्यते। किं भसंज्ञा नाम नावेद्य

९६

लोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते अणुपायायावरः श्वपेत्रपिंडास्त्रवा।। लोपविधिं
प्रति स्थानिवत्स्यात् तानेषद्रोष्टा।। नैव विज्ञायते नेवरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवती।ति। क
र्तनाहि वरे यलोपविधिं प्रतीति।। किमिदं यलोपविधिं प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति प
लोपविधिं वप्रतीति। अथवा योगविभागः करिष्यते वेरलुप्तं न स्थानिवत्ततो यलोपवि
धिं वप्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किं प्रयोजनं हरतां।। कंडूयतेरप्रत्ययः।। कंडूरिति।। नैतदस्ति।
क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्तादिदं तर्हि सोरिवलोकाने नदस्ति। न यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्ता इ
दं तर्हि प्रयोजनं। आदिदयः।। नैतदस्ति श्वेवाभिदं न स्थानिवत्ता इदं तर्हि कंडूतिः वल्गूतिः।। नैत
दस्ति प्रयोजनं। कंडूयावल्गूयाभ्यां क्तिन्भविष्यतीदं तर्हि कंडूयतेः क्विप् आहनाः कंडूतिः प्रति
यकंडूतिः प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्। प्रतिषेधे स्वरदीर्घ
यलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्तस्मिन्भवतीति वक्तव्यं। स्वरः आकर्षिकः विकीर्षकः।।

भा०१ र्चिकंयूपो यन्यः आदेशः स्था[illegible]निवद्देवासौ भवति पंचारत्न्यो दशारत्न्यः स्वरदीर्घ इति दीर्घ प्राज्ञ
ति दीर्घे। यो ह्यन्यः आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। किर्योः गिर्योः दीर्घः। यलोपः। आह्लाण्ये कंडूतिः
दधियकंडूतिः यो ह्यन्यः आदे शः स्थानिवद्देवासौ भवति। वाघोः अध्वयोरिति। तन्न हि वक्तव्यं
न वक्तव्यं इहहि लोपोपि प्रकृतः आदेशोपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। दीर्घादयोपि
११ निर्दिश्यंते। केवलं न ज्ञायते संबंधमात्रे कर्तव्यं स्वरदीर्घयलोपविधिषु तो पाजादेशो न स्थानि
वत्तभवति। नि ~~[illegible] यन्यः आदेशः स्थानिवद्देवा~~
सौ भवति पंचारत्न्यो दशारत्न्यः स्वरदीर्घ इति दीर्घ प्राज्ञ इति दीर्घे यो ह्यन्यः आदेशः स्थानिवद्देवासौ
भवति। किर्योः गिर्योः दीर्घः यलोप। आह्लाण्ये कंडूतिः सधियकंडूतिः यो ह्यन्यः आदेवाशः स्था
निवद्देवासौ भवति। वाघोः अध्वयोरिति। तन्नाहि वक्तव्यं। न वक्तव्यं इहहि लोपोपि प्रकृतः आदे राम
शोपि। विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते। दीर्घादयोपि निर्दिश्यंते। केवलं न ज्ञायते संबंधमात्रे

कर्त्तव्यस्वरदीर्घयलोपादिषु तु ... यथानिविष्टानि । आनुपूर्व्येण संनिविष्टानां यथेष्ट
मभिसंबंधः शक्यते कर्तुं न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां
यथेष्टं संबंधो भवति ॥ तद्यथा अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुंभं भगिनि साचीनम ९३
भिधावंतमद्राक्षीरिति ॥ तस्य यथेष्टमभिसंबंधो भवति । उदहारि भगिनि या त्वं कुंभं हरसि शि
रसा अनड्वाहं साचीनमभिधावंतमद्राक्षीरिति ॥ किंतु गुरुपधालवर्णनिर्ह्रासकृते लघूपसं
ख्याने । किंतु गुरुपधालवर्णनिर्ह्रासकृते लघूपसंख्यानं कर्त्तव्यं । किमुदाहरणं । केदृपतेर
प्रत्ययः । केदृरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः
पिपठीः । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि लावयतेः लौः । पावयतेः पौः । नैतद
स्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । क्रम यल्लक्षणे न वृद्ध्यायावादेशाः कृताः । इदं तर्हि लवमाचष्टे
लवयति लवयतेरप्रत्ययः । लौः पौः । स्थानिवद्भावात्तत्र लघूपनशास्त्रोपि क्ङोलुप्तेन स्थानिवदि

भा०१ निभवति। एवमपि न सिध्यति। कथं धौ। ति। लोपः। णो वकारलोपः न स्यात् स्थानिवद्भावात्। न श

प्नोति नैष दोषः। नैवं विज्ञायते नेधौ लुप्तं न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। धौ विधिं प्रति न स्थानि

वदिति। पुलुकि किमुदाहरणं। विंवंवद्दे। नैतदस्ति। पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धं। इदं तर्हि। आमल

कं। एतदपि नास्ति। वस्यान्ते ततफलेलुग्भवनानर्थकं। पक्कापं तरला द्विति। इदं तर्हि। पंचभिः

पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः दशपटुरिति। ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धं। कथं पुंवद्भावः। ल

100 साठेनद्धिते पुंवद्भवतीति भस्येति [illegible] लुप्यते। यजादौ च तं भवति। न वा ऽयजादौ प्रत्ययः।

प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न लुक्यपवर्गं तो

वक्रीतः प्रत्ययः क्रीतात्तुष्ठाप्यानद्धिताः। किं न हि अङ्गोऽपि तद्धिताप्येलुकं प्रयोजयति पंचेव

इज्ञाएयो देवतास्पाणि प वेद्वः दृशोद्वः देवाग्निः दशाग्निः। उपधालोपे किमुदाहरणं। पिपठि राम

षतेरप्रत्ययः। पिपठीरिति। नैतदस्ति। यद्ध विधिं प्रति न स्थानिवद्भावः इदं तर्हि सोरिवला।

यजादिं ... ये नास्ति प्रत्ययलक्षणे ... सोऽग्वैत्वेवं नविध्यामि। ...

बुद्यते न्याय ... सोपरपाम: प्रत्ययेन ...

कानैन दस्त्रिापलोपविधिं शतिन स्थानिवत्त्वाद्दंतर्हि पारिखीयः। वृक्षरानि द्वीसेयोपसंख्या
नेकर्तव्यं वा। दत्तवंतेष्वलोन्तिवात्। अर्धीव वृक्षीस्तां परिवारकेन। किंपुनः कारणं न सिध्यति।
यो सौ सौ शि लुप्यतेन स्थानिवद्भावान्न ह्रस्वत्वेन प्राप्नोति। ननु चैतदपि तत्पधालवि विधिश
तिन स्थानिवदित्येवं सिद्धं विशेषणं एतद्धक [illegible] व्यांकस्वन्यपविभावि विभिर्ह्रस्वमाभूत् परय
ति लघयति कुलवे योपसंख्यानेकर्तव्यं। अर्धे यतेरकेः मर्वयतेर्मर्केः। नैतद्धयं नोऽस्योगाद्क
पृथक्शब्दः तस्मिन्नाष्टमिकं कुलं। एतदपि णिवामवाहनत्वान्न प्राप्नोति पूर्वत्रासिद्धेवपूर्व
त्रासिद्धे वन स्थानिवदादि निवक्तव्यं पर्कं प्रयोजनं। प्रयोजनं क्सलोपः सलोपो क्सलोपः सलो
पे प्रयोजनं। अदुग्ध अदुग्धाः लुप्वादुह दिह लिह गुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति लुग्ग्रहणं नकर्त
व्यं भवति। दधआकारलोप आदिवत्तु इलक्ष्ये प्रयोजनं। धत्सेधधेधध्वमिति। दध स्थे स्थोः स्थेति
वाकारोनकर्तव्यो भवति। हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनं। आदित्यः। हलो यमां यमि लोपः

भा०१ सिद्धो भवति। अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु ग्रयोऽन्ते। पापच्यतेः पापक्तिः। पापच्यतेः
पापष्टिः पापच्यतेः पापक्तिः। पापच्यतेः पापष्टिः। द्विर्वचनादेशनिवृ। द्विर्वचने नादेशे निवचनप्रतिषेधानि
भवति पूर्वत्रासिद्धे नैव सिद्धानि भवन्ति। किमविशेषेण। नेत्याह। वरेयलोपस्वरवर्ज। वरेयलोपे
स्वरे च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। तस्य तस्य लत्वणत्वस्य दोषः संयोगा
दिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे काष्ठर्थ्यो वाक्पर्थ्यो। स्कोः संयोगा[illegible]द्योः इति लोपः प्रा
प्नोति। लत्वं निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति। णत्वं माषवपनी। व्रीहिवपनी
शाति घटि कान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति। न पदान्तद्विर्वचन॥ पदान्तद्विर्वचने वि॥ आदेशः स्थानिवदनुदे
शान्नेति कृतो द्विर्वचने। आदेशः स्थानिवदनुदेशान्नेति कृतः। किंवत्। आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र को
दोषः। तत्राभ्यासरूपं तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति। चक्रतुः चक्रुरिति। अज्ग्रहणं त्वनुज्ञापकं रूपस्था राम
निवद्भावस्यायमर्थः अजग्रहणं करोति जनद्ज्ञापयत्याचार्यः रूपं स्थानिवद्भवतीति कथं कृत्वा ज्ञा

पकारं यत्नतः गृहाणसे तत्त्वयोतनं। इह मा धुन जे ग्रीयते रेफीपते। यदि वर्णरूपं स्थानि बद्भवति ततो ज्ञस्र
हणात्मरूथं बद्भवति। अथ हि कार्थे नाप्येञ्जू यहणेन। भवत्येव वा शद्विर्वचनं। तत्र आङः श्रुति षेधः। ज
त्रगाङः श्रुति षेधो वक्तव्यः। अपि लगेद्ववर्ण्णोभ्यासता प्राप्नोति। न वक्तव्यः। आङि इति हि लकार
कोनि र्दिष्टः। लिटि लकारादाविति। कृते ऽलने द्विवादि नाम यानुष्णभ्यासरूपं कृते ऽलते द्विवा
दिनाम यानुष्णभ्यासरूपं न सिध्यति कृति। अविकीर्णि कृति। एलन्। लस्य मस्ते एलने द्विवादि
दुष्णुघति सुरुष्णुघति। द्विवादि नाम यानु भवन मि ष्ठ तिमवनीय ति मवधो यते। मनु विभवनी पि
घति। एवं तर्हि द्विप्रत्यय परस्य निवक्ष्यामि। प्रत्यय परस्य नि वेलक्षणेऽलन नाम यानुष्णभ्यासरूपं। प्रत्यय परस्य नि
वेलक्षणे ऽलने नामयानुष्णभ्यासरूपं न सिध्यति द्विवादयम् एकेपरिहृताः। एवं तर्हि द्विर्वचन निमि
त्ते अचि विभक्तादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि। सन्तर्हि निमित्त शब्द उपादेयः। न ह्यन्तरेणा निमित्त
शब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्त शब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा दधित्रपु सं प्रत्यक्षो ज्व

भा०१ स्वाद्वरनिमित्तमितिगम्यते। नद्वलोहकंपादरोगाः। पादरोगनिमित्तमितिगम्यते। आपुर्हृतं। आपुद्धोनि
मित्तमितिगम्यते। अश्ववाश्चकारोमलव्यीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्मिन्नर्थे। द्विर्वचनः। द्विर्वचनेत्वेति। ए
वमपि न ज्ञायते। किं यत्नमसो कालेस्यानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचनेकर्तव्य इति कृते तस्य द्वि
र्वचने [illegible] स्यानिवन्न भविष्यतीति। एवं वा हि शास्त्रप्रवृत्ति वेषः प्रकृतः सो नुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्वि
र्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते अचि आदेशो न भवतीति। एवमपि न [illegible] ज्ञायते कियन्नमसो कालमा
102 देशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने प्रत्यादेशो भविष्यतीति। एवं तर्हि
उभयमनेन क्रियते। प्रागपि पञ्चक्रियो भवति द्विर्वचनं च [illegible]। द्विर्वचने च कर्तव्ये। द्विर्वचने विशस्य
यदि [illegible] द्विर्वचननिमित्ते विस्थानिवदिति येनोस्यानिवद्द्वचनं
द्विर्वचननिमित्ते विस्थानिवदिति चेतो स्यानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिष्यति। अवधुनावयि राम
षाजिनवक्तव्यः। औः पुयण्जि। पुवन ज्ञापकं तो पि स्थानिवद्भाव स्यापरत्वमाः पुयण्ज्यपरत्वमाहन

४ कथं पुनः द्वे कर्तव्ये ने नोनयेलकस्मां। लभ्यानि तारा कथं। एकस्मिन्निर्दिश्यते। एकस्मिन्नर्थे। द्विर्वचने द्विर्वच
नं च द्विर्वचनं च ४

दृष्टापयता वार्णं भवति गोः स्थानिवदिति । यथेतन्हायनेऽविकारेन्तस्यत्रापि शक्नोति । तुल्यस्था
नीयस्यलापकं । कस्मात्तुल्यस्थानीयः । यथा स्थानीयकाः पुण्ये ल्पः कथं स्थानीयकाश्चेनेव
र्णपरः कथंलक्षमस्त्रे । अनेनिनिमित्तकमात्वं शिशिति तु प्रागिषेधः । किं पुनरस्या योगस्य प्रयोज
नानि । पपतुः पपुः तस्थतुः तस्थुः जग्मतुः जग्मुः आटिटत् । शशिशान् चक्रतुः चक्रुरिति । स्थाने
कापधालोपो णिलोपयणादेशो ठकपेष्वनच्छ्वात्दीर्घविधिं न शक्नोति । स्थानिवद्भावादुपतिः
नेनाभिसंतिश्योलनानिषेधार्थं प्रतिषेधनार्थेता । निमित्तं । कथ्यावस्यति । गवाक्षः । दि
वैवनेयत्यावायावादेशालोपोपधालोपणिलोपकिकिनोतुल्वेभ्यइति । सपूर्वविप्रतिषेधोनप
ठितव्यो भवति । किं पुनरत्र न्यायः । स्थानिवद्भावादेव इत्यायां पूर्वविप्रतिषेधो हि समतो द्वंवन्न यं स्यात
। ॐ द्वेदादेशास्य तद्भवति । बुद्धनुशादेः स्मान्समयो । इत्युत्तवयापि द्रत्वेव कथं । परार्थे समम भविष्य
ति सपतं तद्भवतीति । समापितस्ंके ले परार्थे भविष्यति । तत्परस्मान्तः शिवे । ति । इदं स्मापि त्वद्यावक

द्र१

भा०१ र्यायत्समानाश्रयं तत्र यं त्रिपादिविषये संयोगविषयोऽपवर्गे तस्मात्तथा निर्वादितेष एवपक्षो
ग्राह्य इति दिवे वनेवि॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते श्रीमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथ
मे पादे अष्टमाह्निकं॥ ॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्य संज्ञाकर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति॥ इतरेतराश्रयं
च भवति का इतरेतराश्रयता। [illegible] सतो दर्शनस्य संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चादर्शनं भाव्यते
तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। लोपसंज्ञायामर्थसतोऽदर्शनं॥ किंतु
क्तं॥ अर्थश्च सता वक्तुं॥ अनिर्देशकत्वाच्छब्दस्य निर्देशार्थं इति॥ सतो युक्ते किं तु निषेधशब्दत्वादिति॥ नि
103 त्याः शब्दाः॥ नित्येषु शब्देषु सतोऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्यते॥ सर्वप्रसंग
स्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्॥ सर्वप्रसंगस्तु भवति॥ सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति॥ किं कार
णं॥ सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्॥ सर्वो हि शब्दः यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृश्यते तत्र पुत्रानु राम
दयत्र अश्वोऽदर्शने लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति तत्र को दोषः॥ तत्र ह्यस्य प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः॥

नत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । न सम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
सिद्धत्वं गम्या वा वृद्धिर्न भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति । यस्माद्वात्र प्रत्ययवि
धिः न भ्यप्रत्ययपरतः यद्यप्रत्ययेपरतेः न तस्मात्प्रत्ययविधिः । क्विप अल्पर्य दर्शनं नत्वादर्शनं लोप
इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । न प्रत्ययलक्षणमिति प्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति
न सम्प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् [illegible] प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लो
पसंज्ञित्वात् । कथं । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोप
संज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति षष्ठीनिर्दि
ष्टस्य यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । वा हलोपवेत्सयधारणात् । वादि लोपवि भाषा च लोपसं[illegible]ज्ञा
न प्राप्नोति । अप्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कष्टमेवैतत् सिद्धं भवति । को हि शब्दस्य प्र
सङ्गः । पद्म गम्यते कार्थो न वर्षपुरुष्यते । अलङ्कारार्हः प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येवं । कथं ग्रामणीः

४ कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि अकृतिनिर्देशार्थं।। लुकि तद्धितलुकीति गोण्यापि लुकं प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति ४

मा०१ सेनानीतः ये त्वात्रः शसंगाः किपायो वाप्यते। अदर्शनं लोपः।। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः।।। प्रत्ययग्रहणं कि
मर्थं। लुमति प्रत्ययग्रहणम् अप्रत्ययसंज्ञा प्रतिषेधार्थं। लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते प्रत्य
यस्यैताः संज्ञा माभूवन्निति। किं प्रयोजनं प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि वचना
प्रकृतिनिर्देशार्थं। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थं। कंसीयपरशव्ययोर्यञञोर्लुक् च निर्देशकृतेऽपि लु
क् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थं न तावद्व्रार्थः। योगविभागात् सिद्धं। योगवि
भागः करिष्यते। गोः। उपसर्जनस्य। गोस्तत्प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततः
स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक्तद्धितलुकीति। स्त्रि
याः इति वर्तते। गोरिति निवृत्तं। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धं। कंसीयपरशव्ययो
104 रपि विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतः। छयतोश्च लुग्भवतीति। तत् राम
यावत् विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे तत्कारमशब्दो योऽर्थः प्रदिति। कमेः

सः। कं सः। परांक्षुणाति। निपरस्तु रिति। नैष दोषः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। सूत्रेण न सा-
थेऽविशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यं। उक्तं वा। किंतु कं। प्रातिपदिकग्रहणमं-
गमपरसंज्ञार्थं यत्तच्च यो स्तु लुगर्थमिति। षष्ठीनिर्देशार्थं तु। षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं
कर्तव्यं। षष्ठीनिर्देशो यथा स्याद्विकल्पेन। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे
षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात्। कस्मात्। स्थानेयोगत्वस्य। यदा पुनरिह षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन।
यावता सर्वे चैव षष्ठ्युच्चार्यते। अथ योगविभागोऽस्य यत्नः। प्रत्यय इति। इह न कार्या विषष्ठी जनपदे लुवि-
ति। अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते। केन प्रकृतं। प्रत्ययः परश्चेति। तदेवं षष्ठमानिर्दिष्टं षष्ठीनि-
र्दिष्टेन वेत्यष्टिः। याप्प्रातिपदिकादित्येवार्थं एवमेव प्रत्ययग्रहणमिति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पिका यस्मिन्निति
स्मात् हि तु नेरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पिका भवन्तीति। नायं प्रत्ययवि-
धिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। सर्वादेशार्थं वाव वनशमात्पौ। सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्यययः

मा०२ हणां कर्त्तृभि लुक्श्लुलुपः सर्वादेशाय प्रयुज्यन्ते ॥ अथ क्विप् समानोपि प्रत्ययस्य हणो कस्मादिह लुक्
श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः ॥ वचनप्रामाण्यात् प्रत्ययस्य ग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं ॥
स्त्रावादिशब्दस्त्रिर्न्नेपि पठ्यते ॥ लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवंतीति ॥ प्रदर्शनं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामा
त्मनेपदे दन्त्ये इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति ॥ अन्तरार्थं लुक् तन्तरार्थं ता हि प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ कि
यते तन्नैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सिद्धिर्भवेदेकन्नैवं ॥ कृत न्न प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं य
105 था स्यात् ॥ एकदेशलोपे भावः स्यादिति ॥ आग्नीन्नसंरायस्पोषेण ग्मो येन ॥ पत्रप्रसक्ते लुक्श्लुलुपः ॥
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं लोपे प्रत्ययलक्षणमिति ॥ सुब्मानेसो
रथ्यी वैहीमीति गुरुपोत्रमलस्मा ॥ छन्दः प्रसक्ते ना नैष दोषः ॥ नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं
भवति प्रत्ययस्य शादुर्भावेपि ॥ किं न हि प्रत्ययलोपे लक्षणं यस्य कार्यस्य निमित्तं तद्भवतीति ॥ इदन्तु राम
हि प्रयोजनं ॥ सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् ॥ लोपोनन्तरकाले प्राप्नोति

जन्मस्य पलस्य तोन मा भूदिति। किं प्रयोजनं। यामस्ति कुले मेनानि कुलं। श्रोत्रस्य परिके हूस्त्व लेकने
हूस्त्वस्या पिति कृति तु गिति तु कु श्रा मो नि समा भूदिति य इति। हृ प्लानि शस्य परेष्वा म्रो [illegible] तिनस्य म
पलस्य तोन भवति लोपो न्नरकालं पस्या मोजिनत्र भवति [illegible] गन तन गन इस्य न्त्र तु ड्रु श्रा म्रे ति। लो
पोन्नरकालं ये न तु गा ग म:। नस्मा न्ना [illegible] र्थ एवमर्थेन शस्य पर ग्रहणं। कस्मान्न भवति यामस्ति कुले
मेनानि कुलं। बहिरंगं हूस्वलेश्रन्नं गा कृ। श्रसिद्धं बहिरंगमन्तरंगे। इहं तर्हि प्रयोजनं। क्रमस्व श्र
पलोपे शस्य पलस्य तांय श्यास्मात्। एकदेशलोपे मा भूदिति। श्राघ्नीत। मंराय स्मोपे ताम्भी। येति पूर्व
मित्रपि ये ते शस्य पर ग्रहणात् सेन स्पो जनमुक्ते। [illegible] तरस्थ कामकर्तु। श्रयाछिति। पं शस्य पर ग्रहणं। कि
मर्थं। शस्य पलस्य तांय श्या स्मा [illegible] नस्य तां मा भूदिति। गवेहितं गोहितेराय: कुलं रेकुलमिति। निर्थकि
मर्थं पुनरिदमुच्यते शस्य पलोपे शस्य पलस्य ता ववनस्य हला [illegible] नौ छा स्व स्मो शस्य पलोपे शस्य पल
स्य तामिति उच्यते। मस्य हला [illegible] ना छा स्व स्मा मघा स्व ता [illegible] व्या यते। मनो का सी स्व मयात्म्या पकं भव

भा०१ तिसदृशाख्यानाच्छत्रस्पर्शगिरिर्द्वां सर्वनामस्थानेऽचा तोऽर्हितौ हैवस्यान्न गोमन्तौ पवमन्तौ । गोमा
नुपवमानिन्यत्र न स्यात् तद्वत्तेव स्यादिति । तद्योतत्रेणामत्वं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्र
त्ययलक्षणं वचनं । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्मिन् शयेऽलनमेतन्त । किं तर्हीति । लुक्युपसंख्या
नं लुकि उपसंख्यानं कर्तव्यं । पंच सप्त । किं पुनः कारणं न सिध्यति लोपे हि विधानं लोपे हि
168 प्रत्ययलक्षणं विधीयते । तेन लुकि न प्राप्नोति । ननु चादर्शनस्य लोपसंज्ञितात् । नवाकर्तव्यं । किं का
रणं । अदर्शनस्य लोपसंज्ञितात् । अदर्शने लोपसंज्ञा भवति । उच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य २५
क्रियंते । तेन लुक्यपि भविष्यति । यद्येवं प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञं । अप्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञं तत्र म
पि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकि स्तुविधिप्रतिषेधः । तत्र लुकि स्तुविधिरपि प्राप्नोति सप्त
ति छेषः । अस्ति हि । स्ता विनि ह्वर्वचनं प्राप्नोति । न वा एष वर्तंज्ञाकरणात् । न वा एष दोषः । किं राम
कारणं । एष वर्तज्ञाकरणात् । एषवर्तंज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि स्तुविधिर्न भविष्यतीति स्मा २ २

र्शनं सामान्यालोपसंज्ञां लुमत्संज्ञा अवगाहते ॥ अथैवमर्थं दर्शनं सामान्यालोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा
अवगाहते एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरंस्तत्र को दोषः अग्नेर्गोमती गोमतीभिः पञ्चाग्नेय
तो भूतालुक् तद्धितलुकीति ह्रस्वो लुकि पञ्चेन्द्राः नन्वनाभाविन वाऽयं क्त्वसंज्ञाकरणोऽस्मिन्नेव विषये द्वंद्व
यो वर्तते इह क्त्वसंज्ञाकरणात्सामर्थ्यात् लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहते एवं लोपसंज्ञा अपि लुमत्सं
ज्ञां नावगाहेत तत्र स एव दोषः लुग्लुक्प्रत्ययानिमित्तमाश्रयान्याल्लोपसंज्ञायाः इह क्त्वसंज्ञाकरणोऽश
योजनं । किं लुमत्संज्ञा लुग्लुप्लुवोऽनेन लोपमात्रेण मा भूदिति लुमति प्रतिषेधा प्रत्ययस्य वा प्र
त्ययलुमता अङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेऽशिष्टेति न लोपप्रत्यया कार्यं भवति लुकि प्रत्ययलक्ष
णमिति निमित्तानिमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः ॥ सन्धि पदयोः पर्यायकार्या न निमित्तं तद्धितः प्रत्ययः
निसलुक्यनिमित्तं स्यान्नू राज्ञ पुरुष इति । अलुक्तस्य अनिमित्तं यथाऽश्वादेः पदमिति पदसंज्ञा य
लुग्लुवत्त्वं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येन त्वत्प्रत्यये आसीनस्य न या भविष्यत्यनया न भविष्य

नुर

स्व

भा०१ नोमित्युभयदुदानीं शत्यये च वृत एवा वयेः [illegible] दो पदमिति परसंज्ञा तावत एव सुवन्नेपदमिति । अस्ति वस
प्यलक्षणेन पञ्चादिप्रसन्गे तिकृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । [illegible] र दीर्घिल यो ऽस्तु विशति छेद्यानुपपत्ति
रेकयोगलक्षणत्वात् । परिकीर्तिमिति ह्रस्वदीर्घिल यो ऽस्तु विशति छेद्या नोपपद्यते । कपरिकीर्तिमिति । कि
107 कारणं । एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणो हि ह्रस्वदीर्घलिंदृह्लुप्ते प्रत्यये सत्काति श्रमप्याश्र
यामि कार्यानि प्रत्येवपञ्चानि भवन्ति । तायेते न प्रसुध्याप्यतो ऽश्नेनेवतुगने नैव ह्रस्वदीर्घिलमिति न
देकयोगलक्षणं [illegible] भवति । एकयोगलक्षणो ऽपि न वनश्कल्प्यते । सिद्धन्तु स्थानिसंज्ञानुदेशात् सभा
वस्यां सिद्धमेतत् । कथं स्थानिसंज्ञा अन्यभूतस्य भवति । निवृत्तव्या किं फलं भवति । स ह्ना मा ह्नम
नेन क्रियते यथा यामेनु ह्रस्वदीर्घत्वे भविष्यतः । तद्वत्कव्ये भवति । प्रयथ्येत न ह्य नेऽश्र छ्यते । हि स्था
निवज्ञानां नारभ्यते । स्थानिसंज्ञा [illegible] मभूतस्यान लिखियावितिवस्त्रामि यद्यवे आदेयमत्र [illegible] ह [illegible] नः राम
[illegible] आत्मनेपदं भवतीति ह्नेरव्याप्तावचने न स्यात् नाहिकाविहृते संज्ञा

१०१

त्ति यावद्येरित्ति इष्येताद्दनेरपि संज्ञास्ति यथा हन्तिरेवा कथं स्येद्रूपं शाकृष्णाशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वंरूपं
शब्दस्य संज्ञा भवतीति हंनेरपि हन्ति. संज्ञा भविष्यति भसंज्ञाद्धाम्वक गोराल्लेषुवसिद्धं भसंज्ञा
ड्डा शब्दक गोराल्लेषु वसिद्धं भवतीति भसंज्ञाराल्लः पुरुषो राजपुरुषः पुरुषपलक्षणेन यावभमिति
भसंज्ञा शशेति स्थानि संज्ञा न भूत स्मान न विधावितिवचनान्न भवति। डाशा विशा पंताता विशा
शब्दपलक्षणेन नांता नाशितिईकारः शशीति। स्थानि संज्ञा न भूत स्मान न विधावितिवचनान्न भवति।
स्ववनेडा शब्दपलक्षणेन यत्रंताद्दिति कः शामोति स्थानिसंज्ञा न भूत स्मान्नाल्विधाविति व
चनान्न भवति। [illegible] गोराल्लें। गामिच्छति गव्यति शब्द
पलक्षणेन आम श्रौतेऽमशामोशिति श्रावो शिति। स्थानि संज्ञान्य भूत स्मान न ल्विधावि
तिवचनान्न भवति। तस्य देषोडौ नकारान्ते देले च्छिधयः। तस्ये तस्य लक्षणास्य दोषः
डौ नकारलोपं आईय मर्हलो हितेवर्महरुडास्य पलक्षणेन याविभमिति न संज्ञासिद्धी

इम्। अत एव। गत्वपन्नसूत्रेण हलीति इम्सिद्धो भवति। २

मा०१ भवति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्मान्नलिविधाविति वचनाद्ग्रशाप्तोजि। इत्वोऽग्राशीः। प्रत्ययलक्षणेन हलौ
नौत्वं सिद्धं भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्मान्नलिविधाविति वचनाद्ग्रशाप्तोजि। इत्वं। [redacted]
[redacted]स्थानिसंज्ञान्यभूतस्मान्नलिविधाविति वचनाद्ग्रशाप्तो
जि[redacted]। हत्वं यमि धनैः। यथान्यासमेवास्तु। ननु वोश्चंसनो निमित्ताभावात् सद
108 सं[redacted]ज्ञाभावः। नुम्दीर्घत्वयोश्च विशसिच्छेषानुपपत्तिरेकयोगलक्षणाबोन्याश्रिवीरिति नैष दो
षः। वस्मति। अत्र परिहारः। इहापि परिवीरिति शास्त्रबुपरत्विप्रतिषेधेन पराक दीर्घत्वं भवि
ष्यति। कानि तु नरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमष्टन्क्शिलोपे नुमप्रमोगुणवृद्धिदी
र्घत्वेम रार्न्स्वविधयः। अष्टकलोपे शिलोपे बहूनि नुम्प्रमामो। गुणवृद्धीदीर्घत्वं इमूत्र
रात्रोस्यू मूविधि रिति प्रयोजनानि। नुमः अनेत्री नेवार्जिनावीषु धस्या। नाना पिंडं नायनम्। राम
अमामो मन [redacted]नवनरानू। गुणः। अधोकृत्रलेद्। राद्धिः। नमार्दू। दीर्घत्वं। अत्रेशीनेवार्जिनावी

घघस्या।तातापिंडनां।द्रुम।अवलोऽ।अहठोः।अधोक्।अलेड्। दैयः।ओनः।हनमविधिः।अपिनोऽ
श्च्छिनोऽत्राश्च एकशिलोपयोः कृतयोः एतौ विधयोन प्राप्नुवंति प्रत्ययलक्षणेन भवंति। नैतानि
संति श्यतोऽलनाऽस्ति। स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि। न सिध्यंति। आदेशाः स्थानिवदिति ब्रूते। न
वलोपश्चादेशः लोपो ह्यादेशः। कथं। आदिश्यते यः स आदेशः। लोपश्चाप्यादिश्यते। दोषः खल्व
पि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात्। इहार्थं वः परस्मिन् पूर्वविधावित्येतस्य योगस्य भूयिष्ठानि लोपोद्
दाहरणानि तानि न स्युः प्रत्ययार्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। कवस्थानिवद्भावे
नास्ति योल्लिविधिः। किं प्रयोजनं। प्रयोजनं द्वैनकारलोपे ल्व मूर्धिविधयः। भसंज्ञाऽङ्ग एवं गोरालेषु वसे
प्रभवति संज्ञायां तावन्न दोषः। आवाय्यि प्रत्ययहिती प्रत्ययतिन प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति। अ
दर्थं नङ-मनुष्यो रतिं डौश जिघेयंशालि। अपियो। नैवं विज्ञायते। अगतान्नाऽऽकारेतानादिति। कथं त
र्हि अप्राप्तो कारइति। छ्वाटि नैवं विज्ञायते यस्मिं नादकारोताना इति कथं तर्हि। पफ्रो कारइति। गोरालेव

भा०१ पिनैवं विज्ञायते अग्रस्य वीति । कथं तर्हि अग्नेवीति । प्रयोजनाभ्यपि तर्हि नैमानि सन्ति यत्नात्तदुच्यते । ऐन
कारं लोपः इति क्रियते एतत्तस्मात्सर्वः । नहि · संबुद्धौ इति । इत्वस्य पिबस्तेन तत् । यासद्दलेत्राशा
स्ः का विति । हस्व विधिरपि । हलो नि नि इत्यो यदि हलो नि नि इति ष्णङ्न तो हानि अत्रापि शशो नि । एवं त
द्विपिनेमस्य मनुवर्त्तिष्यते । ननु ही दानीमसंयोगोपकल्पः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनं । प्रत्ययं गृह्णता
यदुच्यते तन्न · प्रत्ययलक्षणेन यथास्यात् । शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । कि
प्रयोजनं शोभना हि दद्रोस्य सुहद्भ्राह्मणाः । सोमिन सोम्र लो मोघ मी इत्येष स्वरो मा भूदिति प्रत्य
यलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ नलुमताङ्गस्य ॥ लुमति इति षष्ठे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं लुमति प्र
तिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं । एकपदस्वरे वलुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेति वक्तव्यं ।
किं प्रयोजनं शोभनेत्याह । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जं । सर्वस्वरस्यामन्त्रितस्वरस्य सिज्लुक्स्वरस्य वर्ज । राम
पिलाः । सर्वस्वरः । सर्वस्तोमः · सर्वपृष्ठः · सर्वस्मै सुपो सोमाक इदान्त्वं ऽत्याम्नानः आमन्त्रितस्वरः सर्पि

१०९

५२

२०८

रागद्धसमासागद्धमाश्रामंत्रितस्यवेत्सादकरात्रेलंपथ्यास्मानामिक्ज्ञावक्ष्वरामाहिरानांमाहिथानो।
आस्थिःमिवोन्यजरेस्यामिन्येछस्वरोपथ्यास्मात।किंश्यथोलनेप्रयोजनेमिमिकिंक्षुकिंस्वराः॥लु त्रिलिव्वराः२
किंश्यथोत्तयेति।गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः ऋषु शौबाः बामरल्लुः स्त्रिति।पाघकरात्रेलंमाभूदिति।इ
दवश्रेयः किंतदत्यतोरात्रेलंमाभूरिति।पथिमथ्योः सर्वनामस्थानेलुकि।पथिमथ्योः सर्वना
मस्थानेलुकिप्रयोजनं।लुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणंनभवतीतिवक्तव्यं।पथिपथिपः।मथिमथि
पः।पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्येषस्वरोमाभूदिति।अह्नोरविधौ।अह्नायवधानेलुमतालुप्तेप्र
त्ययलक्षणंनभवतीतिवक्तव्यं।अहर्ददाति।अहर्भुंक्ते।रोसुपीतिप्रत्ययलक्षणेनप्रतिषेधोमा
भूदिति।उत्तरपदत्वेचापदादिविधौ।उत्तरपदत्वेचापदादिविधौलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभ
वतीतिवक्तव्यं।परमदिवा।परमवाचे।परमगोदुहा।परमगोदुहे।परमश्वलिहा।परमश्वलिहेप
दस्येतिप्रत्ययलक्षणेनकुत्वादीनिमाभूवन्निति।अपदादिविधाविति किमर्थं।दधिसेचौ।दधिसेचः

भा०२ मामानसहाघोरितिशक्तिषेयोपथामानयषपदादिविधाविकुर्व्यानेतत्ररपदाधिकारोनकल्पेन।तत्र
कोदोषः।व शालसणोदिशेवमादिविधिर्नीसिध्यति।यरिहतुननेलोपादिविधौहतुन्नेनेलुप्
तालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनभवतीत्युच्यते।नेवंशक्यं।इहहि राजकुमार्यौराजकुमार्यइतिशाक
लप्रसङ्गेनानेषदोषः।यद्देनत्वतिशाकलनेति।एतन्नस्यस्ययेशाकलेनेनिवर्त्तामि।यदिस्व
110 रयेशाकलेनेत्युच्यते।इहविप्रऽतुनामधुऽविट्राषिनप्रसङ्गेनशन्ययेशाकलेनभवति
कतरस्मिन्नप्यघःप्रसङ्गोविहितइति।इहतर्हिपरस्मिवापरस्मादिवेदिवगारस्तुवेशाप्रोतिप्र
त्कनद्यविशेषेणानुवोकंतत्ररपदाधिकारेनप्रकल्पेनेतिववना।तुत्ररपदाधिकारेनविध
तिजनेहिवक्तव्यं।नवक्तव्यंअनुवृत्तिःकरिष्यते।इदमस्तिपरस्मान्यन्तायविधिस्तदादिश्चयेणं।
सुप्तिङन्तेपदे।यस्मात्सुप्तिङ्विधिःतदादिसुवंतंतिवा।नःक्ते।नान्तेकोपदसंज्ञंभवतीतियस्मात्सविराम
धिःतदादिसुवंतंतवसितिवा।सितिवपूर्वपदसंज्ञंभवति।यस्मात्सिनविधिःतदादिसुवंतंवा।सा

न२

दिषु सर्वनामस्थानेषु स्वादिषु असर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात् स्वादिविधिः तदादिषु वेत

वा यचि भं। एव ... तादिषु यचि पूर्वं भं भवतीति यस्मात् प्रत्ययविधिः तदादिषु वेत वा। इह तद्धितपरमवा

कु। असर्वनामस्थाने इति वर्त्तते शेषः। श्रामोति। श्रुत्लु न स्याः इति शेषः। यास्वादेः पदस्मिति पदसंज्ञा या

स्तु वेत पदस्मिति पदसंज्ञा भसंज्ञा भवति। भसंज्ञा स्मात् यस्मात् आमिति श्रन यामविष्यत् श्रन याभविष्यती

ति। तुमर्हदा नीभूत् पर्यायावतरवाविधेः स्वादौ पदसंज्ञा नावत एवावधेः सुवेत पदस्मिति अस्मिन्वप

म पलस्ताो न सर्वनामस्थाने परतेति कृत्वा इति शेषः। श्ववर्णायां सो भवेतीति इति शेषः। शस्मातु

लु इति शेषः। नाम सर्वनामस्थाने पर इति शेषः। सर्वनामस्थाने परतेति कृत्वा भसंज्ञा इत्येवं वा सुप् लोपो न

मानि इति शेषः। श्रमाति। नाश इति शेषः। नाम्ये श समस्य इति शेषः। सर्वनामस्थानेने नितिकिंतो हि प

दुहामेोयं। यदस्य स्य सर्वनामस्थाना दिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः। यदि केन विस्मरामाजितेन

म विष्ट्या ति पूर्वे तावश्याम्ोजि। अशशेवांश्रयवाग्रनंनरायाशापिः मानुतिविष्यते कुनएत

मा०१ तस्मिन्नंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति पूर्वत्रासिद्धमिति प्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः
पूर्वत्रासिद्धमिति बाध्येत । नात्र मन्यते प्रतिषिद्धा सती बाधितु । एवं परमवाचौ परमवाग्भुइति सुप्तिङं-तं
पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः स
र्वनामस्थाने इत्यसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भं । भसंज्ञं भवति । यचि भावसर्वनामस्थाने इति पदे
तर्हि स्वादिष्वपि पदं भवति । एवं तर्हि विकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति इह मा भूत् । नमङ्ककरोषि गिरो
रिति तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरसमासेऽसिद्धं तत्र इह तर्हि [illegible] इषिसेवोऽयिषे
वः साम्प्रदायिकेति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भूदेवं परस्मादेः पुरादेः परादे
र्नेति । कुण्ठं तर्हि पदादादेः पदादेः परादेर्नेति एवं भविष्यति । नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत । मधु वायु
लघु कुमारी स्त्रुकि शोरिष्विति । सामान्येन निषेधो ह्यापदः खादिपरत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेषां प्रतिषेधो राम
भवतीति । इह तर्हि वहुसेवो वहुसेवः वहुलेयं शत्वपरः अत्र पदादादेः पदादेः पदादेर्नेति व्याख्यानादपि

नं सिध्यति। एवं नहि तन्न रपरत्वेव पराद्दिविधौ तु समानतु सेप्रपयतलसुणां भवतीति निवस्ताभिमानत्वि
यमार्थभविष्यति पराद्दिविधावेन पदांतविधाविति। कथं बहुषु सेवौ बहुषु सेवः बहुषु एवं स्ववप
राद्दिविधावेवनपदांजविधाविति। द्वे द्वे तस्मा। द्वे द्वे तस्मात्तु समनतात्तु सेप्रत्त्वयपलसुणानभवतीतिव
कव्यं वाकु सत्कवेरुहाम्भु वर्त्मिति प्रत्नपलसुणेनतु सभावः शमोतिासिविद्युसो पसंगस्याका
रएकरणाता सिविद्युसः अप्रसंगः किं कारणां आकारस्थकरणान्नस्थानद्रभेनत्रिय मार्थभविष्य
ति। आनएवमासिद्धुगंतान्नान्यस्मात्। द्व सिपुषस्तुओरस्यामिप्रस्न सन्तुओरस्यामित्यत्रपश्म
पलस्रणेनतु षष्टस्यदोः षष्ठी वक्तुं यान्छिताप्याक्षपोनिश्चावारस्यः प्राप्नुवंति। तुष्टद्वस्य दोः स्यात्
हणान्नानास्य ग्रहणांनन्वं क्रियते नधु ष्यमानं विशेषणं। विज्ञा स्यानैश्च लान्य स्यग्रहणास्य प्रयोज
नाकि। साविभक्तिकस्य वा आवाद्यथोयथास्फारितिं। नैतदस्ति द्रयोज नं पदस्य जिवन्नेतेविभक्ती
नवपदं तन्नानं रेणान्पि स्यग्रहणां सविभक्तिकस्यैव भविष्यंतिभवेक्तिंदूपत्रविभक्तांतपदं प

सि ३.३२

भा०१ ननु खलु विसर्जनीयपरं तत्र न सिध्यति। आमो वांहीय एते शामो नौ हीयन्ते सर्वत्र हलामपि प्रकृतमनुवर्त्त
ते तेन मम विभक्तिकस्येयम् अविधानि। इह वत्सु छात्राः यास्यन्ति वकारे निमित्तः। नि... तस्य वनिघाते
तस्मात् अत्रापि घातः। शाम्रोति आमि तिलोपात् स्य वा निघातः। तस्माद् अनिघातः। सिद्धो भविष्यति अग्र
गापि कारइत्येतो विधिः शति छ योगा गापि कार इत्येतो विधिः शति छ यो न सिध्यतः। लिङ्गसिद्धं भवि तु
112 मा। अग्यस्येति येतो विधिः शति छ यो न शाधु तः। क्रमे दीर्घत्वं वा किं वा इदं स विधिः शति छ यो नेन्
ह्य हे सेय वः पठितः क्रमेस्त दीर्घत्वं तस्य कामसंक्रामइति। इह किं विदं गापि कारे खलु मनता तु तेषु स्य
छ लय शो न भवति। किं विता मध्ये न भवति। परिपु न ननु मनतान मितित्वं तु केन मत्र एव ननु मनतानमि
त्रिसु त्वान मे किं सिद्धमेतद् भवति इत्येतो विधिः शति छ यो क्रमे दीर्घत्वं वक्तव्यं सिद्धं नेतो विधिः शति छ यो
परस्मै पदेषु सुध्येते कथं न हि मकाराविनित विरोधः परस्मैपदग्रहणेन स्वल्पं च कमे दीर्घत्वे रामे
परस्मैपदेषु सुध्येते कथं न हि शितीति। न विरोधः परस्मैपदग्रहणात्। ननु मनतानमितित्वं नि

वेद्धासि निइ्रादेशः स्तलोपेन लुमतानामित्रिति वेद्धाति शाडुरादेशा प्राप्नुवंति नैष दोषः। नलु
लुक्लोपेन सिद्धमिति। अव्यविभक्त्याह्रस्वः अगाद्यि भवताथामन अष्टम्यां त्रिभवतानुवाकः। नलोप
कृते लुक्खि हन्तिनिति डुरादेशान प्राप्नुवंति। नेष दोषः। नलुक् खि हन्ति निति डुरादेशा बध्यंते। किं तर्हि अ
र्थधानुकरणमिति। न दोषः। गालुर्डू ग्रहणादिह वसर्वलोमः सर्वदोषः सर्वस्मृसुपीत्याघ्रकर्त्रात्वेन प्राप्ता
ति। तद्याप्तिवक्तव्यं। नवक्तव्यं। नलुमतांगस्येत्येवं सिद्धं कथं नलुमतस्तु तेगायिकारः। प्रतिनिर्दिष्ट
ति किं तर्हि यो सो लुमतालुप्यते तस्मिन्परेंगान्तस्य यत्कार्यं तन्न भवति। एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति।
कर्मवोत्र यत्नः॥ ॥ अलोन्त्यात्पूर्व उपधा॥ किमिदं मल्ग्रहणं सविशेषणं एवं सति लुमर्हतीति
पधासंज्ञायामल्ग्रहणं संप्रति निर्देशार्थं संघातग्रहणनिवृत्तये। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणं संप्रति निर्देशार्थं
संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। संघातस्योपधासंज्ञा शाशेत्स्मिन्नकोरोषः। शासइदङ्हलोः शि
ष्टःशिष्टासंघातस्येत्वं शास्तेति। यद्येवं तस्याद्विष्णुवाने एवमप्यन्त्योऽविशेषितो न भवति। नच

भा०१ कोरोऽस्त्या संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा इ स ङ्केन तत्र कोरोऽचः शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्ट्वा नू श्य
कारस्येत्वं इ स ङ्केन। तत्र वमिघ्नतेऽपथ्यान्यासमेवास्ति। ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणं मंत्य
निर्देशार्थं संघातप्रतिषेधार्थं इति। नैष दोषः। ओम विज्ञानात्सिद्धं। सिद्धमेतत्कथं। अलोन्त्यस्य विध
यो भवंतीत्यंत्यस्य भविष्यति। नानार्थिके लोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थके अलोन्त्यविधिर्न
त्यस्या परिभाषा कर्तव्या। किमविशेषेण। नेत्याह। अनभ्यासविकारे। अभ्यासविकारांस्तु बुद्धिलाभ्य यासि
ना। अर्तिपिपर्त्योश्चेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं नमप्तकानुनूरए
स्यानइत्तो। ओ त्यस्य शासोऽस्ति। अनर्थके लोन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति। नेनद्रुक्षि प्रयोजनं। आ
वाधिश्व शसिर्वा पयतिनांत्यस्यैशासोति। अनर्थके लोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एवं तर्हि पि ति प्रयो
जनं पुनर्लोप एवं वन सामर्थ्यात् सर्वस्य भविष्यति। अथवाचार्यप्रवृत्तिः करिष्यते स शिष्टस्य सर्वस्येति सर्वा देश
देशो भविष्यतीति। न तर्हि द्वाकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव द्विशाकारको निर्देशः। घसोरेण

३ परस्य भवति। नो नेदिति तस्मात्तस्यैतु वीत्याद। असोरेद्धावभ्यासलोपश्च। घसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति। पक्षस्य २
प्रदेप

113

कस्मात्सलोपश्चस्थेति। आपिलोपोऽकोऽनाविति। सिद्धमित्सूत्रेऽन्यथाव्याख्यायते। आपिहलिलो
पइत्यत्र स्यश्चाश्रेति। अनर्थके अलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं।
अन एव लोपं वक्ष्यामि तदनो ग्रहणं कर्तव्यं अनकर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतं अनाप्यकइति
सेदेशस्थमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। हलोत्यघासमसमीआनि नि प्रथमायाः षष्ठीं प्रक
ल्पयिष्यामि। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। अन्त्यस्य स्याच्चेति। नानर्थके
अलोन्त्यविधिरिति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनं। अत्र ग्रहणाम् समर्थ्यात्सर्वस्य भवि
ष्यति। अल्लस्यत्र ग्रहणात्प्रयोजनं। किं तर्हि षिकारोपि प्रातिहृह मा भूत्। नाहध्योद्रेरोऽन्तरेणा
प्यत्र ग्रहणं सत्रापि षिकारमपेक्षिष्यामहे। सखा हि सकारादिरिपेक्षते समाप्तिसकारादावितिहृहमा
भूत्। लिङ्गपदयिष्ठतोऽनि। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे। प्रकृतं यस्तल्पपि
प्रतो। मुचोकर्मकस्य गुणो वा। नीहमाभूत्। गुगुतवमिगासिलिभि अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणात्मेनेविष्यमके

मा०१ स्निष्यामहे। कथं अकर्मकः स्मेनुः अनेन तत्र पच्यते वा यं प्युविरकर्मकत्वेवमविष्यति। तस्मान्नार्थो नय
परिभाषया। नानर्थके। लोन्त्यविधौ इति। अलोन्त्यात्पूर्व लुपधेति वा अत्र वाक्यमेव पठित
व्यं अलः अन्त्यात्पूर्वो लुपधासंज्ञो भवति। नत्वेहि वक्तव्यो न वक्तव्यं अत्र वचनाल्लोकविज्ञानात्सि
द्धं। अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व
114 आनीयतामित्युक्ते यथा आनीयते तथा लानीयकोन्त्यात्पूर्व आनीयते॥ ॥ तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ ॥ किमुदाहरणं। इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इ
कोयणाचि दध्यत्र मध्वत्र इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत् द्वीपं अन्तरीपं समीप
अन्यथा लानीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथा लानीयकं तदा क्रियते किं तर्ह्युदाहर
णं इह तावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तत्र तिङ्‌ ताविशुष्का कास्माका विनितस्मादित्युत्तरस्ये राम
ति तस्मात् छस्सोनौ तु सौति इदं वाप्युदाहरणं इकोयणाचि घञ्‌न्तु उपसर्गेभ्योप द्वीपं इति कथं स

वनाम्नाप्यनिर्देशः क्रियते सर्वनामत्वसामान्यवाचि सामान्येनिर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवं
ति। किं पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्वि
शेषो भवति। भवति। भवति वा यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषः विशेषोपि सामान्यं सामान्यविशे
षौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते वा कथं विवक्षातः। यदास्य गोः सामान्येन विवक्षितो भवति तदा विशे
षत्वे न तदा गोः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदास्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषस्तदे
न विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषः। अपर आह प्रकल्पेते एव कथं येनाप्युत्र वर्तनात्पृथग्भा
एवकं विस्तृणाति पिता भवति किं विस्तृणाति पुत्रो भवति। एवमिहापि स एवैकं विस्तृणाति सामान्यं किं वि
स्तृणाति विशेषः। एतेनैवाल्पप्रिनैर्देशिकानां वार्त्तिककारा भवंति ये सर्वनाम्नानिर्देशः क्रियते एते हि विदु
नरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमिमुपसर्गे तानि निर्देशः क्रियते शास्त्रसम्यग्ज्ञानिदृष्टे सर्वस्य कार्यं यथा स्यादिति।
अर्थे मा भूत्। तान्यनपदिश्य आति शायनं इति किं गतमनतुपसर्गता। आहो स्वित्छन्दस्यधिकारादृते धिकंगानि

भा०१ मित्याह । कथं निरर्थकं बहिर्भावविवक्षितो न षष्ठ्याम्भिः कालो देशो वा निर्देश्यः बहिर्देशे इति गम्यते । शब्दस्थ शब्द
द्बहिर्भूतः अर्थः अबहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थं । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं । निर्दिष्टग्रह
णं क्रियते आनन्तर्यार्थं आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र इह मा भूत्
समिधौ समिधः दृषदौ दृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते तस्मिन्नित्यस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोर
115 विशेषान्नियमार्थं वचनं इदमुदकं पचत्योदनं । तस्मिन्नित्यस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषा
न्नियमार्थः नियमार्थे सति ग्रामे देवदत्तः पूर्वः परः इति संदेहः ग्रामाद्देवदत्तः पूर्वः परः इति संदेहः । एव
मिहापि इको यणचि इदमुदकं पचत्योदनं तत्र भाविको भाववाक्ये विपूर्वस्य आविपरस्येति । संदेहः
ऋतिङ् इति अतिङः पूर्वस्मात् तिङः परस्येति संदेहः इष्यते वा आविपूर्वस्मात् अतिङः परस्येति तच्चा
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थः । एवं समर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यद् राम
योगमयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित् परस्येति । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात् पर

मीनिर्देशाः ॥ तत्र यानिर्देशो विप्रतिषेधार्थं वमिनिर्देशो मविप्रतिषेधार्थः ॥ किं प्रयोजनं ॥ प्रयोजनमन्तोदात्तसार्व
धातुकानुदात्तत्वे चः स्यातिनाम्यादिभ्यो मुदात्तत्वे सति मातिर्देशो भवन्नाभिलप्यते इति स्मिन्त्रिः ॥ यम
तो नाम्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य मा भूत् धातुके परतः नाम्यादीनामिति सन्देहः ॥ नाम्यादिभ्यः
परस्य लसार्वधातुकस्यावहारिष्टादीनाम् आदिलोपः ॥ वहोऽत्र रेफात् अनिष्ठे मयसंदेहे मेयस्तुप
रतो वहोरिति सन्देहः ॥ वहोऽत्र रेफात् अनिष्ठे मेयसंज्ञा ॥ गोनो ॥ गोनः ॥ गोनः परस्य सर्वनामस्थानस्य
सर्वनामस्थाने परतो गोन इति सन्देहः ॥ गोनः परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥ तुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥
तुदादिभ्यः सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो तुदादीनामिति सन्देहः ॥ तुदादिभ्यः परस्य सार्वधा
तुकस्य ॥ आने मुग्गीदासः ॥ आसतत्र रस्यानस्य ॥ आने परतः आस इति सन्देहः ॥ आसतत्र रस्यानस्य ॥
आमि सर्वनाम्नः सुट् सर्वनाम्नः परस्यामः ॥ आमि परतः सर्वनाम्न इति सन्देहः ॥ सर्वनाम्नस्तत्र रस्यामः ॥
ष्टुरि ॥ सापन्नघाः ॥ नघाः परे ष्वोऽडिः ॥ नाडिः ॥ ष्टुपरतो नघा इति सन्देहः ॥ नघास्तत्र रेफा ष्टिः ॥ नाः ॥ याडा

भा० १ पः॥ आपञ्जरस्याङि मद् इति संदेहः॥ उभयत्र नरस्याववः॥ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वाद् दृष्टान्तेष
ष्टमाङि इति पञ्चमी॥ ओवइति संदेह॥ आपत्तुनरस्य ङि मतः॥ उभये ह्रस्वो रावित् स्युः॥ अतिनमो उभयत्र र
स्याववः॥ अविपरजो द्वि॥ ५१ ष॥ विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वात् स्युक्तोयं विहितविधेयः॥
सर्वे नैवात्र कृतसामर्थ्यासमर्थाः कृतसामर्थ्या पञ्चमी निकृत्वा पंचमी निर्देशो भवितव्यानि।
116 पञ्चम्यर्थं वा षष्ठी निर्देशः॥ यथार्थं वा षष्ठी निर्देशः॥ कर्तव्यः॥ यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्व
स्य षष्ठी कर्तव्या यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या॥ सतर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः
नकर्तव्यः॥ अनेनैव प्रकृतिर्भविष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी
ति तत्र हि षष्ठी ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं षष्ठी स्थानेयोगेति॥ प्रकल्प
कमिति चेन्नियमस्याभावः॥ इकः कल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः॥ त्रिकं येनात्र यमार्थो यमारम्भइ राम
ति प्रत्ययविधौ खल्वपि पंचम्यः प्रकल्पिकाः स्युः तत्र को दोषः॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ गुप्तिज्किद्भ्य

द्भुत्स्येषा पंचमी सप्तमिजिद्दृथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्त्यनेकाश्चिदस्म
न्नादेशाः अपि निर्दिश्यन्ते तत्रानर्थकः स्यात् न वा भविष्यति । नैव शक्यं । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत न तु परे शा इ
ति इत्संज्ञो यत्नेन । प्रकृति विकाराद्य न स्यात् वा । प्रकृतिविकारयोः श्वयं वस्थान प्रकल्पते इकोयण
चि । अचीति अचीत्येषा सप्तमी यथेति प्रकृतमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये
ति । सप्तमीपंचम्योश्चाभावात् उभयत्र षष्ठी प्रकृतिः तत्रोभयकार्यप्रसंगः । सप्तमीपंचम्योश्चाभा
वात् उभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति तस्मादित्येषा पंचमी लतावधीनुकहस्मप्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रक
ल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । नचाल सार्वधातुकर्तस्येषा सप्तमी । तस्मादित्युत्तरस्येति पंचम्याः ष
ष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसंगः उभयोः कार्यं
तत्र प्राप्नोति नैष दोषः । पंचाद्वद्भ्यते प्रकल्पकमिति निर्वोश्रिप्यमाभावइति मा... विद्यमानः प्र
सप्तमिस्मादिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पंचमी निर्दिष्टेषरस्या यावता सप्तमी निर्दिष्टे पूर्वस्य च

मा॰१ षष्ठीप्रकल्पने। पंचमीनिर्दिष्टपरस्य। नोन्महते। सप्तमीनिर्दिष्टपरस्य कार्यं भवति तत्रापि पंचमीनि-
र्दिष्टे पूर्वस्य। यदुच्यते षष्ठ्यर्थविधौ पंचम्यः षष्ठीप्रकल्पिकाः स्युरिति। सप्तम्यः षष्ठीप्रकल्पिकाः। ननु चोक्तं
गुणविकल्पः सप्तमिनिर्देशात् पंचमीसन्निपाते षष्ठ्या माया: षष्ठी प्रकल्पयेत् न तस्मादित्युत्तरस्येति परि-
117 हृतमिति न तान्न कश्चिद्दृष्टमस्यादेशः प्रतिनिर्दिश्यते नन्वेतेन यतः सत्त्वः सन्नेव भविष्यति ननु चोक्तं नै-
वं शक्यं इत्येतस्मात् प्रकल्पने तद्वदेशा इत्येतस्मिन्ज्ञाप्यते इति स्यादेव दोषः। यदा स्वस्मिन्नादेशं प्रती-
क्षते। तत्र खलु कृतायामित्येवं ज्ञापकं लोपे च कृते आदेशो न भविष्यति। उपदेशा इति हा सप्तज्ञा अने-
अथवा नानुबन्धेन सनिर्देशः कृतः स्याद् भवितव्यं यदा चोपन्यासः सन्नूतरा कृतम् सा सर्वथा पंचमी निकृत्ता
प्रकृतिरेव भविष्यतीति यदुच्यते प्रकृतिविकारात्वं स्यादेवं जनयापि कृता प्रकृतो दृष्टी इक-
दुति विकृतौ प्रथमा या [illegible] नामसौ दोषः षष्ठी नास्ति तत्र प्रकृत्या भवितव्यं। अथवा प्र- राम
कृता वा इकारो भाति नामसौ दोषः षष्ठी पादयेद्दानीमस्ति त्वेवं सप्तमीयपि च इति
य१

मायाः षष्ठी इत्युक्तं येन तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सप्तम्यन्तं क्षित्युदस्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्य
तेन सौ नु नानुपलिनोपलभ्यते दर्भिषि इति । प्रदृश्यन्ते सत्तामी पर्वसमोः षष्ठी भावादुभयत्र षष्ठी
प्रकृतिप्रसङ्गे भवत्यपि काशिकायामाह तिसृभ्यो प्रत्ययान्ते त्रिविषयेऽपि तिनोमेघगणस्य कालिके भवतीति ।
यस्य यमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरयोः हलः किं करोति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तर
स्य ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ स्वरूपग्रहणात् किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूप
शब्दस्य संज्ञा भविष्यतीति न स्वमात्रं शब्दस्याशिष्यते अन्यदन्यो रूपात् एवं तर्हि सिद्धे सतीति यत् स्वरूप
ग्रहणं करोतीति तज्ज्ञापयत्यन्यार्थः । अन्यान्यरूपानं शब्दस्येति किन्तु न स्तनस्यार्थः । किमेतत्स्य ग्रहणे
पुनः स्वरूपस्येति । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति परिभाषा नकर्तव्या भवतीति । किमर्थं पुनरिद
मुच्यते शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवान्नैवा विनः संज्ञा शक्ति प्रयोजनार्थं स्वरूपवचनं शब्देनोच्चारिते
नार्थो गम्यते तामानयत्युपचारेणेत्यर्थे आनीयते अर्थ अशक्यत्वेऽर्थस्यासंभवादिहव्याक

भा०१ रणोऽर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक्कर्तुं शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभ-
वात्तथावत्नस्मढाविनः शब्दे जावग्नः सर्वमेतत्सानिः शब्दो जिह्वाप्यते वतस्मादेवस्माद्दिनिन्द्यो
नेरणायत्नेन सिध्यते जितवाविनः संज्ञाशब्दनिषेधार्थं स्वरूपवचनं एवमर्थमिदमुच्यते नवाश-
118 ब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं शब्दपूर्वको ह्यस्य
र्थे संप्रत्ययः आतश्च शब्दपूर्वकः यो हित्यमावाहूयते नाम्ना नामवयएदातेन नोपलभ्यमानमि
दाहुत्तिं किं भवानाहेति शब्दपूर्वकस्यार्थस्य संप्रत्ययः। इह व्याकरणे शब्दे कार्यस्यासंभवः
तस्मादर्थनिवृत्तिः तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामि इह
मा भूत् दाधा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञा
यां प्रतिषेधो ऽनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति वचनप्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञाव राम
चनसामर्थ्यात्। नवैव वचनप्रामाण्यात्संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात्तु स्वरूपग्रहणाद्धि संज्ञायाः एतद्

बी

अट सूशद्दे ५

पिनासिद्धयोऽनंताम्नाबार्य इत्यनिवृत्तिपियति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति यदयं सौत्रा
घ इति चिकारान्तायाः संख्यायाः षड्संज्ञां शास्ति इतरथा हि वदन शामात्या ह्वनकारान्तायाः
संख्यायाः स्यान्नेत्यहूत्य इति ष्णान्त्य षकारान्तायाः नैतदस्ति ज्ञापकं न हि षकारान्ता संज्ञाकानि हि
डकारान्ताश्च सिद्धत्वात् तस्मात् सिद्धत्वात् षकारान्ता संज्ञाघ अर्थं न हीदं वक्तव्यं संवेद्य माविपयन्डूपीति
[illegible]मि पद्रूपतेतन त्रशब्दे वेयलुः शब्देव मा भूत् नेत्राघ अर्थमिति निवेशात् प्रमाणस्थाद् इत्यर्थ गतेः सि
द्धं संज्ञाघ अर्थमिति निवेशनत्रा किं कारणं शास्त्रस्य मा भ अर्थात् इत्यर्थ गतिर्भविष्यतीति संवेदना विपयडूपीति
य दूषये तो मांत्र शब्दे नाकुट्ट्वेपलु प्रयोक्तृनस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति ज्ञाकृतां संज्ञादिरूपहवीरि
जो यो ऽर्थः न स्यगाति भविष्यति माहवसीन इति स्वाघ्वि रोघाणाम्वत्य धघ्र अर्थं सिन्नि ईशः कनेय्यजे
जो वक्तव्यं ताद्धि रोघाणां यहूतां भवतीति किं प्रयोजनं इहार्थ अपि माघाद्वृत्ति गतिभिन्नसंप
त्रोषं सनपयो धाः पिताघ र्षी पवचनस्य वह्ला घ अर्थं पिशिन्नि ईशः कनैयः तनो वक्तव्यं पर्याद्यव

मा०१ वचनस्य च विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य स्वरूपस्येति किं प्रयोजनं स्वाद्यर्थं। स्वे पुषः। स्वपोषं पुष्

णाति। रैपोषं धनपोषं विश्वपोषं गोपोषं। जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थं। जिन्निर्देशः कर्त

व्यः। ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति किं प्रयोजनं राजाद्यर्थं। सभा राजामनुष्या

पूर्वा इनसभं ईश्वरसभं नस्पे वचनं भवति। राजसभा तद्विशेषाणां च न भवति पुष्पमित्रसभा।

झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थं। झिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति

तद्विशेषाणां च किं प्रयोजनं। मत्स्याद्यर्थं पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति मात्स्यिकः। तद्विशेषाणां

शाफरिकः शाकुलिकः। पर्यायवचनानां न भवति। अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्ति मात्स्येकः

स्वपर्यायवचनस्येष्यते। मीनान् हन्ति मैनिकः। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ ॥ अणुदित्सवर्ण

स्य चाप्रत्ययः॥ ॥ अप्रत्यय इति किमर्थं। सनाशंसभिक्ष उः। आशंसुरिति को। अन्यत्रापि स्तुथे राम

नेत्र प्रत्ययपर इति। अप्रत्ययग्रहणं किमिति वक्तव्यं प्रत्ययपरदाहतः। आदेशोऽद्रमः स्याद्

119

११८

नाइहृदितिमत्र विशाल विशुंकितिवच्छ्वाभविति हेअनच्छन्दितः परिहारः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति नदितां सवर्णानां ग्रहणं भवतीति । यदयं ग्रहो लिटि दीर्घत्वं शास्ति । नेन इति ज्ञापकेनिय
मार्थमनेनत्वानां ग्रहः । आलिटि दीर्घ एवेति । यत्र पूर्वं दृष्टो येनि विभाषां शास्ति । सर्वे चामेवं परि
हारोभावप्रमाणेन सवर्णानां ग्रहणमिति नेवं भविष्यति । ह्रस्वस्य मूयात्परिहारः । अनभिधानात्
त्यः सवर्णेत्र ग्रहो भवति । यावडिह प्रत्ययः सवर्णा न गृह्यन्ते पातन तेरश्मसामिधानेस्यात् । अन
भिधानात्रभविष्यति । इहतर्हि प्रयोजनं इहकेचित् इनोयन्तेकेचिन्नयन्तेनेद्वास्याः इतोयन्तेदी
र्घाः इतरां पर्ययन्ते यावता बूयात् प्रमाण्यप्रमाणेन सवर्णानां ग्रहणं नेमितावत् ह्रस्वग्रहणं दिकंग
नदीर्घः सवर्णग्रहणं तेन ग्रहणं दीर्घोपानात् ह्रस्वं यत्र लाषिकाद्ग्रहो भाविष्यतं तर्हि ह्रस्वग्रहणात्
नग्रहणाद्ग्रहो भवति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ग्रहणं यद्दीर्घशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
सवर्णग्रहणप्रमाणाभावप्रमाणेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते अणः सवर्णा

भा०१ स्येतिस्वरानुनासिककालभेदाजात्र्यष्टसवर्णासितेषु यातेस्वरभेदा॰दानुनासिकाभेदात्का

लभेदाद्वादशसवर्णानि शहळायानहष्यतेवग्रहणांस्यादिति।नद्यातरेणाद्यन्तेनसिध्यतीत्येव

120 मर्थमिदंसुच्यते।आन्तिश्येजनमेतना।किंतर्हीति।नत्रप्रत्याहारग्रहणोसवर्णग्रहणान्तुप

देशात।नत्रप्रत्याहारग्रहणोसवर्णानांग्रहणंनप्राप्नोति।अकःसवर्णेदीर्घइति।किंकारणांअ

नुपदेशात्।यथाऽतोयकानांसंज्ञाकृतानथात्रातोयकानांसंज्ञायिकिंस्यान्नह्रस्वानां

वृद्धिःयतेह्रस्वानामेवसंज्ञायिकास्यात्।दीर्घाणांनस्यात्।ननुचह्रस्वाःश्रोतायमानादी

र्घाःसंज्ञायाप्रियन्ति।ह्रस्वसंज्ञयायाइतिवेद्बाधिमानानांसंज्ञायकत्वाछन्दस्यावर्वने।

ह्रस्वसंज्ञयायाइतिवेद्बाधिमाना।शब्दःश्रेयकोभवतिनसंज्ञीयमानः।यद्यथाको

तिसुकेसंपाठमात्रेगम्यतेनास्यार्थोगम्यतेएवंनार्हवर्णपाठएवोपदेशः।कोरिष्यतेत्वनु राम

तिपाठउपदेशइतिवेदवरकालत्वान्परिमा।छायाअनुपदेशः।वर्णपाठकसत्त्वपदेशाइति

सं३

वेदस्वरकालालापरिभाषायाः अनुपदेशाः। किं पुनः स्यात् क्रियत इत्युपतो ये एकारान्तेमाहस
वे तथा वरकालेवर्णानामनुपदेशः आवन उपदेशो न एकाराद्भ्यं ह्रा ह्रस्व ह्रो नरकालमावि
रूपेन संहतोति प्रत्याहारः प्रत्याहारो न एकारा सवर्णान्संज्ञा सवर्णान् संज्ञो न एकाल मान्के ह्रस्व
वर्णास्य वाशान्य यद्दृनिसे छाउपदेशो न एकारकालावर्णानामनुत्पन्न भो भिभिन्नलापकल्पाय
ध्यानः स्पेतन्नतस्मादुपदेशः कर्तव्याः तथानुवृत्तिनिर्दे शो सवर्णाग्रहणं मेवारलालानग्री
नुवृत्तिनिर्देशोसवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अत्रस्योपस्पेभिवक्ष्किं कारणं तस्य नाप्लवानेन
दितेअणाः। ये अनुवृत्तिनिर्देशे केनहि येअयरसमान्नायउपदिश्यन्ते। एवं तर्हि नाप्लवाद
नुवृत्तेन अनुपदेशाच्च प्रत्याहारेण गृह्यते ये इमे एसवर्णा न गृह्णन्ते लिवनाद्ध विभ्याजेनाव
वनाग्यतत्राक्तिने इंववनाह्रो भंअक्षिप्यन् देन स्याद्ववनेन प्रयोजनं। किं पुनरेते प्रत्याहा
रग्रहणमादिनो वर्णाः तैः सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति एवं तर्हि। सवर्णेन ग्रहणं सपरिभा

भा० १ अथवाकृतिग्रहणात्सवर्णानां ग्रहणमपरिभाष्यं कुतः आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदि-
ष्टा सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिर-
कारस्यान्या आकारस्य वा । अनन्यत्वाद्ब्रू । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य वा । अनेकान्तो
४ न ह्यनन्यत्वकारः पोऽत्यनेकान्तेन भेदः नासावन्यत्वं करोति । न घष्टानयो गोश्वगोश्वभेदः
सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोऽश्वाश्वस्यैव भेदः सोऽन्यत्वं करोति । अपर आह । सवर्णोऽति-
५ म ग्रहणं परिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वे । सवर्णेऽग्रो ग्रहणस्यापरिभाष्यमाकृति-
(121) ग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्या आकृतिरकारस्याकारस्य वा । अनेकान्तो ह्यनन्यत्व-
कारः पोऽत्यनेकान्तेन भे[illegible]दो नासावन्यत्वं करोति । न घष्टानयो गोश्वगोश्वभेदः सोऽन्य-
त्वं करोति । यस्तु खलु गोऽश्वाश्वस्यैव भेदः सोऽन्यत्वं करोति नदघ्रह्ल्यग्रहणोत्तु । एवं चकृ-
त्वा ह[illegible]ल्यूह्रल्योवृ सिद्धं भवति । जलोऽह्लिश्च वागां अवज्ञानं आवातनपत्रेन त्वात्ति अपूसव

र्णानुग्रहणातीति। अनेकांतोयेन मलकारः ह्रस्वकार्थे द्रुतविलंबितयोश्चानुपदेशात् द्रु
तविलंबितयोश्चानुपदेशात् नन्वामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति यद्येवं कस्मादिह न
वर्णाणानुपाविश्य सर्वत्र कृतो भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपप
द्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात् तपरनिर्देशात् सिद्धं। तस्मात् तपरनिर्देशः कर्त
व्यः। न कर्तव्यः। क्रियते एतन्न्यास एव। अतो भिद्यतेऽपिति। अथ एतदिग्नवर्णस्यावाग्रहणयः॥ ॥
तपरस्तत्कालस्य॥ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते। तदित्ययं च वर्णः
तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यं। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। तत्काल
कालस्येति किमिदं तत्कालकालस्येति तस्य कालः तत्कालः। तत्कालः कालो यस्य सोयं
तत्कालकालः तत्कालकालस्येति। सत्तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपो
त्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सोयमुष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवं तत्कालकाले

भा०१ स्तत्कालः तत्कालस्यौ अथवा साहचर्यान्नाच्छू भविष्यति कालस्तु ह्रस्वादिस्तो वर्णः वर्णोपि
काल एव । किं पुनरिदं नियमार्थं आहोस्विज्ज्ञापकं कथं यदि नियमार्थं स्यान्न कथं वा ज्ञापकं
प्लुतग्रहणमनुवर्तनेन ततो नियमार्थः अथ निवर्तनेन ततः ज्ञापकः । कस्यात्र विशेषः । त
122 परस्तत्कालस्येति नियमार्थे भिन्नेपि दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणं तपरस्तत्कालस्येति नि
यमार्थे भिन्नेपि दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषां उदात्तानुदात्तस्वरिता
नुनासिकानां । अस्तु तर्हि ज्ञापकं ज्ञापकमिति भिन्नेपि ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः शक्तिविशेषः । ज्ञापकं
मिति भिन्नेपि ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोस्तु शक्तिविशेषो वक्तव्यः । विशेषविशेषात्सिद्धं । अणां सवर्णा
नां ग्रहणं ह्रस्वादीनां ततः कृतेन तपरस्तत्कालस्येति वा । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्गुणविशिष्टविशेषेन
अणां सवर्णानां ग्रहणं ह्रस्वादीनां सावकाशः । ह्रस्वा अनतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्यस्यावकाशः दाप
शः दीर्घास्तपराः ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति तपरस्तत्कालस्येत्येतद्गुणविशिष्टविशेषे

नाप्यवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् द्रुतायां तपरक
रणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलंबितयोः तथा
विलंबितायां द्रुतमध्यमयोः किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालभेदात् ये हि द्रुतायां वर्णा
स्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकाः ते विलंबितायां सि
द्धं त्ववस्थिता वर्णाः वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते। सिद्धमेतत् कथं अवस्थि
ता वर्णाः द्रुतमध्यमविलंबितासु किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्त
यो विशिष्यन्ते वक्ता कश्चिदाशुभिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण क
श्चिच्चिरतरेण तद्यथा तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण गच्छति कश्चिच्चिर
तरेण गच्छति रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण विषम उपन्यासः
अधिकरणमत्राध्वा व्रजतिक्रियायाः तत्र युक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम्

भा०१ पूर्वं हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः। कथं भेर्याघातवत्। … यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद्विंश-
तिपदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत्। स्फोटस्तावानेव भवति ध्वनिकृता वृद्धिः। ध्वनिः
स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः। जपरस्तु कालस्य
॥ आदिरन्त्येन सहेता॥ आदिरन्त्येन सहे… म संख्यापयामेति नोनिर्दिशान्त। आदिरन्त्येन सहेते
ति अस्य संशयः। किं कारणं संक्षिप्तिन अनिर्देशात्। न हि संक्षिप्तो निर्दिश्यते। सिद्धं त्वादिरि तासह
123 तन्मध्ये … वचनात्। सिद्धमेतत्। कथं आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकः
तन्मध्यानां चेति यत्कृत्यं संबंधिशब्दे वा तुल्यमेव विशब्दे वा तुल्यमेतत्। कथं तत्र यथा संबंधि
शब्दाः मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति अथ
च या यस्य माता यो यस्य पितेति एवमिहापि आदिरन्त्येन सहेति संबंधिशब्दावेतौ राम
तत्र संबंधाद्वेतदन्तं यो यं प्रति य आदिः अन्त्येन इति वा भवति तत्र स्वयं गृह्यमाणं भवति स्वस्य च रूपस्येति

येनविधिस्तदन्तस्य॥गदइहकास्मान्न भवति इकोयणाचि दृष्यत्र मधुत्रा॥अलुअलोन्त्यस्य विधयोभ
वंतीमिन्तस्य मभविष्यति॥नैवं शक्यं॥येनानेकालआदेशात्तु दोषः स्यात्॥एचोयवायावः इतिने
दोषः॥एषैव॥शक्र्तितत्तदन्तविधिर्भवति॥एवमादेशानोऽभविष्यति॥नवैतत्तस्याघाताआ
देशाभविष्यंति॥यदिवैवं ध्रुष्विदेरूप्यंतत्र च दोषः स्यात॥अपिवान्तरंगवहिरंगेन शक्लोपानां॥
तत्रको दोषः स्यो नः स्योनान्तरंगलक्षणस्यणा॥देशस्य वहिरंगलक्षणागुणोवाधकः स्य
तद्येतऊनशादृमात्रिन्यण्ण्यादेशः॥नशादृमाश्रित्यण्णः॥अत्विविधिश्चनशकल्पेता॥यौः प
थ्याः स्यउति॥नमरुत्सकृतेतदन्तविधिरितिवक्तव्यं॥नवक्तव्यं॥येनेतिकरणएवात्॥तोप्रास्रसेन
यान्यस्य विधिर्भवति॥नचय्थादेवदत्तस्य समाशाशरावैरोदनेन यवदत्तः॥इतिविवृत्तेनतत्राप्रस
याप्तं हस्य शवरणपवदेशातिति॥एवमिहापयाधाताधितेवियन्नेस्त्रकारेणाशातिपादिकस्य
स्यविवन्नाम्॥येनविधिस्तदन्तस्य॥अन्विवेद्रु हणोपाधीनांतदन्तोपाधिश्च संग॥येनविधिस्तदन्तस्ये

भा०१ त्रिवेद्ग्रहणोपाधीनां तदंतोपाधिता प्रसंगः। येन ग्रहणोपाधयस्तेपि तदंतोपाधयः स्युः। तत्र को दोषः
उत ऋत्वृत्यव्यादिसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणं उकारांतविशेषणं स्यात्। तत्र को दो
षः असंयोगपूर्वग्रहणे न इह हि बभ्रुदासः स्यात्। अक्र हि निस्नुहि जिहृ न स्यात्। आप्नुहि शक्नु
हीति तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणं ऋकारांतविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः ओष्ठ्यपू
124 र्वग्रहणे नेह वस्त्रसस्तेन संकीर्णानि ति इह न स्यात् निपूर्तः पिंडा इति। सिद्धं तु विशेषणविशे
ष्ययोर्यथेष्टत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं येष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति यावता यथे
ष्टं इह तावद् उत ऋत्वृत्यव्यादिसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारांतं विशेष्यते। किं
तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो यो संयोगपूर्वः तदंतात् त्वृत्यव्यादिति तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति
नोष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारांतं विशेष्यते किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वः राम
तदंतस्य धातोरिति। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो

वक्तव्यः समासविधौ तावत् द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते कष्टश्रितः नरकश्रितः कष्टं परमश्रि
तः इत्यत्र समाहृताः श्रयन्त्ययं विधौ । न उ स्यात् नाशयतः इह न भवति सूत्रे न उ स्यात् पनं सोत्रनाड्डिः
किं सविशेषग्रहणे न स्यात् ह्रावगिद्ग्रहणे ग्रहणं वर्जं तु गिद्ग्रहणं वर्णे ग्रहणं वर्जयित्वा गिद्ग्रहणे
तु गिति न भवतीति भवतीति महती वर्णग्रहणं न तत्र दृष्टाः आसिः आस्ति वैयाकर
णे केवलो कारः प्रातिपदिकं पदार्थो विधिः स्याद् तदा आसीत् स्यादत्र प्राप्नोति इः अत्र नस्या पनं अनत्र
तु इत्यत्र कच्त्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानं अकच्त्वतः सर्वनामाव्ययविधौ स्वस्थितः
धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यं अकच्त्वतः सर्वके विश्वके अव्ययविधौ उच्चकैः नीचकैः इत्यत्वतः भि
न्निष्ठि न भिः किं तु नकारेण न सिध्यति इह न स्याद्वा ग्रहणं भवति तदेतत्तस्या वा न वेदं तत् न तापितदंत
सिद्धं तु महत्तां तव वचनात् न सिद्धमेतत्तत्कथं तदेतत् नव वचनाज्जनतदेतत्तस्या तिवक्तव्यं किमिदं तत् इत्यत
सोतितस्या तत्तदं तत्तदं तः अतोयस्य तदेतत् तदेता शां तदेता तस्या किसता हि तस्यानि ई शः कर्तव्यः

भा०१ नकर्त्तव्यः। उत्तरपक्षोपेत्र इष्टव्यः। तथा उष्टु [illegible] सुखेभिवृद्धसुखेनसमेतइष्टसुखः खेरसुखेः एवमि
हापि तदा न्नोन्नोपसमतदन्नुमेति। नदेकदेशाविज्ञानाद्यासिद्धा। तदेकदेशाविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेव
तदेकदेशाभूतनखाद्ग्रहणेन गृह्यते। तथा गंगायमुना देवदत्तेति अनेकानदीगंगांयमुनांवक्षु
विष्णुगंगायमुना ग्रहणेन गृह्यते। तथा देवदत्तास्थागमो देवदत्ता ग्रहणेन गृ [illegible] ह्यते। विष्णुमखप
125 न्यासः इहकेचिदृष्टयः अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका भवंति यथा तेसंख्याशब्दाः परिमा
णशब्दाश्च पंचसप्तेति एकेनाप्यपायेन भवंति द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवंति
न न्यूने केचिद्यावदेव तद्वाचिनावदेवाक्रूः एष्ट तेजातिशब्दा गुणशब्दाश्च गौर्वलं पृजमिति खो
र्यामपि भवंति द्रोणापि श्वेतो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवंति वटनिकामात्रेपि इद्वोद्र
मात्राद्यपि संज्ञा अक्षपरिमाणानामर्थानां क्रियंते ताः केनाधिकस्य न्यूनस्य एवं तर्हि वार्यच्छ राम
ब्दन्निर्द्दिष्टयानि तदेकदेशमनंतद्ग्रहणेन गृह्यते। जियद्दर्यनेरमरस्मोरकोटिनिसकक्कारयो

क

रिद्मरद्मोः इति शेषं शान्तिकर्थं कृत्वा ज्ञापकं इद्मरद्मोः कार्यं प्रयुज्यमाने कृः शसंगः एतत्क कार
योः स्यात् । पश्य जिलावाधिः नरेकरे शाम्भं जनद्रूहलोन शत्यत इति । ततः सककारयोः इति शेषं
शान्तिकानि पुनरस्य श योजनानि । प्रयोजनं सर्वनामान्यय महाप्रां सर्वपरम सर्वो विश्व प
रमविश्वा: उद्वैः परमोद्वैः नीचैः परनीचैः रिति उपपदविधौ मयाणशा इत्यग्रहणां श योजनं । भयंकरः
अभयंकरः आद्यंकरणां सा यंकरणं । ऽग्धियाद्यमिद्रहणां श योजनं । भवतो अतिभवतो महतो
अतिमहतो । इति शेषे स्वस्या दित्यग्रहणं श योजनं । स्वसा परमस्वसा दुहिता परमदुहिता । अपरिमा
णा विस्ता दित्यग्रहणं च इति शेषे श योजनं । अपरिमाणं विस्ता चित कंवल्यो ऽपानन्तक्नि तलुकि । द्विवि
स्ता द्विपरमविस्ता इति ग्रहणं च श योजनं । दितेरपत्यं दैत्यः आदितेरपत्यं आदित्यः इदं परस्मिन्यादि
ति अदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रोगाख्या अणु रोगाख्या अणू ग्रहणं च श योजनं । आलकरोगं प
रे हिकरो गः । न स्यवे तिवक्तव्यं । रोगाः किंपुनः कारणं न सिद्ध्यति । ननद्वा घतदेत विधिना सि

भा०१ ङ्केवलाद्व्यपदेशिवद्भावेनाव्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽ
प्रातिपदिकेन। इह सूत्रान्ताट्ठक् भवति दशान्ताड्डो भवतीति। केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति। नैतदस्ति
प्रयोजनं। सिद्धमत्रान्तरेण विधिना। केवलाद्व्यपदेशिवद्भावेन सौत्रमेव सिद्धे सति यदन्तग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति। नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति। इहानीमेवल्के
नं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति समासार्थे घा परिभाषा कर्तव्या न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकं। अस्ति
126 ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं। किं सपूर्वादिनिर्विधास्यामि। एवं तर्हि योगविभागं करोति। इदं तस्याऽपू
र्वान्तात्पूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरस्येव शेषः। तस्य चेति। नैतदाहाय यद्यावृत्कोऽन्तः पर्यायकस्य
ते सर्वमेव शेषः। तस्य चेति। इष्टमेतावहूलैस्यो पदविधौ प्रयोजनं। इष्ट्यः परमेष्ट्यः। सौतं परमसौ राम
तं हत्वा परमहत्वा। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य प्रयोजनं। सुपो वालकः। सुमागधकः। सुमर्द

पांचालकः सर्वमागामुकः सर्वअर्द्धअर्द्धपौंचलकः। अर्द्धमागामुकः। अर्द्धादिक्कृतः पूर्वपांचालकः पूर्वमा
गधकः। अतोऽर्द्धिमर्द्धिपावयवानां प्रयोजने पूर्वशारदं अपरशारदं पूर्वनैदाघं अपरनैदाघं ठ
ञ्विधौ सप्तम्याः। प्रयोजनं द्विछाद्दिकं पंचछाद्दिकं। धर्माच्च नः प्रयोजनं। धर्मे वर्त्तते धार्मिकः।
अधर्मे वर्त्तमाधार्मिकः। अधर्माद्वेति नवक्तव्यं भवति। पदेगाधिकारेण स्यात् उत्तरपदस्य वा पदेगा
धिकारेण स्यात् उत्तरपदस्येति वक्तव्यं। पदाधिकारे किं प्रयोजनं। प्रयोजनं मि छ केषीकामाला
नां विनन्नलमारिछु। इछकर्षिनं विधौ नाप के छकविंन विधौ न। इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन। मा
३ महत लभारिणीकन्या। अंगाधिकारे किं प्रयोजनं। प्रयोजन [illegible] ने महद्द [illegible] मनेछ्रूणां दीर्घविधौ। महान् परम
महान् अं प आपत्तिश्चेति श्वापत्तिश्चेति। अपूर्वस्य पर त्वमात्वमारौ त्वमारः परमत्वमा परमत्वमारौ।
परमत्वमारः। नमन मनमारौ नमारः। एवं परमनमा परमनमारौ परमनमारः। पञ्चकर्मस्य
स्याघनदुहोरुत्सापद्भावः प्रयोजने द्विपदः पश्यत्। अतिवेदानीकवित्तैलकैवलः पाञ्चादौपद्यदस्योविधिः

उपलमालभारिणीकन्या ८

स्व४

भा·१ स्यानानास्तिमाहा। एवं तर्हि अंगाधिकारे श्योलनं नास्तीति कस्मात्पदाधिकारस्येदं श्योलनमुक्तं।
हि मकाषिहतिब्रुवा। यथा पलकाषितौ पलकाषिताः। एवं परमपलकाषितौ परमपलकाषिताः। यदि
तर्हि पदाधिकारे पादस्यान्तं न विधिर्भवति पादस्य पदाङ्ग्यानि गोपहतेब्रु। षष्ठे हि भवति पादन्तोपह-
तेपदे उपहते अत्रापि स्यान्त दि अपादन्तोपहते दि अपादे उपहतमिति। एवं तर्हि अंगाधिकारे ए-
व श्योलनं। ननु वोन्ते भाष्ये केवलः पाछ्वदिति अथ मा भि पादयते रश्म्यः। पाप्तपदः पदेपन्न
127 सुभ्यन्तस्य समन्तपूर्वं व पुंआति पूर्वं आतिवयः अस्थादि अस्थात् अस्मपक्वा। हरमाक्ष्मा। परमद
श्रा परमसक्ष्मा। अनडुहोन्तमः। अनडाह परमानड्वान् अपक्वपथिमथिंडसोर्सु गोमाविवनुस्न
दुरचि यह हृलो श्योलनं। घोः सुघोः पंथाः सुपंथाः। परमपंथाः। मंथाः परममंथाः सुमान्त्र परमस
मान्त्र गोः सुगोः परमगोः सखा सखायो सखायः सुखायः सुखायौ सुखायः। वलाहः परमवलाहः अ राम
नड्वाहः परमानड्वाहः। त्वयाणी। परमत्वयाणी। त्यदादि विधिभसारि दिह्वी अहलो वा श्योलनं। सः अ

ति मतः । भस्त्रका भस्त्रिका निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च शक्योऽकर्तुं । स्त्रि
यो स्त्रियः । राजस्त्रियौ राजस्त्रियः । वर्णाग्रहणं च सर्वत्र । शक्योऽकर्तुं । कस्मात्सर्वत्र अंगाधिकारे वान्यत्र च अ
त्रत्रो हलन्तो अंगाधिकारस्यान्तो दीर्घो यस्मिन्सुपि वा इदं हि भवस्थाने आम्नोपदेशमात्मामित्यत्र नस्मात्तो ग्रह
य ग्रहणं वा एवमर्थं । शक्योऽकर्तुं । यस्मिन्नोः फक् भवति गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमगार्ग्यायणः । प
रमवात्स्यायनः । अथ एवमर्थं इति किमर्थं दाक्षीत्रिणारिदाक्षी । अत्रैवान ष्यकेन नान्येन न ष्यके
नेति वक्तव्यं किं शक्योऽकर्तुं । हल्ग्रहणो ह्यङ्ग्रहणे माभूत् । ऊर्जुहणो गार्ग्युलग्रहणो । स्त्रीग्रहणोऽग्र
स्त्रीग्रहणे सङ्ग्रहणोपायमं करोति । तिमाभूत् । किमर्थमिदं सुखं । न पदाङ्गाधिकारे तस्य च
तदुत्तरपदस्येत्येवं सिद्धे न वेदं नरनापितदुत्तरपदं । तन्न वक्तव्यं भवति । किं तु नरस्य स्यायः तदंताविधि
र्वस्यापायानुत्तरदमपि सिद्धं भवति परमात्तिमहान् । एतस्मिन्नेव तत्त्वनापितदुत्तरपदे । अनिनस्मन्ग्र
हणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अत्र ह्यहेत्यर्थवता सामर्थ्यकेन

ने ।

भा०२ इनंदीत्यर्थवता॥ वाग्मिमनर्थकेनादृष्ट्वात्र समुपघासनर्थवता॥ समुत्सोनादृष्यमनर्थकेन अशामनूसु
शर्मा दृष्यर्थवता॥ समुत्थिमादृष्यनर्थकेन॥ यस्मिन्निधिः यास्यदारावं [illegible] ल्यग्रहणं॥ यस्मिन्निधिर्वृत्ति
दारा विनिवर्तव्यं किं प्रयोजनं॥ अभिक्षधातुम्भुवां युवोरियङ्वङाविति इहैव स्यात्॥ श्रियौ श्र
वो श्रियः भ्रुवः इत्यत्र न स्यात्॥ ३॥ ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥ ॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थं यस्याचाम
दिस्तद्वृद्धमिति॥ उच्यमाने दाक्षाराशिता॥ अत्रापि प्रसज्येत॥ वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दो
षो भवति॥ अथ यस्यग्रहणं किमर्थं यस्येति व्यपदेशाय॥ अथाज्ग्रहणं किमर्थं वृद्धिर्यस्यादि
स्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्॥ औपगवीयाः॥ इह न स्यात्॥ गार्गीयाः वात्सीया इति॥ अज्ग्र
हणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ अथादिग्रहणं किमर्थं॥ वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्य राम
माने सभासंनयने भवः॥ साभासंनयन इत्यत्र प्रसज्येत॥ आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भ
वति॥ वृद्धसंज्ञायामतस्सन्निवेशादनादित्वात्॥ वृद्धसंज्ञायामतत्सन्निवेशादादिरित्यनर्थकोऽपपद्य

128

१२८

तेन त्वेवं संनिवेशोऽस्ति। ननु चैवं विज्ञायते। अण्डेवा हिरिति नैवं शङ्क्यं। हृदैव प्रसङ्गेऽत्रोपपरमवीयाः
इह न स्यात्। नागार्जीयाः। एकांतारि...कंनाहि विज्ञायते। एकांतारिद्वेयमर्थश्रमंगः। इहापि प्रसङ्गे
न समासग्रपनेभवः। स्नाभासन्नपनइति। सिद्धमस्ताद्भूतिनिर्दिशात्। सिद्धमेतत्तरकपथं अन्ताह्रू
जितिर्दिश्यते एवमपि व्यंजने स्त्रीवाहि नलाग्रशश्रोति। व्यंजने स्याद्विद्यमाने लोपश्चान्यत्र व्यंजन
न स्याद्विद्यमानवद्भावो वक्तव्यः। यथान्यायादिषीत न स्याद्विद्यमानवद्भावो भवति। काञ्चन्यत्राप्र
त्यवान्तामर्थेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या देवदत्तीयाः। देवदत्ताः। गोत्रोत्तरपदस्य च। गोत्रोत्तरपदस्य वृद्ध
संज्ञा वक्तव्या कंबलचारायणीयाः। इह न पाणिनीयाः। घृतरौढीयाः। गोत्रान्ताद्वा समस्तवत्।
गोत्रान्ताद्वा समस्तवत्प्रत्ययो भवति। निवकव्यं एतोन्येयो राहूरणानि। किमविशेषेण। नेत्याहासि
काकात्यहरितकात्यवर्जं ओच्चैः काकात्यहरितकात्यवर्जं ... काकाः। हारितकाः। किं
पुनरत्र स्यात्। गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येवं स्यात्। इह मापि सिद्धं भवति पिंगलकाण्वस्य छात्राः पैं

मा०२ गलकाग्वाः॥ [illegible]मिचयसं[illegible]निसृष्टा॥॥मद्दाशीनिच॥यस्माद्वामादिग्रहणमनुवर्त्ततेऽतमाहोनकिं
वातेः॥यद्यनुवर्त्ततेइहवक्षसंडेपतलत्वनुत्रमच्छात्वाल्लानुत्राःमात्सुत्राः इहयनस्मात्नत्वेदीयोमप्राय
इति॥अथनिवृत्तोएङ्ःप्रावादेशोयस्मादवामादिग्रहणाकर्त्तव्यंतर्ह्यनुवर्त्ततेकथंत्वानुत्राःमात्सुत्रा
इतिसंबंधमनुवर्त्तिष्यते॥वृद्धिर्यस्याद्वामादिस्तद्वृद्धंतदा॥ [illegible]शोतिवद्वृद्धसंज्ञानिभवंतिवृद्धिर्यस्याद्वा
मादिस्तद्वृद्धंएङ्प्रावांदेशेयस्मादवामादिग्रहणमनुवर्त्ततेऽहडियहणं [illegible] निवृत्तं॥नद्यथा॥
129 कश्चित्कांतारेसमुपस्थितेसार्थमुपादत्तेसयदातिच्छांतरोभूतोभवतितदासार्थंजहाति॥॥इति
श्रीमहेश्वरलिखितेमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेनवममाह्निकेपादस्थवममासः॥१॥
गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥गाङ्ःकिद्वचनेतयोरभ्यावस्थासिद्धिःङिःकिद्वचनेतयोरभावाद्वाकारङ
कारैककारयोरभावात्सिद्धिःङिःत्वकित्वयोरसिद्धिः॥सतात्र्यपिसंबंधःशक्यतेकर्तुंनवाक्रङ राम
कारककारविनैवेपश्यामः॥तद्यथाचित्रगुर्देवदत्तइतिपस्यतामावोमवंतिसएवतामिःशक्यतेभिसंबं

५ एङ्ःप्राचांदेशे।एङ्प्राचांदेशेशैषिकेष्वितियच्छः।सेतुरिकी।सैतुरिका।कौनगरिकी।कौनगरिका

कुत्वात्येतेनवर्धनेनगाङ्कुटादिभ्यःञ्णिन्ङिद्भवतिअसंयोगाल्लिट्किद्भवतीतिभवतीतिवेदि
द्द्वशाश्रितिष्येयः।अवद्योतिवेदार्देशस्पष्टतिष्येष्वोवक्तव्यः॥ङ्कारककार्याणिविनोऽआदेशोऽप्य
भूतः।कथंकुनेरितिनंत्रकोनामादेशः।स्मात्।किंहिवचनात्रभवतिएवंतर्हिषष्ठीनिर्दिष्टस्मा
देशाउक्तेतेनवात्रषष्ठीपञ्चमः।गाङ्कुटादिभ्यइत्येषापञ्चमीञ्णिन्ङिदितिप्रथमायाः।ष
ष्ठीप्रकल्पयिष्यतिनस्मादित्युत्तरस्येतिसंज्ञाकरणं।तर्हिइदंगाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्सञ्ज्ञकोभ
वतीतिअसंयोगाल्लिट्किद्भवतीति।संज्ञाकरणेकिं।इद्धहणोऽघसंज्ञानामयः।शावित्येदानांसञ्ज्ञा
करणेकिं।इदहणोघसंज्ञानाययः।स्मात्।किंकारणं।शाविदेदानांसञ्ज्ञोहिशव्दः।किंतौनयमः।कि
मातिङितौनियमः।तथाकिंइदहणोऽघ्वानन्तरोऽवयवसंज्ञानामयः।स्मात्।नहितेशासनसंस्थेयेगाङ्कु
टादिभ्यः।ञ्णिन्ङित्ङिद्भवतीति।असंयोगाल्लिट्प्रकद्भवतीति।मतनाहितथानिर्दिशः।कर्त
व्योनयंनरेणावतिमतिरेशोगम्यते।अनरेणापियवमतिरेशोगम्यते।नपृच्छ्यात्पषदृष्ट

मा०१ नोऽग्रसद्नत्र सद्नं इमा हृते मप्याम देशलादन्नवद्स्यं मवतीतिः एवमिहापि ग्रहि॰ नेदि॰ दिव्याहृदि॰ इति
तिगम्यते। अकिं तकिदिन्याह किद्वादिति गम्यते। न द्वदिति देशोऽकिद्विषि प्रसंगः। न द्वदिति देशे अकि
द्विविरपि प्राप्नोति। स्थ लिद शोऽकल्प मकि। नोति। सिमद्यानि दिद्दम्ने प्र किलद्वृतोऽ माग मः प्रा
प्नोति। सिद्धं तु शमस्य शतिषेधात्। सिद्धमेतत्। कथं। प्रमस्मायं शतिषेधः क्रियते। किं निनेति।
सर्वत्र समनेता दृश्मनेपदं प्राप्नोति। उकुरिछति निवुकुरिछति। ग्रहि॰ नदरन्यात्मनेपदं शास्त्री
यितमष्व श्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्। सिद्धमेतत् कथं। पूर्वस्य यत्कार्यं
तेददति दिश्यते। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। सहस्रथोऽपि वतिः जघया
मच्छुराया सिवमच्छुरावत्। नणाटलिपुत्र वद्भवपाटलिपुत्रवत्। एवं ह्रि॰ नेपवाहि॰ इन्द्रा। अथ किमर्थं
एथहि॰ लिकितो क्रियते। नसर्वांकिदेवस्यात्। हि॰ देववा। एथ गन्तुं वेधले प्रयोजनं वाविसविपिजं राम
शानामसंप्रमाः। शोमार्थं धातु केवलादिद्धं। एथगन्तुंवेधवेप्रयोजनं वविलिपिः। पत्राद्दानं

130

यथेह भवति [illegible] नद्यः इति [illegible] द वो व द अपि प्राप्नोति न जिः यथेह भवति सु-
नः सुप्त गान् [illegible] स्व प्र मि स अपि प्राप्नोति २

अस्मत्समासरणं सार्वधातुके वस्तादिषु वं सार्वधातुके यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् । एवं स्वपितः
स्वापि[illegible] अपि प्राप्नोति । वस्त्रादिषु वप्रयोजनं । केषु नष्ट [illegible] यथा ॥ यद्रु-ड-न जि ट-ड्ड । निवर्त्य-
ड्ड-डुः ॥ वड । यथेह भवति ग्रहः ग्रहनवान् । एवं [illegible] स्त्रि प्रनष्ट अपि प्राप्नोति ड्डु । निहथ
थेह भवति इष्टमिति । एवं यज्ञ । अपि प्राप्नोति । अ थ ड-यथेह भवति उषित इति एवं मा वस
थ इत्य अपि प्राप्नोति न ड्ड-यथेह भवति इष्टमिति एवं यज्ञ इत्य अपि प्राप्नोति । जाग्रो गुणविधि
धिः जागर्त्ते गुणविधि प्रयोजनं । जथेह भवति जागृतः जागृयद इति । अ ड-द्वि न पड्डुः यथा भ-
वति । एवं जागरितः जागरितवान् इत्य अपि प्राप्नोति । अपर आह जाग्रो गुणविधिः प्रयो-
जनं । यथेह गुणो भवति जागरितः जागरितवानिति एवं जागृतः जागृथः अत्र अपि प्राप्नो-
ति । कुटादीनामिट् प्रतिषेधः प्रयोजनं । यथेह न भवति कूटिता कूटितार इति कृतुकः किति एव
वं कुवितानु विता अत्र अपि प्राप्नोति । स्का यं कि त्यानि वे धष्ट किं वद्दूरति वेषः ने स्फाहा अ

ञ्जितरे

भा०१ देशोपदेशः पठितः स्थायां वा किं स्थानिवद्भावः इति प्रश्ने सम्भवति देवि विलासे विलाङ्गं जिनं स्थाने इति कि
ल इति चेत् यः एवं नुदित्वा नुदित्वा अत्रापि प्राप्नोति। अथवा देशोपदेशः एवायं वः पठितः स्थायां कि
स्थानिवद्भावः इति दूरे स्थानिवद्भावः स्यात्। किं प्रयोजनं। इट् इति चेत् षड्दाहत ड्ड इति चेद्धातोः प्रयोजनम्
वति। लल्लावपूत्वा श्रुकः। किं तीति एवं नु विलाय अत्रापि प्राप्नोति। स्थाने तत्प्रयोजनं न पच
131 स्पति योगात् अत्रापि दृष्टिकेन ङित्वेनोपदेशिकं कित्वं बाध्येत। सत्यं पिद्ङित्वे किं स्त्वेषः
तस्मात् नूत्वा नूत्वा इत्येवं भवितव्यं॥ ॥ सार्वधातुकमपित्॥ ॥ सार्वधातुकग्रहणं किम
र्थं। अपित् ङिद्भवतीत्युच्यमाने आर्धधातुकस्यापि अनेन अपितो ङित्वं प्रसज्येत। कर्ता
। हर्ता। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्धधातुकस्यापितो ङित्त्वं भवतीति
यदयं आर्धधातुकीयाः सार्वधातुकीयाः स्निह्युस्तुनः करोति विद्ङ्ङिद्दृ निवृत्त्यर्थं सार्वधातु राम
केऽपि तत् ज्ञापकं स्यात् नेनार्धधातुकं ज्ञापयति ज्ञापकं कथं नु तत्प्रज्ञापयति यथा तु

औलादि णानो। नड्·।

नीयकाः टुड्ञितुड्ञानिवयट् नड्ः। कथं ज्ञानीयकाश्च ते आदेशानुकोपायपदे दाक्षितुण्य
ज्ञातो यस्य ज्ञापकमिति। टुड्डालुप्त्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां। नाडिड्ः नेमानुकालानां॥
ञ्ञ इति भूतकालानां। अयट् शब्दः शाव्योपसाधानां॥ तस्मात्सावयानुकथट् हांकार्ने ष्वि
किं तु नरपवपशुदासः पटनात्मितः इति आहो स्वित् समस्तापे प्रतिषेधः पिन्नेति। कस्मान्न विथी
यः। अपि तृड्ड्रितिवेङ्छ्येकादेशश्च प्रतिषेध आदिवत्वात्। अपि तद्ड्दिति वा तथावेकादे
श प्रतिषेधो वक्तव्याः। एवं तेषु वं ते किं कारणं। आदिवत्वात्। पिदपि तनोरेकादेशोऽपि तु अ
दिवस्यात्। अनल्पन्यायिन इति फलवाडिलवशोते अस्तु नहि समस्तप्रतिषेधः पित्रेति न
पिष्टि दितिवेदुत्तमेकादेशस्य प्रतिषेधः जागोति लुहानिहितं लाति। किं कारणं। आदिवत्वाद
वादपितोरेकादेशः पित आदिवत्स्यात्तत्र पित्रेति त्रभाषेति। यथेच्छसि तथास्तु। ननु वा भ
पथ्यादोषो भवति। सिद्धं तु स्थानिवत्त्वात्। उभयथा वन दोषा। एकादेशः पूर्वविधौ स्था

नपि तुङ्क्षुं दितिचडुत्तमे नादेशः स्वयुक्तिवि ३

ऋ५ १२

भा०१ निवृत्तावतीति स्थानिवद्भावाभावो वधा वधाने ॥ असंयोगाल्लिट्कित् ॥ असंयोगाल्लिट् किदिति
कित्वे गुणो हि प्रतिषेधेन । असंयोगाल्लिटः किल्वे गुणो हि वक्ति विप्रतिषेधेन । वृक्ते
वत्त्वे हि तत्र कृते । किमुक्तं । न वा ...स्यानवकाशत्वात् । उपदेशाद्गुणस्य विधि । विप्रम
तिप्रत्याणः । युक्तेनत्र पदनवकाशा किल करणां गुणं बाधते । इह पुनरुभयं सावकाशं किदवाहि
स्यामे हि प्रतिषेधः प्राप्नोति न स्वाधनार्थं । शं किल करणस्यावकाशः । ईजतुः ईजुः । गु
णस्यावकाशः । वार्त्तेनो वा छिन्ता । इहोभयं प्राप्नोति वकृते ववृधे परत्वाद्गुणः प्राप्नोति । इ
132 दं तर्हि उक्तं ...वा वीपरत्वद्धि विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ किम
र्थमिदमुच्यते इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थं । अयं योगः शक्योऽवक्तुं । कथं । इन्धेश्छन्दो
विषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात् । किं ह वचनानर्थकं । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाल्लिटि । नन्वयं तरां च्छ राम
न्धेश्छन्दसि लिट् ॥ आमा भाषायामभविनन्धांभ भुवो वुको नित्यत्वात् भुवनेरोपनित्यो वुक्

१२ १२

नी २

तेपि श्रुतो ग्रामो स्पष्टं तेपि नाम्नां किं द्ववनानर्थं वा। तामां इंधि भवति मां किं द्ववन मनर्थकम्
॥ ग्रूहाभिदा ॥ किमर्थं म्रदा दिम्भः परस्मैः किं त्वमुच्यते न किं दवहि स्को मे इति इति शनि छ
यः प्राप्नोति न ह्रावयनार्थं ॥ नार्थो न स्को मे इति किं त्वं शनि छेयः प्राप्नोति न ह्राव नार्थो व्य
दि नाहि म्रदा दिम्भः परस्मै स्कः किं त्वमुच्यते नार्थे जि स्को मे इति किं त्वं शनि छेयो नादृदनाहिमि
यमार्थं भविष्यति म्रदादिम्भ एव परस्मै स्कः किं त्वं भवति नाम्य म्र इति । पदिति यमः छ य
ते इहापि ना हि नियमार्थं प्राप्नोति त्वा प्रत्यया कि त्वं प्राप्नोति तुल्यजातीय स्यानिय
मः। वाक्यं तुल्यजातीयः यथा जातीयकः म्रदादिम्भः परः स्को कथं जातीयकं म्रदादिम्भः प
रः स्को मे द्रा एव मप्यत्र ग्रन्थिका स्थिति भावे हलो नियतं नियामकः स्यात्। अस्तु तावद्येनेदलोन
र्गोहलो नियमार्थं भविष्यति। यद्दानीं विभाषे हनसष्ठ हलो विध्यर्थं भविष्यति॥ ॥ हद्विवि
दा त्वपि शब्दाः सनं र्थं यहलां स्का किं देव हि॥ ॥ ह्रको ज्ञनः॥ ॥ किमर्थं मिकः परस्मैः सनः किं

स्मी २

भा०१ स्मयुक्तो ऽङ्ककलिर्लघुतो मात्रातो ऽङ्कः कलिर्लक्रियते गुणतो मात्रातः दि॰ जि विशेषजिनु च्छ्रघजि
नैन दमिश्रयो ऽलनेः दीर्घात्मात्राः दीर्घलमत्र वायकेऽनविष्ण जिकृते भवेत। कृते खलापि दी
र्घलेषु गुणाः प्राप्नोति। अनार्थकं तु। अनर्थकमेवम जिदीर्घलस्य अनर्थकम्। ह्रस्वार्थी
ह्रस्वादीनां दीर्घवचनसामर्थ्यात् गुणेन भविष्यति। दीर्घाणां तु प्रसङ्गे भवेत। ह्रस्वादी
नां दीर्घल्ववचनसामर्थ्यात् गुणेन स्यात् दीर्घाणां तु खलु गुणाः प्राप्नोति। दीर्घाणामपि
133 दीर्घलवचनसामर्थ्याद्गुणेन भविष्यति। न दीर्घाणां दीर्घप्रसङ्गो ऽस्तु वेति किं कारणं न हि ह्रस्वकवा
सु नर्षक्रके नवकृतनशमस्तु पुनः शमस्त्वणि कारणजि। न तु वपुनः प्रवृत्तिर्दृष्टा सुकवानपि गु
नर्षक्रिकृतनशमस्तु पुनः शमस्त्वणि कारणजि सामर्थ्याद्धि पुनर्गुणः। सामर्थ्या पुनर्वृत्ति
र्भवति। भोऽलन विशेषाद्धि लिपिविशेषाद्धा दीर्घाणां पुनर्दीर्घलवचनेन किं दिग्धयो ऽलनमसि। ह्रस्व
अकृतकारित्वलिपि शास्त्रे। अग्निवत्। न यथा ग्निपिदस्त्वं नष्ट हन्ति। दीर्घाणामपि दीर्घवचने

दीर्घाणोऽनुद्रसम्यते

नएतस्य योऽलन्त्यं गुणो मा भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् यथा पर्जन्यः यावदूनं
पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यद्येवं तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद्गुणो न भवति । एवमृदित्वम
पि न प्राप्नोति । विकार्षितजिहोर्धनीति । ऋदिद्वे दीर्घं सिद्धं च नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नो
ति किं कारणं अनन्तरस्य विधिर्वेति । नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं स्यान्न दीर्घाणोऽनुबन्धः कृ
तेऽपि दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति । दीर्घाणो नाकृते दीर्घे । दीर्घाणोऽपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदि
त्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणगुणो बाधितः ननु नस्कारो नेः ऋदित्वं भवति णिलोपः कृ श
योऽलन्त्यं इदं तर्हि प्रयोजनं णिलोपो यथा स्यात् इति धातोः कृपणिनः । किं संब
णिलोपः । को वाऽत्र संबन्धः । यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्यात् सति कित्त्वे न स्यादिति संबन्धः ।
यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधते । असति तु न किं कित्त्वेऽनवकाशं
दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत । णिलोपस्यावकाशः कारणा हारणा

भा०१ दीर्घस्यावकाशः विशेषणेतु ह्रस्व इति इहो भवं शमोति शोऽसन्निति परत्वात्सिलोपः। अत्र सत्यपि किम्
वि सावकाशं दीर्घत्वे लोकोऽवकाशः ह्रस्वः निमित्तमिति स्थितिस्सामिनी नानिमित्तो न्यो दीर्घत्वे कृते
सोऽस्य ह्रस्वेन ग्रहणं यथा स्यादिति॥ यथैव तर्हि अत्र सति किं स सावकाशं दीर्घत्वं परत्वात्सिलो
पे वा यत्नेन एवं गुणोऽपि वा यत्नेन स्यात् किं स्व वक्तव्यं॥ ह्रस्वः किल गुणो मा भूदिति। घोरं भातकं तेन भवे
त्। अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु ग्रहणमस्त्येते। सामर्थ्यादिह पुनर्भा मम्भूदिति दीर्घ संश्रयं। दीर्घा
134 णां नाकृते दीर्घे हि तोऽपि स्तु प्रयोजनं॥ ॥ हलन्ताद्वा॥ ॥ अप्रयुक्तो यं निर्देशः॥ कथं इकोनाम ह्
लन्तः स्यादन्यस्मान्यः। पक्षश्च तर्हि निर्देशः कर्तव्या इक्वतो हल इति। यद्येवं यिय पक्षे नोऽन्य त्रापि श
प्नोति। एवं तर्हि गुरुपधाद्धलन्तादिति वक्तव्यं। एवमपि इदं भेत्स्यति सूत्रे च भिद्यते यथान्यासमे
वास्तु ननु चोक्तमप्रयुक्तो यं निर्देशः इति। नाप्रयुक्तोऽयं मतनशब्दस्तेनवापयवाद्यमभ्यासं पद्यावश्या राम
तोऽवसन्नात्रदन्ति वश्यावयवोऽवसन्नावयवदन्तिमध्यते। अस्तिमा। मा। स्याच्चेन्नेतेन घटादिकोऽनंग

६३

हल्वंताह्री ४

पेर

नउद्कसमीपंगतइतिगम्यतेतत्रः।तामीप्येवर्त्ततेतस्येदंरहसुणे।एवमपिदंमेनसिध्यतीत्याहोह्य
त्रिकस्तामीप्येहलन्ननतस्मादुत्तरः।सनूपसम्बोध्नेरः।सनूनसाविकस्य।माहल।।एवंतर्हिदंमेहलग्र
हणेस्याज्जातिवाचकलातिद्वु।।दमेहलग्रहणेस्यडुजातिवाचकलातिदुगेनत।।कथंदकडत्तरा
हलुजातिर्निर्द्दिश्यतेदकत्तरात्याहलुजातिरिति।।।।लिङ्गवि।।।।कथमिदंविज्ञायतेआत्मनेप
दयोलिङ्गवावाहो।।स्विदात्मनेपदेषुपरतोयोलिङ्गवाविति।किंवातः।यदिविज्ञायतेआत्म
नेपदयोलिङ्गवाविति।लिङ्‌विशेषितः।सिडविशेषितः।अथविज्ञायतेआत्मनेपदेषुपरतो
योलिङ्गवाविति।सिज्विशेषितोभवतिलिङ्‌विशेषितः।यथेच्छसितथास्तु।अस्तुतावदा
त्मनेपदयोलिङ्गवाविति।ननुचोक्तंलिङ्‌विशेषितः।सिडविशेषितइति।सिद्धविशेषितः।क
थंप्रात्मनेपदेसिज्भावात्।तिकलाप्यात्मनेपदपरोसिविकार्यविज्ञास्यते।अथवास्तुपरात्म
नेपदेषुपरतोलिङ्गवाविति।ननुचोक्तंसिज्विशेषितोलिङ्‌विशेषितइति।लिङ्‌विशेषि

भा०१ नः कथं आत्मनेपदप्रयोगो लिङ्गात्मीति क्लात्मनेपदे लिङि कार्यविज्ञानस्य तो नैव पुनरर्थो लिङः प्र
वृत्तौ नात्मनेपदग्रहणं नाकिं कारणं गलि निवर्त्तते आत्मनेपदेषु येवाहि लिङ् झलाद्वे नेपर
स्मैपदेषु नेदं न स्मि लिङ्विशेषणं मात्मनेपदग्रहणं ॥ अथ स्मि लिङ्विशेषणो आत्मनेपदग्रहण
मिति किं प्रयोजनं इह मा भून् नक्षत्रयासीन् अवासीत् ॥ नेतर् स्मि लिङ्कर् निवर्त्तते एवं नाहि अवेष्टि
नक्षने षीष्ट्वा पि प्रापि ॥ एतर् पि नास्मि प्रयोजनं ॥ हलन्ताद्र निवर्त्तते पूर्वं तस्य कोषी रमा
135 षीदत्रवाप्यानि ॥ नेतर स्मि प्रयोजनं झलि निवर्त्तते एवमण मैन्मारछे स्मी दत्रशापोपि नेतन
हस्मि इग्लस तायोर् गुणा त्रयो इति षष्ठः नवे षेत्स्य स्यणे वृद्धिः इहं नाहि प्रयोजनं इह मा भूत्
ह्रो द्धा हो इति ॥ किं वक्ष्या दृकिच्छ रत्नो ऽमा गमो न स्यान् ॥ ऋदुपधात् ॥ वा गमः ॥ हनः सिचू ॥ यमो
गंधने ॥ विभाषोपयमने ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ इद्धक स्य न पूर्वे ऌलं ॥ कस्य हेतो रिकार स्य पूर्वः ॥ ध्रिय राम
त्रै देशो मा भूद् इति नि अनेपिसः ॥ अनरेगा स्या रमे सिद्धा त्वदेश्च ॥ घुमास्था गापाजहाति सो हली
दीर्घो मा भूत् ॥

अनंतरे। निवृत्तिनिष्ठायां वधारणादिति

न्येया ॥ अनंतरे श्रुतो माभूदिति । इदं तर्हि प्रयोजनं ऐश्रुतो माभूदिति कुतो नु खल्वेतदनंतरार्थं आ
रंभे सति दृष्टो भविष्यति न पुनः श्रुतः इति । श्रुतश्चाविषये स्मात ॥ विषये श्रुतश्चानपवाद्यविषये स वि
षयो भवितव्यमेव तदा श्रुतेन । इदं कस्य न पारे त्वं दीर्घा माभूदिति पिसः ॥ अनंतरे श्रुतो माभू
श्रुतश्चाविषयस्मात ॥ नकारसेट् ॥ नमेड्डि निक्रान्तेङः कित्वे नेन नमेडिम्येवमिद्धं नार्थः स्वाथ
हृतो ना निष्ठायामपि तर्हि शाम्भोजिशुषितं शुषितवान् निष्ठायाम वधारणान्न भविष्यति ॥
किमवधारणं । निष्ठा शोङ इति शिमिदारित्वादि वधू इति । परो न्यायो न तर्हि शाम्भोजित्व पिवपिमा किं
वस्यान्न ॥ कुतो न्याकारलोपो न स्यात ॥ माभूदेवं इति वेत्यपेवं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं
घ्निवन्नाघ्निमहि तो मुपयालोपो न स्यान एवं तर्हि ज्ञापकार्थं परोस्पर्थं ज्ञापका परोस्पर्थो न
न भविष्यति किं ज्ञापके स्म निफलग्रहणं विदुः षदपि कोऽफलि निफलग्रहणं करोति नर ज्ञाप
यत्यावधिः ओपदेशिकस्य किं खस्य प्रतिषेधो नानि देशिकस्येति । कच्छकृत्या ज्ञापकं फल

म

भा०१ हा।स्येतस्ययोजनंफलितंयथास्यात्‌इहमाभूत्‌।शिश्यिषतइति।यदिवानिर्देशिकस्यापिकि

लस्यप्रतिषेधःस्यान्नफलंयहणमनर्थकंस्यात्‌।अञ्चत्रकिलेनौडागमप्रतिषेधेयोमविष्य

तिपश्यतिलावाधिः।औपदेशिकस्यकिलस्यप्रतिषेधोनानिर्देशिकस्येतितनोगः।तथ्रह

णंकरोतिनेदमितिज्ञापकेनतत्रराधिमेतत्स्यात्‌नस्याघोरिषितिगलादेःपथास्यादिहमाभू

त्तृपास्थापिवानाडपास्थापिषजेतिडलंकिंत्यात्रियोगेन।किमत्रियोगेनेलमुच्यतेते

136 नासतिकिलेनभविष्यतिरेणानुलंस्तुवीवान।नयथासुवीवासुपीवायदत्रत्रऽस्त्रियो

गेनरनुच्यमानःअसतिडापिरोपिनाभवति।अथवाअलत्रइलेकाऽस्यासिद्धिः।रद्धौकृता

पामायादेशोभविष्यति।वस्वर्थंतर्हिक्राथहणंवसोत्रोपदेशिकंकिलंस्कंवस्यानपपिवा

नतस्थिवारुक्वितान्माकारलोपोनस्यात्‌माभूदेवंइटिवेत्यंवभविष्यति।इड्डैतर्हिलाभिवा राम

नुजग्धिवान्रुक्वितान्सुपयान्तोपोनस्यात्‌।किंद्रीक्ष्यान्नअलत्रोपदेशिकस्यकिल

स्यप्रतिषेधः। आतिदेशिकस्यापि किल स्यात् प्रतिषेधः आतिदेशिकमत्र किलं न विधास्यति। यत्न तर्हि
तास्त्रिति सिध्यते। ओर्देः आतिवानिति। अत्रापि सिद्धं कथं। छंदसः। घस्तु लेघुं द्विसावु
यानुकमपि भवति जन्न सार्वधातुकमपित्। इड्ड्वनीति। इङ्गीस्तुपधा लोपो भविष्यति।
इदं तर्हि प्रयोजनं इहमाभूत् निगृहीतिः उपरिहितिः। निकुचितिः स्वसावैरस्थाय हणि
कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं स्थानवद्भिग्रहात्। उपरिशत्वोगविभागः करिष्यते न लेपिः। घ्राघी द्विवि
द्विभिदिप्सिद्द्वो म्ह घ्रसिति सापामुद्रुपधा ज्ञाचादिकमिति स्यनरस्यान्तः। घ्रुः। तस्य
निष्कसोन किं भवति जनं स्थावसेह न किं हृवति घूड्। द्वुजिनि वृत्रे न मेड्। तिक्रुमेष्किस्व
निष्ठायामवधारणात् नाज्ञापकं न्त्रपरोऽस्य यां समनिपूलनहलां विदुः॥ इस्वे किं तन्निया गेन
देशानुस्येसुधीवनि। वस्वर्थे किं दीर्घत्वशास्त्रि श्रहीतिः स्थावा वैयहात्॥ १॥ उदुपधान्॥ ६
हकस्मात्र भवति। गुपितमिति। [illegible]उदुपधा[illegible]पः॥ शपरिक रतोऽस्यप्स्यते॥ ॥ पूङः॥ ॥ सी

भा० १ निष्ठयोरिति विभाषा ग्रहसंग्रसेदस्य कारणोन। इडुक्तं निष्ठयोरिति विभाषा किल त्वं प्रोमि।
किं कारणो से दृष्ठ कारणोनः से ड्डि निवर्त्तिते। नवामे हृस्मा कि दाश्रयत्वात् निष्ठि वा किल वा न
वा एच्छदोच्छः किं प्रकारणो से हृलस्मा कि दाश्रयत्वान्न। अकि दाश्रयसे हृपदा। किल वान
137 दाइदाभाविनव्या से हृस्मा कि दाश्रयत्वान्न। अनिघव विभाषा किल वे भाविष्यति। इडुघो
वे ष्टडो ग्रहणा कि यते नेनवव नादिट् से हृकरणा च्वृइघे वा विभाषा कि तं प्राप्नोति। इडु
ड्डि घो त्वग्रहणां। इडु घो वे ष्टडो ग्रहणां न केवलं यमवति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। विल्यम कि
लाभिडाघोः का ग्रहणा च्छुत्तरार्थं। नित्यम किल मिडाघोः का निष्ठयोः सिद्धं कथं। विभा
षामध्ये पर्यो गः क्रियते विभाषा वमध्ये ये विषये नित्या स्येमवति। किमर्थं नाहि का
ग्रहणां। का ग्रहणा मुत्तरार्थी। का ग्रहणा क्रियते उत्तरार्थं नोपधायाः पांताद्या। वेवि लु हाम
प्त तद्युतिः ॥ ॥ इति विभाषा ॥ ॥ काशप ग्रहणां प्रज्ञार्थं वेमेव हिवन्ति नेम ॥ इलोक्तुपधात् ॥ ॥

किमिदं रलः स्कामनोः किं सं विधीयते आहो स्विन्न्यतिषिध्यते ॥ किं वा नः प्रतिविधीयते
स्काग्रहणमनर्थकं किं देवाहि स्का अथ प्रतिषिध्यते सत्यग्रहणमनर्थकं आ किं देवाहि सन्तु अ
नेकनेरपठाति रलः स्कामनोः किं सं विधीयते ननु वाकेस्काग्रहणमनर्थकं किं देवाहि स्का
नानर्थकं नस्का मेऽदिति किं स्वशानिषेधः प्राप्तसद्भाधनार्थं ॥ ॥अकालोय॥ ॥अप्युक्तो
ऽयं निर्देशः कुत्र यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते अद्यापयं वर्तत इत्याप्युक्तं वर्तिस्य काले तु
सामायिकरण्या कथं नाह्निर्देशः कर्तव्यः अकालकाल इति ॥ किमिदं अकालकालइ
ति अद्य यस्य कालस्य अकालः अकालः कालो यस्येति सोऽयमकालकाल इति सतन्नहि तथा
निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः ॥ उत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उ
ष्ट्रमुखः खरमुखवदिति ॥ एवमकालकाल इति अथवा साहचर्याद्धाच्छब्दो निवृत्तिका
लसहचरितो वर्णोऽपि काल एवाङ्गस्यादि प्रसमस्य प्रसिद्धिनिर्देशो वेसम्पातोऽनुलाबा

भा०१ दिषु समसंख्यत्वमपाङ्गसिद्धं ॥ किं कारणं निर्देशवैषम्यात् तिस्रः संज्ञा एकः संज्ञी वैषम्यात्संख्या
तानुदेशो न प्राप्नोति ॥ सिद्धं तु समसंख्यत्वात् ॥ सिद्धमेतत्कथं समसंख्यत्वात् ॥ कथं समसंख्य
त्वा त्रयाणां हि विकाराणां निर्देशः त्रयाणां मध्ये अविशिष्टनिर्देशः ॥ कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणां अ
विशिष्टनिर्देश इति ॥ तिस्रणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् यद्यपि तावत्तिस्रणां संज्ञानां करणा
138 सामर्थ्यात् ज्ञायते त्रयाणां मध्ये अविशिष्टनिर्देश इति कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण अत्र विशिष्टा
संज्ञा भविष्यति ॥ एवं तावन्मात्रिकस्तावद्धि मात्रसंज्ञित्वमात्रेति ॥ नपुंसके मात्रिको मध्येवा
अन्ते वा स्यात् तथा हि मात्र आदौ वा स्यादन्ते वा न तथा त्रिमात्र आदौ वा स्यान्मध्ये वा ॥ अयं त्वावित्र
मात्रिकः ॥ अशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं कुतः प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः ॥ समस्तेन मात्रिकं द्विमा
त्रिकयोरपि तयोर्न पूर्वनिपातनं तु मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते अयं ना राम
वत्रिमात्रः अशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं कुतः प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः समस्तेन जा प्लुताश्रयः

प्रकृतिभावः प्लुतसंज्ञायानेनैवायदि त्रिमात्रिकआरो मध्ये वा स्यात् प्लुतसंज्ञैवास्य न स्यात्कु
तः प्रकृतिभावः यद्यप्लुत्यन्ते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्ते पूर्वं निपततीति मात्रिकपूर्वनिपा
तो भविष्यतीति। ह्रस्वो अयाहि घि संज्ञा ह्रस्वो संज्ञा वानेनैव यदि द्विमात्रिकः मध्ये वा नैवम
स्या ह्रस्वस संज्ञैवास्य न स्यात्कुतो घि संज्ञा कुतः पूर्वनिपातः एवमेषो व्यवस्थानप्रकरणे न।
एवेन लोवार्थ वदतिर्ज्ञापयति न मात्रिको न भवतीति यद्वं विभाषा एहि शिवव ने हे रति
मात्रिस्य प्लुतं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं योत्र मप्लुतसंज्ञः यदि त्रिमात्रिकः श्रो ते स्यात् प्लुतसं
ज्ञास्य स्यात् न च मात्राकालस्य मात्राकाल वचनमनर्थकं स्यात् मध्ये नहि स्यादित्यत्र प्या
र्थ प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यद्यमतो दीर्घो यञि सुपि चेति मात्रिकदी
र्घत्वं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं यो मध्यमे स दीर्घसंज्ञः यदि द्विमात्रिको मध्ये स्यात् दीर्घसंज्ञास्य
स्यान्न च मात्राकालस्य मात्राकाल वचनमनर्थकं स्यात् द्विमात्रिकस्य लत्वं नेस्यादित्यत्रावार्थ श

भा०१ इतिनिर्द्दोषपद्यतिनद्धिमात्रः अत्रेभवतीतिपदद्वयमोमस्मादानद्दृतिद्विमात्रिकस्य प्लुतं शब्दाप्लिकद्वक
ल्लोत्हापकेपोत्रेसप्लुतसंज्ञः यदिवाद्धिमात्रिकोनेस्यात्तर्हितसंज्ञासमस्यान्नत्रद्विमात्राकालेस्याद्धि
मात्राकालवचनमर्थकंस्यात्तमात्रिकेणोवास्मद्दृद्धिनिपातेवास्थितइतिकृत्वाच्चान्यत्रोक्त
हेतेभावितस्मस्मदनोमध्यातःएवमेषांव्यवस्थाप्रत्ना। ममाभवेदेवमेषांव्यवस्थात्नमा॥ दीर्घप्लु
तयोस्तुपूर्वसंज्ञाप्रसंगः। दीर्घप्लुतयोस्तुपूर्वसंज्ञाप्राप्नोतिकाह्रस्वसंज्ञा। किंकारणं अत्र एस
र्वाणिसुखकानीति। सिद्धं तु तपरनिर्देशात्। सिद्धमेतत् कथं तपरनिर्देशात् तपरनिर्देशःक
र्त्तव्यः उदूकालइतिपठितव्यं। उदुत्तायात्ततपरकरणेमध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानंकर्त्तव्यं
कालभेदात्। इति। उदुत्तादृतुवोक्तं। किंप्रयोजनं। सिद्धं तु वृत्तिनावगनावनुकृप्तास्त्रुताविलंबितासिवव
चनात्तयोर्विशेषानस्यैतिमनहितपरनिर्देशः कर्त्तव्यः नकर्त्तव्यः। उदूदिनिदृकालग्रहणांश्कि हग
यत्रेयावद्वतपरकरणंतावत्कालजग्रहणं। प्रत्येकंवकालशब्दःपरिसमाप्यतेउकालऊ

139

कालत्कार्य्यमिति। अथवैकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्त्तव्यः। तत्रैका संज्ञा भवतीति या परा अ-
नवकाशा चेत्येव दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति। अथवा स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा
इत्येष योगः। अन्यथा ख्यापितो न च पदेन शब्दसंज्ञेत्यनेन षष्ठ्या विभक्त्या निर्दिश्यमाने ऊर्ध्व-
मिदमेतत्पानिर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। अशब्दसंज्ञायामिति।
अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति। ननु चेदं प्रयोजनं स्या-
त्संज्ञयोः समावेशो यथा स्यादिति। ह्रस्वसंज्ञापायच्छिधीयते नदेवाकः स्थाने यथा समानाः स्या-
दितन्न प्रयोजनम्। नैष दोषः। किं विकल्पकानि ह्रस्वशासनानि स्युः। एतत्तु खलु यावद्दीर्घं नास्ति ह्रस्वत्वेना-
वृत्तेह्रस्वग्रहणम्। अतः प्रश्नः। किं विकल्पकानि ह्रस्वशासनानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एचश्चिग्घ्रस्वादेशा-
दिति वक्ष्यामि। यत्तु सम्मानेऽत्येन स्मिन्नेव। किं ह्रस्वप्रदेशाः। एवं ह्रस्वो भवतीति वक्तव्यं स्यात्। ह्रस्वो न-
पुंसके प्रातिपदिकस्य एवं तर्हि भवति गोऽवस्त्रुपधायाः ह्रस्वः। एवं ह्रस्वो भवति ह्रस्वः। हलादिः शेषः। एवं ह्र-

भा०२

ग्भवतीति संज्ञा हि नामधेयेनाननलधीयः॥ कुत एनतत्त घूर्थो हि संज्ञाकरणं लघीयस्त्वात्रिह्रस्वप्रदे

शेष्वेव ह्रस्वभवतीति न पुनः संज्ञाकरणं त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेव ह्रस्वभवतीति ह्रस्वग्रहणं निभवतीति

संज्ञाकरणं तु नरक्षो ह्रस्वसंज्ञाकर्त्तव्या त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्वइ

त्येवं गृह्यते शब्दः भिन्नोऽयमेवं लघीयः स्यात् न्यायेनामि ह्रस्वसंज्ञीयसमेव लमारभ्यते तेनास्मै

त्स्यायोऽजन्ते दीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञामाभूदिति॥ अवश्यं॥ ६॥ किमयमलोन्त्यशेषः आहो

स्वित्सकलोत्सापवादः कथं वा पत्तन्तेषः स्यात् कथं वा तदपवादः॥ षष्ठी के वा कां तेषु द्वेव स्थालोन्त्य

स्य विषयो भवतीति अचः ह्रस्वदीर्घप्लुता अंत्यस्येति तत्र एतत्षष्ठः॥ अथ नानावाक्ये अलोन्त्यस्य

विषयो भवति अचः ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्य वान्त्यस्येति तत्रायं तदपवादः॥ कथं चात्र विशे

षः॥ ह्रस्वो दिवि विधिरलोन्त्यस्येति वेध विश्रुधि शमादि श्रन्जि हानि गामि रोधे छन्दोग्रहणं॥ ह्र

स्वादि विधिरलोन्त्यस्येति चेन्न वि श्रुधि शमादि श्रन्ज ति हानि गामि रोधे छन्दोग्रहणं कर्त्तव्यं॥

राम

१५०

ड्कि पिववि श्रिष्योः दीर्घः अवद्दतिवक्रं व्यः अनेन मलाद्धि द्विनशाप्नोति शमादीनां दीर्घः अवद्द
तिवक्रं व्यं अनेन मलाद्धिनशाप्नोति । हविगम्यो दीर्घः अवद्दतिवक्रं व्यः अनेन मलाद्धिनशाप्नोति ॥
अलकन्तोर्हिं नदपवारः । अवष्टेन्नउमकदुस्वाकृतार्वधात्रकनामि दीर्घं घनेन्यशजे षं वः अ
वष्टेन्नंउमकदुस्वाकृसार्वधातुकनामि दीर्घं भुअनेन्यस्यशजि षधोवक्रं व्यः ॥ दुस्वान्नंउमके
शान्तपदिकस्य पथेहमकानरे श्रुतिरिनो श्रुजेषु एवं सुदाकु श्राह्लात्कुलरामिनस्यत्रापिप्राप्ते
ति । अकृसार्वधातुकयोर्दीर्घः पथेहमवति वीपते अपने एवं मिघते । छिद्यते अत्रापि प्राप्नो
ति नामि दीर्घः पथेहमवति । अश्रीनोइ दृष्टं एवं घस्नाति नत्रापि प्राप्नोति नेछदोघः नोप
धायाः इत्येन त्रियमार्थं भविष्यति । यद्यनेनैव नियमः स्यात् । किं वपकृतं नामिनिते नभवे
दिहनियमात्र स्यान छसंता अस्यतेन न्यतेइत्यत्रापि प्राप्नोति । अथायेवं नियमस्यात् नोप
धायानाम्येवेति एवमपि भवेदिहनियमात्र स्यात् नेत्र च्यतेनन्यतेघस्नातिनत्रापि प्राप्नोति

भा०१ अथाप्लुतप्रयत्नानियमः स्यात् नोपधायाः एवं नामिनाम्येव नोपधाया इति। एवमपि घस्मामिति
सिद्धं भिद्यते सुवाकुशाध्यानाकुलमिति ज्ञात्रा इति। एवं तर्हि ह्रस्वः दीर्घः प्लुत इति यत्र ह्रस्वादय
इत्येवं ताः आपाद्यन्ते इह व्याकि क्रियते भवतीति नीयाः षष्ठी श्रादुर्भाव्यते न त्र कामचारः गृह्यमा
णोन वाश्रवं विशेषयितुं श्रावाण गृह्यमाणोपावनाकामचारः इह जावद्ध विशब्दि शमादिस्र
म्रतिहति गामि दीर्घं प्रगृह्यमाणो नाथं विशेषयिष्यामः एतेषामचो दीर्घो भवति। इह हेता नीन
१४१ तुमक ह्रस्वा कृत्वा विधानुकना मिदीर्घ वा गृह्यमाणो विशेषयिष्यामः नपुंसकस्य ह्रस्वो
भवति अयं अर्तत्तस्य ति अलम्म विधानुकपो दीर्घ अवः अन्तं तस्येति। नामि दीर्घो भवतिश्र
वः श्रतेतस्य ति। इह कस्मान्न भवति। घोः पंथाः सदृत्ति। संज्ञया विधाने नियमः। संज्ञायां वि
धीयते तेषु नियमः। किं च कथमतन्नाना हि कथमनुव्यमानं गंस्यते॥ अतिलिवत्तते वेव राम
मामि संवंधः करिष्यते श्रवः अज्जत्रयति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमानः इति। अथ पूर्वस्मि

योगेऽन्यग्रहणोऽसि जि किं प्रयोजनं। अन्यग्रहणं संयोगासमुदायनिवृत्त्यर्थं। अन्यग्रहणं कि-
यते संयोगानिवृत्त्यर्थं असमुदायनिवृत्त्यर्थं वा। संयोगानिवृत्त्यर्थं तावत् शतः स्वप्रं स्या-
हृत्विस्यापि जिकृ जिनु गिजि नुकृभू दिति। असमुदायनिवृत्त्यर्थं। जितउ छत्र जितउ छाया-
दीर्घान्य दान्ना हे नि। यदान्नाहो दीर्घाङ्कि भाषा गुडभृ दिति॥ दधैन दाम॥ निवैरतु दाम॥
षष्ठीनिर्दिष्टमन्यग्रहणमनुवर्त्तते उत नाहो न। किं वातः। यदानुवर्त्तते हृद्धर् श्रामोऽन्तनमवि-
धमानुमनड्वाही से छा परिभाषा न प्रकल्प्यते। कथं हिहलो नामन्धर्श्राधिः स्यात् एवं तर्हि नि-
वृत्तो बहस्माः परिभाषायाः प्रयोजनं निस्त्रथ इत्थमानि। ईदृष्टमन्यग्रहणमनुवर्त्तते उत नाहो न।
किं चार्थोऽनुवृत्त्या। वाऽसिद्धिः प्रयोजनं न स्यापि गुणा उपलभ्यन्ते। ननु च प्रत्यक्षमुपल-
भ्यन्ते इहलोकेऽन्त्वाः हत्ति नेते प्रयोजनगुणाः। अथ एवं नेतु गुणान्तन्तामीप्याश्चलनमपि तद्गुण-
मुपलभ्यते न घटस्याद्रूपो ऽस्योर्वस्त्रिपोमध्यस्त्रुश्रवहतद्गुणमुपलभ्यते। वदर्शपिटकोऽस्क

भा०प० कोनोहकं समनुगातपजमपातेकुतेनुखलेनदखएवैनेगुणाणनमामीयाद्धंत्नमपिनहुगा
गुपालभ्यात इति नपुनर्व्यलनस्यवैनेगुणाः स्मृत्मानामीयाद्दलपिनहुगाट्पलमपते। अ
नरेणापिव्यंलनम्अवणवैनेगुणाणलस्पन्नेनपुनरंतरेणावर्ंलनस्यावारणामपिभवति।
अन्तरेणापिव्यंलनम्अवणवैनेगुणाणलसन्नेनपुनरंतरेणावर्ंलनस्यावारणामपिभवति। अ
142 थैवंस्वत्वापिनिर्वर्तनंस्वथरांजन इति स्वराः अथ अवग्रवत्त्रीजिभेडलनानानुवनीवस्थानवा
स्थितत्वात्सेहाश्वसिद्धिः। अवश्यमवनवस्थितपदार्थकं न देवाहि। किं वित्सुधेभवति। कां
यिन्शतिनीवैभवति। कस्मिन्। कोवेदवीयानमाह। किमुवेरोऽह पसेशनैर्वर्तनामिजिनमेवत
थाधीमानमपरआह। किमिदमं तर्दनकेनाथीच्छेत्वघेर्वर्तनामिजिएवमुवीयमनवस्थि
तपदार्थकं तस्मानवस्थितत्वात्सेनाय्याअशसिद्धिः। एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते आपामो राम
रातरणामपुनाम्बरस्यजितद्वैः करालिशव्हस्यआयामोगात्राणा। मिरहः। रातरणंस्वरस्यन

स्पृष्टी अणुनासिकस्य संवृतता कंठस्योजिह्वैः करणानि शब्दस्य अथ नीचैश्च करणानि शब्दस्य अ
थ वसर्गो मार्दवं गुरुता खस्योजिनीचैः करणानि शब्दस्य अथ वसर्गो गात्रस्य ता शिथिलता
मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता ॥ उरुता खस्य महत्ता कंठस्येति नीचैश्च करणानि शब्दस्य एत
दय नेकानि कं । यदल्पप्राणस्य सर्वोषैः महाप्राणस्य सर्व नीचैः ॥ सिद्धं तु समानस्क
मेवववनात् ॥ कथं समानस्थानमववनात् ॥ तसमानस्थानमेत्र्यनिवक्तव्याः कः पुनः प्रक्रमः उर
कंठः शिरः इति । समाहारः ॥ समाहारः स्वारितं इत्युच्यते कस्य समाहारः स्वारितं संज्ञो भव
ति । अवर्णरित्याह । समाहारो वोक्षे त्राभावात् । समाहारः अवोक्षेन् न त्र किं कारणं असंनवी
ता न त्वयोः समाहारलोप्रितान तु वाचक मत्रिगाते । हृपरइति नैषः अवोः समाहारः अन्ना-
यमुदात्तानुदात्तयोस्थाने एक आदेशः एवं न हि गुणायोः शुणायोर्क्षे त्रात्रक रणात् ।
गुणयोक्षे न त्र किं कारणं अत्र करणानं अतिजिवन्नने सिद्धं ते शमसुदायाभावात्

भा०१ गुणसंख्यत्वयः ॥ सिद्धं द्रव्येणेन ॥ कथं अवयुदायाभावात्तद्गुणासंख्यत्वयः ॥ द्रव्यं समुदायप्र-
स्थावनाक्तौ तिन्नद्गुणास्यावः समाहारगुणस्य मशब्दत्ययोभवति ॥ कथं पुनः समाहा-
रदृत्यनेनात्र शक्यः प्रतिनिर्दृष्टुं मनुज्ञोणोत्र दृष्टव्यः तद्यथा पुष्पकायेषान्नेपुष्पके-
का कालका एषां कालका इति एवं समाहारवान्समाहारः अथवा प्रकारोत्र मत्वर्थी-
143 यस्तद्यथा तुन्दो घाट इति ॥ यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते नात्र को दोषः ॥ त्रैस्वर्यं तावन्महद्व्य-
पदेशेनापपद्यते ॥ नैव गुणपेक्षा ॥ किं तर्ह्यल्पेहर्षमिति ॥ त्रैस्वर्यं तावधीमहे विशकारे राद्धि-
रधीमहे केषांचिदुदात्तगुणः केषांचिदनुदात्तगुणः केषांचिदुभयगुणः तद्यथा शुक्लगु-
णः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः ॥ य इदानीमुभयगुणस्तत्तीयामाख्यां लभते कल्माष इ-
ति वा सारंग इति वा एवमिहाप्युदात्तगुणउदात्तः अनुदात्तगुणोनुदात्तः य इदानीमुभ- राम
यवान्स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति ॥ तस्यादितः ॥ अर्द्धं ह्रस्वमिश्यमसतेनतद्दो-

र्घप्लुतयोर्न स्मिर्येति। कम्पाशश्लिष्टे केरशक्लिकेद ति। नैष दोषः मात्रवोत्रमोपो इष्टव्यः स्वर्द्ध-
ह्रस्वमात्रम ईह्रस्व इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। आमिश्रीभूत मिवेदं भवति। तद्यथा क्षीरो
दके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियदुदकं कियदन्त क्षीरं। कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मि
न्नवकाशे उदकमिति एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं। कस्मिन्नव
काशे उदात्तं कस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनु
नुदात्तमिति। अस्मिन्नवकाशे उदात्तमस्मिन्ननुदात्तमिति। यद्येवमर्धंस्तु ह्र। किमन्याय्य
मेवं तानीपाकानि नोपदिशति कानि पुनस्तानि। प्यानकरणात् तत्रद्रानात्। त्रिमात्राकरणेनापि
यमुक्तं नरा विघा सो सोष्ठ दः शाद्रेष्टुमिति विनैतत्पलक्षाधिगन्तुमुत्सहत इति। यद्येवं नार्थो
नेनाद्दहम गुपलक्षागमिष्यामि। संज्ञाकरणं तर्हि दंतस्मरणार्थं स्यादिति। अर्धह्रस्वमात्रा-
मुदात्तमसंज्ञं भवति। किं कृतं भवति विस्दात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति। उदात्ता-

भा॰ १ स्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्यानुदात्ते स्वरितपरस्य सन्नतरः ।। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्य
पगालवानाम् ।। इति संज्ञाकरणं नाम यतो लघीयः । कुत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं ल-
घीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न त्वेकश्रुतेः संज्ञाकरणं त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरित
155 ग्रहणेन वा स्वराणां संज्ञाकरणे पुनरेकारः शा एवन्तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अव्याख्याने
यैव संज्ञाकरणं वा कथं पुनरेकेनोभयं लभ्यं लभ्यमित्याह कथं अवृत्थिग्रहणात् ।
अन्वर्थग्रहणं विज्ञायते नस्य स्वरितस्यादिरिति ।। अर्द्धह्रस्वमात्रमुदात्तसंज्ञं भवतीति ।
ऊर्ध्वमात्रमिति यावत् उदात्तं यत्तत्र हि संज्ञाकरणं न दृष्टं । उदात्तादेः दृष्टव्यं तेन स्वरितादेरपि
प्राप्नोति । अव्याख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः ।। स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादौदात्तस्वरितप
रस्य सन्नतरोह उक्तमुदात्तानुदात्तस्य स्वरितो — क्रोधं स्वरितादिति संख्यार्थः ।। स्वरितस्यार्द्ध राम
ह्रस्वोदात्तादनुदात्तं स्वरितपरस्य सन्नतरप्रयोगेन स्यात् स्वरादेर्हस्वत्रकाण्डम् ऊर्ध्वमुदात्ताद

नुदात्तस्य स्वरितत्वं प्यनो वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् स्वरितात्स
हितायामनुदात्तानां इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रु । अकृते हि स्यात् नयः सिद्धः स्वरि
तः । कार्यं देवदत्त यज्ञदत्ता विति । स्वरितो दात्तार्थं वस्वरितो दात्तार्थं वक्तव्यं । नैवं वा कर्तव्यं न सुब्रह्म
ण्यायां स्वरितस्य ह्रस्वदात्तः । इन्द्र आगच्छ अकृते हि स्यात् नयः सिद्धः स्वरितः सुब्रह्मण्यो इन्द्र आ
गच्छ । स्वरितो दात्तार्थं वास्वरितार्थं । नैवं वा कर्तव्यं इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ स्वरितपरस्यन्न
तरार्थं च वक्तव्यं नैवं वक्तव्यं उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । माणवक जटिलकाभिरूपकन्य
दुध्व कृते हि स्यात् नयः सिद्धः स्वरितः माणवक जटिलकाभिरूपक कर्तव्ये निर्नत्र हि वक्तव्ये न वक्तव्यं
देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धं भवत्या । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञा
पकं सिद्धं इह स्वरितग्रहणं येन ह्यं स्वरितो दात्तान्यपरस्य सर्वे स्यात् अनुदात्तस्य स्वरितत्वे
प्राप्ते जानकृतो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्धं इहा स्वरितत्वं इति किं न इह परमे

भा॰प्र॰ न लोकोऽपि सिद्धिः ॥ एकश्रुति ॥ किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं एकवचनं संबुद्धिरिति आहो
स्विदन्वर्थग्रहणं संबोधने संबुद्धिः ॥ किं चातः यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवाः ब्र
ह्माणः अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरि
यमेकश्रुतिः उदात्ता आहोस्विदनुदात्ता नोदात्ता कथं ज्ञायते परमुच्चैस्तरां वा वषट्का
145 रः इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकम् अनेन तरप्निर्देशः पाठ उच्चैरिति नाव उच्चैस्तरां यदि तर्हि
नोदात्ता अनुदात्ता तर्हि नानुदात्ता कथं ज्ञायते परस्य अनुदात्तस्य स्वरितपरस्य सन्नतरः इत्याह कथं कृत्वा ज्ञा
पकम् अनेन तरप्निर्देशः पाठ सन्नः इति नाव सन्नतरः । स एष ज्ञापकः उदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेक
श्रुतिरन्तरालं ह्रियते । अपर आह किमियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ता उदात्ता कथं राम
ज्ञायते परमुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह कथं कृत्वा ज्ञापकम् अनेन तरप्निर्देशः उच्चैरिदं
उच्चैस्तरामित्येतद्भवति यदि तर्हि उदात्ता नानुदात्ता अनुदात्ता कथं ज्ञायते परस्य अनुदात्ते

स्वरितपरस्य सन्नततरः ह्रस्वकंपं कृत्वा ह्रस्वापर्कं तत्रैतरः स्मृतिनिर्दिष्टं सन्नतरमित्येव अङ्गवांति । ए
जेतत्रैतरानिर्दृश्यो मस्वरितमवति । उदात्तः उदात्ततरः अनुदात्तः अनुदात्ततरः स्वरितः स्वरि
तेषूदात्तः सोऽन्येनाविशिष्टः एकश्रुतिः स्यात् समः । नमुदात्तस्यैणपादं ॥ ॥ सुब्रह्मण्यो मे
कारस्वरदात्तः ॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति । सुब्रह्मण्य ओ मा इंद्र आगच्छ हरिव आ
गच्छ । आकारश्चान्तेपराश्रूदात्तो भवति । वा का चाष्टौ यदृढे उदात्तो भवतः इंद्र आगाच्छ हरिहरि
व आगच्छ । मघवयुंडे । आगच्छ मघवन्नु सुत्यापरानामंतः सुत्यापरानामंतउदात्तो भवति ।
श्वो हृत्सुत्यां अहे सुत्यां अमाविस्यंतः अमावित्येनउदात्तो भवति । गार्ग्यायनजनेवान्स्येयम
ज्ञाते अग्रेत्यंतः । अनुदात्यंतउदात्तो भवति दाक्षे । पिताअयजनते । स्यंतस्यापोत्रमेवास्येन
ल्पोत्रमनुदात्ते अग्रेशु गार्ग्यस्य भनिपिताव्यजनते । वान्यस्यापिताअयजनते । वानामधेयस्मै
पोत्रस्य वानामधेयस्मापोत्रामनुदात्तेभवति । देवदत्तस्यापिताव्यजनते देवदत्तस्यापिताय

भा०१ जने ॥ देवा ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेको देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छन्ति देवाः ब्रह्माणः देवाः ब्रह्मा
णाः ॥ स्वरितात्संहितायां ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति वर्त्तते छेकयोरैकश्रुत्यव
चनं ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति वर्त्तते छेकयोरैकश्रुत्यवचनं ॥ अपि चैवं प
वत्ति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥ बहुवचननिर्देशात् ॥ बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते तेन
बहूनामेव स्यान्न द्वयोरेकस्य वा स्यात् ॥ नैष दोषः ॥ नात्र बहुवचननिर्देशस्तत्रैकथं पुनस्तेन बहुव
चनेन निर्देशः क्रियते नैमित्तिकानां तेषां स्यात् कारो वर्णो ... द्विवचनान्तिरायवाचार्यस्य बहुवचनेन नि
र्देशः क्रियते अवश्यं कर्तव्या विहितत्वात् केनचित् शब्देन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् तत्र षष्ठ्या काष्ठिद
र्थो शान्तिकर्तार्थं सरूपं सवर्णाल्लमाहरह नित्तो नरीयकत्वात् यावद्यदादेयं तावददादयनु
षयला लात्सूत्रस्य जनिजश्चा काष्ठिनां सा श्रामस्यामस्कोटकस्य शाकल्यनाहरतिनां नरीय
कत्वात् यावद्वा देयं तावदादाय शाकल्यं कटकान्तरं जिताः एवमिहनां नरीयकत्वाद् बहुवचन राम

१४८

निर्द्देशः॥ क्रियते अविशेषेणौकशब्दान्तं अविशेषेणौकशब्दमिति वेद्यबहिसमासानामप्रसिद्धिः॥
अविशेषेणैकशब्दमिति विवेन यद्बहिर्नाम्यपरं संहितापामेकशब्दमिति भवतीति विवक्षायां॥ सि
अनिस्त्रन्नहि मिघनेपद्याम्यामसमेवान्तु॥ ननु वोतुं स्वरितामहित्यपा५ नां नाद्राम्रोनि॥
द्रमेगमेपमुनेमरम्वानिशुनिडि॥ अनेकमपीति वचनात्सिद्धं॥ अनेकमपि स्वरितानां५ २
मनुदात्तानामिति वचनाद्ध्रूकपारैकशब्दं वचनमिति॥ अविशेषेणाएकशब्दमिति वचनाद्य
बहिसमासानामप्रसिद्धिरिति॥ नैष दोषः॥ कथं॥ एकशेषनिर्द्देशात्॥ अनुदात्तस्य वा अनुदा
त्तपात्र अनुदात्तानां व अनुदात्तानामिति एवमपि प्रद्रुम्नतीनामेषेति प्राप्नोति प्रद्यु
म्नतिष्वेकशेषः परिसमाप्तिः॥ इत्येकवाक्यपरिसमाप्तिर्द्दहो कपोरपिमविप्यनि
॥०॥ अथ पञ्चकः॥ अथ पञ्चसंज्ञाप्यो हलरनएणस्यादिलोप हलो ग्रह हृत्यार्थः॥ अएकसंज्ञा॥
यां हलन हलांकनेयपएकहलप्रत्ययअएकेसंज्ञो भवतीति विवक्षायां॥ किंप्रयोजनं स्वादि

मा॰२ लोपेहलोऽग्रहणार्थं स्वादिलोपेहलोग्रहणं नकर्त्तव्यंभवति।हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्य
पृक्तंहलित्यपृक्तस्यलोपेवसिद्धे।आगितोऽलुगर्थं नर्त्यव्यग्रहणं।अन्यग्रहणंकर्त्तव्यम्।किंप्र
योजने।आगितोऽलुकिग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति।एचसंधिप्राप्तस्येतोपृक्तेभिलुगपृक्तस्य
लोपेवसिद्धे।आगितोऽलुगर्थमितिचेद्दोतिप्रसंगः।आगितोऽलुगर्थमितिचेत्सतोतिप्रसंगो
भवति।इहापिप्राप्नोति।कांटाहृतेरपत्यंमाताभवकः।कांटाहृतज्ञिताभवनेमातृमात्र्या
नेभविष्यति।वचनप्रामाण्यात्।इतिचेत्।फाण्टाहृतपर्थंवचनंवचनप्रामाण्यादितिचेत्
फाण्टवत्यर्थमेतत्स्यात्फगतो माभूदिति।पैलादिषुवचनात्सिद्धं।यद्येतावत्प्रयोजनं
स्यात्पैलादिष्वेवपाठंकुर्वीत।तत्रपाठात्यो(?)इफपिफकोनिवृत्तिर्भवति।एवंसिद्धेसति
यद्यपिताशास्त्रेतनञ्जापयत्याचार्यः।नास्यलोपोभवतीति।जात्येनाऽनित्यइतिग्रहणात्। राम
निर्भवति अपृक्तसंज्ञायांहल्ग्रहणंकर्त्तव्यं स्वादिलोपेहलोग्रहणंनकर्त्तव्यं।आगितो॰

147

ल्लुकि ग्रहणं कर्त्तव्यं अल्ग्रहणे नैव क्रियमाणे नान्येषां शरीरग्रहणानि भवन्ति। अथ कस्मं
ज्ञायामल्लून्‌ ग्रहणं कर्त्तव्यं स्वादिलोपो हलन्‌ ग्रहणं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं। अणिञो ल्लुकि ग्रहणे
न कर्त्तव्यं भवति। अथ कस्मात्‌ कर्त्तव्यं न ज्ञानाकालिलाघवकृतो विशेषः। अथ कस्मिन्‌
विशेषः। अल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते कस्मान्न भवति दीर्घविः। ज्ञाप्तविः अ
लेवपः प्रत्ययः। किं वक्तव्यमेतन्न हि कथमनुवर्त्तमाने गं स्पते। अल्ग्रहणात्‌ सामर्थ्यात्‌ पदि
यः अल्‌ वान्यश्च न तत्र स्यात्‌ हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्‌। हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न
करिष्यते कस्मान्न भवति दीर्घविः। ज्ञाप्तविः। हलेवपः। किं वक्तव्यमेतन्न हि कथमनुवर्त्तमाने गं
स्पते हल्ग्रहणात्‌ सामर्थ्यात्‌ पदिहि यो हल्वान्यश्च न तत्र स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्‌। अथ
महल्ग्रहणात्‌ सामर्थ्यात्‌ पदिहि यो हल्वान्यश्च न तत्र स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्‌। अथ स्य
द्धल्ग्रहणात्‌ स्पष्टयोः तने। हलन्तस्य यथा स्यात्‌ इजन्तस्य मा भूदिति एवं न हि भ्रिहि द्धलजिपद

लस्य ग्रहणे क्रियमाणे एकस्य ग्रहणं करोति न द्वयोः पयस्पार्श्वयोः अन्यत्र बहुसूत्रग्रहणे लानि ग्रहणं भव
ती ति किमर्थं मे नैस्मा ज्ञापने प्रयोजनं देभेर्हिल्ये ग्रहणास्य लानि वाचकत्वात् जि ङमितु ङमे नद्दुप
पत्रं भवति ॥ ॥ तत्पुरुषः ॥ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः इति येन समासे का-
र्थत्वो दृश सिद्धिः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति वेन समासे कार्थत्वात् संज्ञाया
अनुस सिद्धिः प्रकोप्य मर्थस्तत्पुरोषो नामाने कार्थाच्च प्रं वपुनः समानाधिकरणं सिद्धं तु
पदसमानाधिकरण ग्रह्णात् सिद्धमेन त्कथ तत्पुरुषः समानाधिकरणपद कर्मधारयः
संज्ञो भवतो निवन्त कंथं सिद्धिर्निरूढं नहि मिश्रनेयथा मासमेवास्तु न तु वो नेन तत्पुरुषः स
मानाधिकरणः कर्मधारय इति वेन समासे कार्थत्वाद्दृश सिद्धिरिति ॥ नेघरोषः प्रयतत्पु
रुषशदो स्तोप्राथमिक लिकः प्रथमिकैकपद्यमेकस्वपिमेक विभक्तित्वं वाति माद ष्यी
त्रा छत्वं तत्पुरुषाद्यानिपराविन तत्पुरुषद्वानि तपुरुषाद्य थ्यौ त्राघश्च पुंनसेन ग्रहणं ॥ प्र

थमानिर्दिष्टम्॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति वेद्यं निर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञा
प्रसिद्धिः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति वेदृनिर्देशात् प्रथमायाः समासे उपस
र्जनसंज्ञायाः प्रसिद्धिः। नहि कष्टादीनां समासे प्रथमां पश्यामः॥ सिद्धं तु समासविधा
ने वचनात्॥ सिद्धमेतत्कथं समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्त
व्यान्तत्र हि विभक्त्यन्तं न वक्तव्यं न वा तादर्थ्याद्द्वितीयादीनां वा नवावक्तव्यं किंकारतां तादर्थ्या
त्ताच्छब्द्यं भविष्यति समासार्थं शास्त्रं समास इति॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टं शास्त्रेणान्यत्रो
पसर्जनसंज्ञाप्रसंगः। यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टं शक्यते तेनान्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा
प्रमाणितराह्वः कुमुरी राजकुमारी षिनष्टि राहिसमासे द्वितीयादीनां प्रथमानिर्दिष्टं न स्यात्
ष्टीसमासे तूपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति। सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात्। सिद्धमेतत्कथं
यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं तत्र हि विभक्त्यन्तम्

भा·प्र· न्ववक्तव्यं उपसर्जनमिति महतीयं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कुतो ह्येतत् लघ्वर्थं हि
संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत अप्र
धानमुपसर्जनमिति प्रधानमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्र
ति यदप्रधानं तेन तस्मिन्नुपसर्जनं भवतीति । अथ यत्र द्वयोर्बहूनां केनस्मात्तत्र प्रधानस्योपस
र्जनसंज्ञा न भवति राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्य । प्रधानत्वे दोषोऽप्युपसर्जनत्वं कं किमुक्तं च ष
[illegible] योः समासे षष्ठ्यामेव प्रधानस्य पूर्वनिपात इति एवं तर्हि नेव कृतं न त्वव ति उपसर्जने
पूर्वमिति । अथ षष्ठ्यामित्यत्र इति कस्मात् प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति यद्यपि तावदेतदुप
सर्जनकार्यं पारिहृतमिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः गोस्त्रियोरुपसर्जन
स्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नैष दोषः । किमुक्तं पञ्चलिङ्गमिति [illegible] तत्र द्वयोर्ये शिक राम
स्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ह्रस्वकस्य च वर्णं भविष्यति । एकविभक्ति । द्वितीयादीनां मध्ये नोप

149

सर्जनसंज्ञा प्राप्नोति तत्र को दोषः तत्रापूर्वनिपात इति पूर्वनिपातप्रतिषेधः सप्रयोजनताप्रति
षेधात्। नाप्येष प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्वनिपातादि
ति पूर्वनिपाते अव्यापारः। यदि केवलं प्राप्नोति तेन भविष्यति पूर्वेण वा प्राप्नोति अप्राप्ते वा प्र
पूर्वो वा अनेन तावत्प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते कुत एतत् ननु तस्यापि विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा नि
वाग्राहिरपूर्वेति विज्ञातया भविष्यति न तु वैपंप्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं वाधते नोत्सर्गं हन्ते प्रतिषिद्धा स
तीवाधितुं॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचने। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यमिह मा भूद्
द्विपिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीति उक्तं वा किंतु कं परत्वं लिंगमिति शब्दशास्त्राविन्मोपदेशिकस्य
ह्रस्वत्वमानि देशिकस्यान्नवर्णमभविष्यति। कानि पुनरस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं। हिमुगुश्यामा
पञ्चालत्वे पूर्वोपसर्गाः कार्याः। द्विगुः॥ पंचगुः सप्तगुः द्विगुः। आमापञ्चा। शाकोली विकः शमली
विकः आपञ्चालीकामापञ्चाली विकः। शाकापन्ना अलंकुर्वा अलंकुमार्यै अलंकुमारिः। उप

अधातुरिति किमर्थं ॥ अहन् वृत्रं ॥ अधातुरिति शक्यमवक्तुं ॥ कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमिति ॥

भा०१ सर्वार्थाः कार्येभिः कोशं विः निर्वासतामिति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वि
तीयचरणे प्रथममाह्निकं ॥ ॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ॥ अर्थवदिति किम
इत्याद्यवसितानां वर्णानां मा भूदिति ॥ किं च स्यात् वनं धनमिति ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलो
पः प्रसज्येत ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति यदयं उपेयधातु
150 प्रातिपदिकयोरिति धातुग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकं शनिषिद्धार्थमेतत्स्यात् ॥ अपि-
का कः श्रुणेनाय नेदृशितिः अप्रत्यय इति किं ॥ काण्डे कुण्डे अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुं ॥ कस्मान्न भवति
काण्डे कुण्डे इति ॥ कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति ॥ कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रा
तिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ अथ वचनेऽनेकपदस्य संगः ॥ अर्थवदिति प्रातिपदिक
संज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डम राम
जाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकः एतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता इति ॥ शिनदिति ॥ सङ्

दायोत्रानर्थकः। समुदायो नर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके। स
मुदायो नर्थक इति चेत् अवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्वं अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया
अप्यर्थवन्तो भवन्ति। यथा लोके। न यथा लोके आढ्यमिदं नगरमित्युच्यते न च सर्वे तत्रा
ढ्या भवन्ति। सर्वे वा गोमन्तः। यथा लोके इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायः। आ
आनर्थक्यादवयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः। यस्य हि भूतद्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति। एस
ता गावो भवन्ति। सन्ति तासां क्षीरं घृतमुपयुञ्जते। न तद् दृष्टमप्यशक्यं कर्तुम्। तस्मात् हि पंचावा वायुक्तिः
आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति। मिथ्यावावायुक्तिः। इह नावयवाढ्यं नगरमित्येकारोमन्द
ष्टा यः आढ्या आढ्यमिति संतिन दृष्टमाढ्यमिति। गोमदिदं नगरमिति। मत्वेतान्मत्वर्थीयो नानुप
नो। एवमपि वाक्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसङ्गः। इति चेद्धेवभक्तव्यः दे
वदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणं अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्धी म

१४

भा०१ द्वाभ्यां न वै हि पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति। वाक्ये पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत्पदार्था-
151 भिसंबंधस्योपलब्धिः तस्मात्प्रतिषेधः। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् इदमुच्यते पदा-
र्थाभिसंबंधस्योपलब्धिः तस्मात्प्रतिषेधः। पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् इदमुच्यते प-
दार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागु-
णो वा निर्दिष्टो। गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रियागुणो वा निर्दिष्टो। आनयेत्युक्ते क्रिया
निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणाश्च निर्दिष्टाः। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया वा
निर्दिष्टा। इह हे दानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त एव कर्ता नान्यः कर्ता गा-
मेव कर्म नान्यत्कर्म अभ्याजेव नान्या क्रिया शुक्लामेव न कृष्णामिति। एतेषां पदार्थानां सामा-
न्येन वर्तमानानां यद्विशेषेवस्थानं स वाक्यार्थः। तस्मात्प्रतिषेधः। तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। राम
न वक्तव्यः। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं। अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं।

नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति। नान्य इति।
एतेन नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति। बहुपटव उ
च्चकैः नीचकैरिति। किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञाया प्रार्थ्यते प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्ति
र्यथा स्यादिति। नैष दोषः। पठेवात्र प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न भवति एवं लुगपि न भविष्य
ति। तत्रैव कार्यं वेत तदा त्रिनो विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति। नैवं शक्यं। स्वरे हि दोषः स्यात्।
बहुपटव बहुपटवे स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति येऽस्यन्ते। उच्चकैरिति योऽवाद्यः विन्नः सप्रकृतेर्वा
ऽकल्लिष्यति। नत्वेतदुनर्लुप्ता यस्यान्या विभक्तिस्तस्य नेतस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादेतेनो
प्रातिपदिकत्वेन भविष्यति एवं तत्वावार्थवत्त्वात्तिलोपः प्राप्नोति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्राति
पदिकसंज्ञेति परत्वात्प्रत्ययस्य इति शक्तिबेधं शास्त्रि सवर्णदेनशक्ति बेधः सवर्णहितापकार्थः
प्रत्ययग्रहणे शक्तिबेधो वक्तव्यः। ननु वावश्यं शास्त्रस्थो पि वक्तव्यः नास्ति शास्त्रस्य र्थेन कृत्तद्धितग्रहणं

भा०१ ॥ं नियमार्थं भविष्यति कृत्तद्धितान्तस्यैव शब्दप्रयान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्य
स्य शब्दप्रयान्तस्येति ॥ स एवोन न्यायः ॥ शब्दप्रयाप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय
स्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं न वक्तव्यं तुल्यजातीयस्य नियमः कथं तुल्यजा
तीयः प्रत्याहारो ये कारान्तो वमसमासः कथंजातीयकानां समासः ॥ सुबन्तानां ॥ सुप्तिङ् समु
152 दायस्य नाहि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥ सुप्तिङ् समासस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारम्भ
ते ऽलहिकम्भि ॥ बहुलमभातेः राकोकर्णां स्वामिदधाति ॥ एतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ एतस्यैव
सुप्तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ तिङ् समुदायस्य नाहि प्राति
पदिकसंज्ञा प्राप्नोति ॥ तिङ् समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते ॥ आख्यातमाख्या
तेन क्रियासातत्ये इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ एतस्यैव तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसं राम
ज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ अश्नीतपिबता ॥ पचतभृज्जता ॥ पपचतेके वलेनाववनाता ॥ अश्नीतपिबताहसाशवृस्य

नोपपद्यते किंकारणं केवलेनावचनात् न हि केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रत्य
यकेन । नवा प्रत्ययेन नित्यसंबंधात्केवलस्याप्रयोगः ॥ नवा एष दोषः किंकारणं प्रत्यये
नानित्यसंबंधात् नित्यसंबंधावेनावयवौ । प्रकृतिः प्रत्यय इति प्रत्ययेन नित्यसंबंधात्के
वलस्याप्रयोगो न भविष्यति ॥ अन्यद्वान्यच्छः अन्यप्रायष्टाघान्यच्छः कोविसनाराव
चेत् अर्थवत्त्वं नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवान्मन्यते अभिप्रायः इतः ततः केवलस्याप्रयोग
हेतुमाह एवं च किल नाम कृत्वा नोद्यते समुदायस्यार्थवत्त्वयोगात् एवमप्यवा नामसु स्ति द्विविधेन
सिद्धं तत्र यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धमेतत् कथम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कथमन्वयः पान व्यतिरेकाश्चाकोसी
वच्चयोर्व्यतिरेको वा । इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दः कारान्तः सकारश्च प्रत्ययः अ
र्थोपि कश्चिद्गम्यते मूलस्कंधफलपलाशवान् एकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते के
श्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी सकारो हीयते औकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारान्तोऽन्वयी अर्थो

भा०२ पि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी। एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कंधफलपलाशान्वा

153 न्वयी। ते मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते। यः शब्द उपजायते तस्या
सावर्थो योऽर्थ उपजायते। यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयीति। विषम उपन्या
सः। बहवो हि शब्दा एकार्था भवंति। तद्यथा इंद्रः शक्रः पुरंदरः। कंदुः कोष्ठः कुसूल इति। एक
श्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा अक्षाः पादा माषा इति। अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति।
नापि ब्रूमः अर्थवत्ता न सिध्यतीति। वर्णितार्थवत्ता अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव। तत्र कुत एतद
यं प्रकृत्यर्थः अयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थौ ब्रूयात्। प्रत्यय एव वा।
सामान्यशब्दा एते एवं स्युः। सामान्यशब्दाश्च नांतरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववति
ष्ठंते। यतः खलु नियोगतः वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते। यत
तो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्य

पः प्रत्ययस्येति किं पुनरिमे वर्णा अर्थवंत आहोस्विदनर्थकाः वर्णा ह्यर्थवद्[illegible]कार्यर्थ
त्वंतं किमुक्तमर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थ
दर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च
मेवानस्यैकार्थ्यान्नुवभावो वर्णाऽनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायो
पजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति तत्र समपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति नस्यापि परिहा
रः संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद्दृष्टोऽप्यनर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः संघातार्थवत्त्वाच्चेति
चेद्दृश्यते ह्येतदर्थेनापि गुणेन गुणिनोऽर्थभावः तद्यथा एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थस्त
त्समुदायश्च कम्बलः समर्थः एकश्च तण्डुलः प्रस्थनिधानेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च द्रो
णकं समर्थम् एकश्च बल्वजो बन्धनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति विषम उ
पन्यासः भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा भवति हि किंचित्प्रत्येकं तन्तुस्त्वक्त्राणे

प्रातिपदिकत्वं। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं कृत्वा एवं जाति निरर्थं प्राति नं वत्ते
प्रलेयते किं पुनरेतत् ४

भा०२ समर्थः एकश्च तण्डुलः तुषप्रतिघाते समर्थः एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थ इति ये पुनर्वर्णा
अत्यन्तमेवानर्थकाः॥ यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्था
नि भवन्ति तत्समुदायश्च समर्थः एवमेतेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तोऽवयवा अ
154 नर्थकाः इति॥ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञाशार्थानो। प्रातिपदिकादिति
स्वाद्युत्पत्तिः सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा पदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात्। नैतद
स्ति प्रयोजनं। सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति। किं कारणं। न
हि प्रातिपदिकसंज्ञामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा। किं तर्हि एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो वि
धीयन्ते न चैषामेकत्वादयः सन्ति। नैष दोषः। अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रि
यते। अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः केवलप्रकृता एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवच राम
नं न द्वयोर्न बहुषु द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन्न

द्वयोरिति अथवा वार्थग्रहणं निर्द्धापयति अनर्थकानामप्येषां नवार्थवक्तृत्वमिति परस्य
मपि परो ऽनर्थको विधिर्न योगितुपसर्गसंज्ञा वाधितं को कमिह्ववचनो यत संज्ञा शास्ति ।
अथ शास्त्रयस्य इति किं पर्युदासो यस्त्यस्य प्रत्यया दिति आहा विन्दुसमस्त प्रतिषेधः प्रत्यय
नितिकानां सूत्रविशेषः । अथ प्रत्यय इति वेत्ति विकारे शोषति षेधो नवलानां । अथ प्रत्यय इ
ति वेत्ति विकारे शोषति षेधो वक्तव्य । कोऽड्कुट । किं कारणं । अनवलानां निवर्तिपरे कार्ये शेः
ग्रातिपः अनवधानस्यादि स्वनाम्नि परनिकुलो शनिपादिकसंज्ञा शमोति । अस्मान्न इति प्रसज्य
प्रतिषेधः प्रत्ययोनानत्र प्रत्ययइति वेदू इ कारे शो प्रतिषेधः स्यादिवलानां न प्रत्यय इति
वेदू इ कारे शो प्रतिषेधः शामोति । व्रह्मवेदूः जोववधूः किं कारणं आदिवत्वान् प्रत्ययात्
त्यय यो रेक देशः प्रत्ययस्यादिव द्भावादनन्तर प्रत्ययान्ते नित्य प्रतिषेधः प्रसज्यते । किंतु नरस्य
ग्रातिपदिक संज्ञा प्रयाशासनिते प्रातिपदिकादिति लाघुत्पत्तिर्यथा स्यान दुतिनेषदोषः ॥

भा०२ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेडुत्पत्तेगङेनामवारद्यद्गुति यदयं नोङ्धात्वोरिति विभक्तिस्वर
स्यप्रतिषेधं शास्ति। अथ बाहुघ्नप्रातिपदिकसंज्ञा अवयवस्यापि समुदायस्यापि
नेत्यावयवस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न योनवद्भावात्तत्वाधकम्पत्तिर्भविष्यति। समुदायेऽपवय
यप्रत्ययलक्षणत्वात् समुदायेऽपवप्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रत्ययो नेति
155 प्रतिषेधः प्राप्नोति। राजानं स्यादिति प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति॥
नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति। यदयं
नङिसंबुद्ध्योरिति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति। अथवा पुनरस्त्वकृपकिरामः। नन्वोक्तं प्र
त्ययवृत्तिये त्रिवेकादेश प्रतिषेधो तावत्वादिति न पमत्प्रतिषेधे पपराछवे घत्र
प्रातिपदिकसंज्ञेऽवयवस्यापि समुदायस्यापि। उत्पत्तिर्प्रातिपदिकात्प्रातिपदिकं कैः राम
देशः प्रातिपदिकं ग्रहणेन तस्मादुभाभ्यामेव वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति किं

वनपुंसकेनपुंसकंपरस्यगुणाःकस्यवनपुंसकेगुणःप्रातिपदिकस्य॥ ॥कृत्तद्धितसमा-
साश्च॥ ॥समासग्रहणंकिमर्थं।समासस्यग्रहणोऽत्रके।किमुक्तंअर्थवत्सूत्रेणयत्नानां
समासग्रहणंनियमार्थमिति॥ ॥ह्रस्वोनपुंसके॥ ॥प्रातिपदिकग्रहणंकिमर्थं
र्थं।नपुंसकह्रस्वेप्रातिपदिकग्रहणंनियमार्थं।नपुंसकह्रस्वेप्रातिपदिकग्रहणंक्रि-
यते।किंकारणं।नियमार्थं।नियतस्यह्रस्वत्वंमाभूदिति।काण्डेकुड्येस्मनेब्राह्मणकुलमि
ति।अव्ययप्रतिषेधश्च।अव्ययानांप्रतिषेधोवक्तव्यः।दोषाब्राह्मणकुलंदिवाब्राह्मण-
कुलमिति।तर्हिवक्तव्यः।नवक्तव्यः।नात्राव्ययंनपुंसकेवर्त्तते।किंतर्ह्यधिकरणमत्राव्यय-
नपुंसकस्य।इहतर्हिप्राप्नोति।काण्डीभूतंवृषलकुलंकुड्यीभूतंवृषलकुलमिति।नैवालिङ्गा-
भावात्।नवावक्तव्यं।किंकारणं।लिङ्गाभावात्।अलिङ्गमसंख्यमव्ययंपरिपिठ्नरणमसंख्येयप
रिहारः।आहोस्विन्निर्वृत्तस्यापि।निवृत्तस्यापि।न्याहकथंअव्ययंकिंविद्धिमन्त्रशेषः।

भा० १ नं किंचित्क्रियापदश्रूयानं च्छ्रैनी वैरि निविभक्त्यार्थं श्रूयाने हि न कृष्ठ्य गि निक्रियापश्रूयानां निवेत
वापि किंचिद्विभक्त्यार्थं श्रूयानं किंचित्क्रियापश्रूयाने कारे कुर्व्वे इति विभक्त्यार्थं श्रूयाने रमे ने द्वा
म्नाते कुलमिति निक्रियापश्रूयाना न वैनपोर्थे पोर्लिंगसंख्याभ्यां योगो ज्ञि आश्रवस्यं येन
देवेन्द्रे ते पाकियमाणे हि शानिपादिकस्य हलो इह शसल्वेन कोउ कुर्व्वे इति छन्द श्रानिपादि
150 कसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि प्राप्ते यद्येवं प्रातिपदिकाप्राप्ति पादिके परे कारेशः प्रा
तिपदिकस्य हलो नन्तस्मात्तु नाम्नो केवलक्तं यस्मात् न हस्तो न वुसके यत्रस्य तिङ् किं वनवे हे
पु किनेसंकयपस्य गुणः कस्य वनवुसके गुणः प्रातिपदिकस्य पत्रे कारे शशो घिलेषु प्रति
षेधः पत्रे कारे शशो घिलेषु प्रति षेधो वक्तव्यः गुणवद्राप प्रगवस्नाशं प्रगवसे कृपुगव
स्नेभ्यः पत्रे कारे शशो घिलेषु वहिरंगलक्षणात्वात् सिद्धो वहिरंगा एतेन विषय प्रक्रमेनर गंकृस ले राम
अ सिद्धं वहिरंगमन्तरंगे न जस्त्रिषो उपसर्जन ह्रस्वत्वे व किं पत्रे कारे शशो घिलेषु प्रति

षेयो वक्तव्यः। अतिखट्वाय अतिखट्वार्थः [illegible] अतिखट्वे भाः उपसर्जनह्रस्वत्वे यदि बहि
रंगलक्षणत्वादसिद्धमित्येवं बहिरंगलक्षणनिविषयः अन्तरंगह्रस्वत्वेऽसिद्धे बहिरंगमं
तरंगे। गोटाङः ग्रहणं कृत्रिमस्यार्थं। गोटाङः ग्रहणं कर्तव्यं। किमिदं स्तोकं गाङ्कुः मिश्रस्या
हारः। ग्रामसन्निवेष्टानां ग्रामाहारः। राय्यः श्मश्रुमिश्रा भ्रुकुटीङ्करायिमा। किं प्रयोजनं कृत्रिम
स्यार्थं कृत्रिमस्याकृत्रिमस्य च ह्रस्वत्वे माभूदिति। अतितन्त्रीः अतिलक्ष्मीः अतिभूः श्र
तिश्रीः॥ तत्राहि वक्तव्यं न वक्तव्यो। स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तेन स्वरितेनाधिकारगतिः
भवतीति स्त्रीप्रत्यये एवं प्रकृत्यर्थे विहिता स्त्री। गोग्रहणं विस्पष्टं स्वरितेनाधिकारगति
र्भवतीति न दोषो भवति। निपात एवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
तदादेर्ग्रहणं भवतीति इह न प्राप्नोति अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारिरिति। अ
तिधीवरसेनेति नैवं तन्नेष्यते। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनं। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वक्तव्यो वक्तव्यः॥

स्पर्धी समासनिरपेक्षो गोनिरपेक्षार्थं तावत् गोकुलंगोसी
रंगोपाल [illegible] ॥ समासनिरपेक्षार्थी

भा०२ बहुश्रेयसोपसर्जनस्य बहुश्रेयसी अविद्यमानश्रेयसी । पूर्वपदस्थनिषेधो गोसमासनिरपेक्षा-
र्थः ॥ एवं परस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनं । गोसमासनिरपेक्षार्थः । गोनिरपेक्षार्थं राज-
कुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति किमुच्यते समासनिरपेक्षार्थ इति न पुनः समासोपि
किं विग्रहवर्त्पदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् ॥ गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती-
157 त्युच्यते न वान्तरेण समासं गोन्तं प्रातिपदिकं उपसर्जनमस्ति न तु बहुमस्ति खट्वापा-
दो मालापाद इति एकारे शोङन्तं नादिवद्भावात्प्राप्नोति । न भवतस्तत्राश्रयेणान्तादिवत्
गोनिरपेक्षार्थेन नावधार्थः ॥ गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते
न चैतन्नस्ति ॥ ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तं व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनास-
मासनिरपेक्षार्थेनापि नार्थः स्त्र्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते प्र- राम
धानमुपसर्जनमिति संबंधिशब्दावेतौ न चात्र संबंधं पादेन [illegible] यं प्रतिपद [illegible] नन्तस्य वे

हृदेव३ कपिय१

स्रोनोभवतीतिअवश्यंवैनदेवंविज्ञेयंऽव्यमोनपिहिश्रुतिषेदइहप्रसङ्गेनपंचकुमार्यः।प्रिय
अस्यपंचकुमारीप्रियः२शकुमारीप्रियःकपिवश्रुतिषुयोवकन्यःवहुकुमारीकःव हु
हुघलोकः हृदेवयश्रुतिषुयोवकव्यःकुकुटमहूर्योगकंवाकिंमुकोकपितावहुकंनकपी
तिश्रुतिषेयइति॥नैतदस्मुकंकणाद्दीतियाहूल्वशास्त्रिःनस्याःश्रुतिषुयःकुन एतद्दनंतरस्मा
द्विविभेयानिश्रुतिषुयोवाअवश्यंवैनदेवंविज्ञेयंयोहिमन्यतेयावयावती हस्तशास्त्रिःसर्व
स्याःश्रुतिषुयइतिइहापिजनस्यश्रुतिषुयःप्रसङ्गेनप्रियंथामणिवासालएकुलमस्यप्रिय
सामाणिकः।प्रियसेनानिकः२इंतल्लुकंकपिकुमेनेनपलाद्धस्वलेनभविष्यतिइहमिह
संश्रयार्थंकश्चक्रियतान्द्धस्वलमितिकिमत्रकर्त्तव्यंपरलोकवेनरंगोद्धस्वलोऽभ्यंतरंगः कथ तर
मनुवायकप्रमामासात्रइस्तुव्यतोनादर्थान्नाघ्छलंयभविष्यतियेषांपदानामसमासःनतो
वंत्रेषामन्यद्वातिकपंतावन्यतीसन्नेद्वंदेषुकंकिमुकंपरवल्लिंगमितिशुद्दशाद्वविति

लुक्तद्धित॰। तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्त॰ प्रा॰। अवन्ती कुन्ती कुरू॰। १

भा॰१ नत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वं आनिर्देशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ ... द्धितलुकावंत्यादीनामप्रति-
षेधो ऽलुक्कारत्वात् ॥ तद्धितलुक्यवन्त्यादीनां प्रतिषेधोऽनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः ॥ लुक्क-
स्मादत्र भवति अलुक्कारत्वात् न लुकी लुप्यतेनेन वात्र लुकं पश्यामः लुक्कोऽपि नैष्टापरस्मात्मा शक्य-
विज्ञातुं न हि लुक्कापो वृपरिष्यमल्लिकाजहि सप्तम सप्तमी लुकि सनीति सप्तम सप्तमि वेत्या ऽश्रोनि-
158 एवं तर्हि इदमिह व्यपदेशं सदाचार्यो न व्यपदिशति किं नु पसर्जनस्येति वर्ण्णेने वरलानि-
तुपसर्जनं ॥ इन्द्रोऽगणाः ॥ इन्द्र ऐयाने नितंबकं वागोण्यानेनैवं सिद्धिनार्थ इस्त्रियनेना का-
रूपसिद्धिः ॥ मंदमोगाः दशगोणिः ह्रस्वता हि विधीयते ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं
म...त्र विधीयते । इति नावावबनेनावता इति दिवाकौऽपि नेमि वाको श्व...त्र विशेषः ॥ मात्रार्थे
वा कृतं भवेत ॥ अथवा मात्रार्थ्ये मतेन द्वृ एव्ये गोणिमात्रे गोणिः ॥ अपर आह ॥ आशिष्यं गोण्या दाम
इत्येव प्रकरणात् ॥ आशिष्यं गोणापाइत्वं किं कारणं प्रकरणान् प्रकृतं ह्रस्व इति वर्त्तते इति न

त्तरस्याः स्याद्यर्थमत्थापि वा मल्याद्यर्थमिदं दृष्टं ओपंचल्लविंशतिरशासूयि:। इडमोप्याने
तिवक्त्वं हस्वनाहि विधीयते। इति वा वचनेनावन्माशार्थं नामनमेव न गोण्यादेवेप्र
करणात् मल्याद्यर्थमत्थापि वा॥ ॥लुपियुक्तवत्॥ ॥व्यक्तिवचने इति किमर्थं। शिरीषा
णां मदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्रामस्य वने शिरीषवने किं वस्माद्धि माभ्यां षष्ठि व
नस्य जिम्म इति णत्वं प्रसज्येत। अपर आह कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरी। षष्ठी
युक्तवद्भावेन माभूदिति। अथ व्यक्तिवचने इत्युच्यमानेपि कस्मादेवात्र षष्ठी न भवति य
आपि वचनं नेदं पाति भाषिकस्य वचनस्य ग्रहणं किं न हि। अत्रार्थग्रहणात्तु च्यमाने वचनमि
ति एवमपि षष्ठी प्राप्नोति षष्ठ्यापि व्यक्त्युच्यमाने लुपोक्तत्वात् तस्याभिसंबंधस्य द्विगो यस्याः श्रयो
गोणेन मंतव्यः किं कारणं तंत्रस्या र्थो न मत्वयोग इति। आनिर्देशिको न हि प्रमोजि एवं
न हि ग्रागापिवक्तन्नैपर्कं वापोह यवनापुर्कं वक्तुमशक्यं कामचारः शास्त्रेन लिंगसंख्ये प
गै१
पि २

शागपिकृन्नेर्युक्तंवनस्पतिभिर्निगरावृन्नवापि युक्तंवनस्पतिभिर्निगरंकृन्नेर्वा युक्तं (युक्तंरे) वकृत्वाको
विधीयते। कामवारः स्यात्।

भा०२ शागपिकृन्नेर्युक्तंवनस्पतिभिर्निगरावृन्नवापीह[redacted]युक्तंवनस्पतिभिर्निगरंकृन्नेर्वो वनुक्थ
कामवारः [redacted] ःश
गकृन्नेर्यलिंगसंख्यो नेआतिदेशुकृन्नस्यवाये लिंगसंख्येनेयावताकामवारः ततः कृन्नस्य
येलिंगसंख्येनेआतिदेशोनेनप्रागकृन्नेर्यो। किमर्थवुनरिदमुच्यते अनन्त्राभिधेयस्य व्य
क्तिवचनभावाद्धुपियुक्तवदनुदेशः। अनन्त्राभिधेयवाह्निंगवचनानिस्फाच्यवलुकि लवणः
159 सूपः लवणांशाकंलवणायवागूरिति। अनन्त्राभिधेयवद्धक्तिवचने[redacted]
यवाह्निंगवचनानिशाभुवेतिइष्यानेवाभिधानवच्चाकारितिनश्चोतरेलोपलंनसिध्यतीति
लुपियुक्तवदनुदेशः एवमर्थमिदमुच्यते अस्तिहयोनमेननकिंतहिभिलुपोदर्शनसंज्ञि
त्वादर्थगतिर्नोपपद्यते लुप्रनामेयमदर्शनस्यसंज्ञाक्रियते नवारदर्शनस्य लिंगसंख्येश १२५
क्यअतिदेष्टुंलुपः अदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते नवाऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थग

निभवंतिलुकिः इहाप्याविये

निःसाहचर्यातानवैषदोषः॥ किंकारणं॥ अदर्शनस्याशकलानात्यदर्शनस्यालिंगसंरम्भेऽशक्ये
अतिदृष्टमितिकृत्वाऽदर्शनिसहचरितोयोर्थस्तस्यगतिर्भविष्यतिसाहचर्यात्॥ योगाभावे
श्वा॰यस्याग्रन्यस्यादर्शनेनचयोगोनास्तितिकृत्वाऽदर्शनेसहचरितोयोर्थस्तस्यगतिर्भवि
ष्यतिसाहचर्यात्समासतत्पुरुषस्यवहुवचनस्यलुपः॥ समासेऽत्तरपदस्येवहुवचनस्य
लुपः॥ पुत्रवद्भावोवक्तव्यः मधुरापंचालाः॥ किंप्रयोजनं नियमार्थं समासेऽनुत्तरपदस्थे
वहुमाभूत्पंचालमधुराः विशेषणानांचाजातेः॥ कथमिदंविज्ञायतेऽजातिर्याद्विशेषणा
मिति॥ आहोस्वित्जातेर्यानिविशेषणानीति॥ किंचातः॥ यदिविज्ञायतेऽजातिर्यद्विशेषणमि
तिसिद्धंपंचालाजनपदः सुभिक्षः संपन्नपानीयः वहुमाल्यफलइतिनसिध्यति॥ अथवि
ज्ञायतेजातेर्यानिविशेषणानीतिसिद्धंसुभिक्षः संपन्नपानीयः वहुमाल्यफलइतियावा
लाजनपदइतिनसिध्यति॥ एवंतर्हिनैवंविज्ञायते ऽजातिर्यद्विशेषणमितिनापिजातेर्या
ने

भा० १ निर्विशेषणानीति । किं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति । आजातेः । प्रयोगात् किम
र्थं पुनरिदमुच्यते विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थं । जातिनिवृत्त्यर्थोयमारंभः ॥ कि
मुच्यते । जातिविशेषणनिवृत्त्यर्थं इति नपुंसकविशेषणानां युक्तवद्भावो यथा स्यात् । स
मानाधिकरणत्वात् । इह समानाधिकरणाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति । य
160 थैव नार्थेन नलुपोन्यत्रापि जाते युक्तवद्भावो न भवति । क्वान्यत्र वरणासु समके रकामधुराव
सहृति । किं पुनः कारणं अन्यत्रापि जाते युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिंगा जातिर्यल्लिंग
मुपादाय प्रवर्त्तते उत्पत्तिप्रभृति आविनाशात् न तल्लिंगं जहाति । न तर्हीदानीमयं योगो व
क्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनं इदं तन्त्रवोच्यते गुणवचनानीह शाशनमाश्रयतो लिंग
वचनानि भवंति । तदनेन क्रियते । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तव राम
द्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि । खलतिकादिषु वचनं । खलतिकादिषु

वनं भवति पुंस्कवद्भावेनाखलतिकस्य पर्वतस्याः दूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि मनुष्यलु
पि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ चंचाभिरूपः वध्रिका दर्शनीयः प्रजा ॥ ॥ तदशिष्यं
॥ ५ ॥ क्रियायाः ताः क्रविमाः इ धुम संज्ञा प्रमाणत्वात् लालार्थशिष्यं नेत्याहुः संज्ञाने संज्ञा ॥ ५ ॥ जात्या
द्दं वा पुंस्कं वन्नेन किं समर्था पुल्लिंगं वहुवचने थाः प्रत्ययपुंस्कं वहुवचनं नैकवचने शास्मिन्नद्ये वहु
वचने प्राप्ते एतदपुंस्कं तत्र वहुत्वे एकवचनं काम्पिल्लिनाम पंके प्रततेन एकत्वनिर्जातप्रत्याख्यायामे
मान्याभिधानार्थं कार्थेऽभिधियाति ॥ ॥ ब्राह्मणो हि श्रीहिर्लब्धः पच्यते गार्ग्यो गार्ग्यालं नरेंकं जातु
लिवस्थितं तस्मै कल्पतर्हेकवचनमेवशास्त्रोनिदद्धानेववहुवचनस्मात्ऋजिनश्चोनरेगा सम्पन्नाः
प्रतेनानिडान्यार्थ्यामेकस्मिन्वहुवचनमेवमस्ति सिद्धमुच्यते ॥ अस्मिन्प्रयोजनमेतावत्किं तदर्थं
मितानैकवचनार्थे चनेऽकिमुक्ते ॥ ब्रीहिभ्य आगतानामित्यत्र छोरिति निशुगाः शास्त्रोऽनि नैष
शेषः ॥ अर्थात् जिरेशाल्लिर्ह्लं ॥ अर्थानिदेशो यं नेदं पाणिनिकस्य वचनस्य ग्रहणात् किं नाहि अ

मा०१ यूयं यशांत्वयानो वचनं वहूनामर्थानां वचनं वहुवचनमितिमिमायावहुत्वाद्देकार्थो वहुवद्भवतीति जा
वदेकस्मिन्नु वहुवचनमितिसिंहा प्रयोगप्राप्तौ विधोवक्तव्यः। एको ब्रीहिः संपन्नः। सुभिक्षं करो
तीति एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति अस्मदो नाम युष्मत्प्रत्यययो स्तुः। अस्मदो नाम प्रयोग
161 युष्मदा प्रयोगे वचनतिषेधो वक्तव्यः। एको नाम प्रयोग अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं यज्ञदत्तो
ब्रवीमि। युष्मत्प्रयोगे अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि। अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि। युष्मद्। ए
ननार्थः। अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्यव द्विरमपि सिद्धं भवति अहं गार्ग्यो ब्रवीमि। अहं वा
त्स्यो ब्रवीमि। अपृष्ट्याह अस्मद्दसविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येवाइदमपि सिद्धं भवति। अहं पं
डुतो ब्रवीमि। अहं पटुर्ब्रवीमि। आशिष्यः। किंकारणं एवं स्थाभिधानात्। एवं स्थे न हि इत्याप
मिधीयते वहुवत्सान्न युक्तं वहुवचनं। किं युष्मते एवं स्थाभिधानादिति यावता इदानीमे राम
वोक्तं तावत्स्थापयीमा व्याभिधानादेकार्थमिति। तावतिशब्देन हि इत्याभिधानं तावति श

ऽनेनाहिद्व्यमभिधीयते नानिरपि कथं पुनर्न्नर्द्धितेनाभिधानेनाहिद्व्यमभिधीयत इति। एवं क
श्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति। कं विद्धं पश्यसीति स पश्यति। पश्यसीति बा
लं गाः पृच्छति वत्कां विद्धां पश्यसीति निन्ह नमस्पद्व्यं। विकल्पितं अभिनितद्यदाद्व्याभिधानं तद्ब
हुवचनं भविष्यति। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति॥ ॥अस्मदो द्वयोश्च॥ ॥अ
स्मदर्थयोगः शक्योऽवक्तुं। कथं अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवः इति वयं ब्रूम इति इह त्रियां ताकदा वि
स्मिन्नाने अर्थे शाविवक्षितानि भवन्ति। तथाऽहं च मे कथं पृच्छति। अयं मे कथाः पृच्छत लोकि
कदाचित्साररतां अर्थे ताम्यनेनाऽर्थात् पृच्छति शब्दाभिधानेन कर्त्तृन पृच्छति यो मितः यथा साता नेत्र
विवक्षितत्वाद्बहुवचनं भविष्यति यदा पारतेऽविवक्षा तदा एकवचनं द्विवचनं भविष्यतः॥
फल्गुनी॥ ॥अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं कथं। उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः
उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो व

नथ

मा०१ न्तिवहवस्तेर्थास्तत्रपुत्रं वहुवचनं प्रदातयोरेकार्थियानंतरा द्विवचनंमविष्यति ॥ छंदसिपुन
र्वस्वोरेकवचनं ॥ ॥ विशाखयोश्च ॥ ॥ इमावपियोगौ शक्याववक्तुं कथं । पुनर्वसुविशाख
योः स्तुणं सुलुकपूर्वसवर्णाइस्तुतं । पुनर्वसुविशाखयोः सुणं सुलुकपूर्वसवर्णाइत्येवसि
द्धं ॥ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे ॥ ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरितिकिमर्थं । कृ[illegible]ने कारोहिण्यः ॥ नक्ष
त्रइतिकिमर्थं तिष्यश्चमाणावकः पुनर्वसुश्चमाणवकौ तिष्यपुनर्वसवः [redacted]
162 तिवर्त्तमानेपुनर्वसू नक्षत्रद्वंद्वे [redacted]
तिष्यपुनर्वसवः । अश्वत्थनक्षत्रइतिवर्त्तमानेपुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थं । अपरे तिष्यपुनर्वसु
शब्दोस्मेवरूपो लिपिवर्त्तते । आमिकालवाचीवहव[illegible] तिष्यपुनर्वसवो निक्रांताः कालेरुण
तिष्येणागनइतितथोऽस्पो जिविवर्त्तनेतत्स्येद्वंद्वग्रहणं यथा विज्ञायेत नक्षत्रवाचनस्यइतिवर्त्त
मानेपुनर्नक्षत्रग्रहणस्येतत्प्रयोजनं विद्रेशस्पमापिपतिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं निरूपितं स्वत्म राम

सैवपयासान्तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्राद्विष्यलोपो वाच्य इति न नक्षत्रग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । अ
थवा नक्षत्र इति वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुनर्वस्वोः पर्यायो यथा वि
ज्ञायेत पर्यायो मा भूदिति तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रसमासे इति किमर्थं मा भूत् तिष्यस्तोषपुन
र्वसू च ये जाता इति तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । बहुवचनस्येति किमर्थं ।। उदितमिदं तिष्यपु
नर्वसु कथं वत्रैकवचनं जातिर्द्वन्द्व एकवद्भवतीति अप्राणिनामिति प्रतिषेधः । शास्मेनि
त्यं तर्हि सिद्धं समिति यः बहुवचनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषै
कवद्भवतीति । कि मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं वाथ्रबदरानं कायपनाडुत्येव सिद्धं भवति । अश्व
वानाश्च भवेतः शालिनः । अश्वा एवाश्च भवतः ।। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयमाह्निकं ।। सरूपाणामेकशेष ए
कविभक्तौ ।। रूपग्रहणं किमर्थं समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैवे

वाक्यशास्त्रं कपनं ४

भा॰ १ व सर्वे समानं राद्ध्यार्थश्च नैव स्यात् ह्रस्वाः लक्षाः यतिः इह न स्यात् हंसाः पाशाः माषाः इति सरूपग्रह

णं पुनः । किं प्रमाणेन देशो भवति सरूपाणि भिन्नत्वेनाश्रीयन्ते अन्तोत्र सरूपग्रहणम् । एकग्रहण

किमर्थं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता विती(?) यत्तु व्यमाने द्विवहोरपि शेषः प्रसज्येत एकग्रह

णं पुनः किं प्रमाणेन देशो भवति । अथ शेषग्रहणं किमर्थं सरूपाणामेकविभक्तौ

द्वितीयत्तु व्यमाने आदेशोयं विज्ञायेत नत्र को दोषः अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ अश्वानर्थानो

द्रुद्रानेव तः स्थानिनो द्रुवोनैवानादेशः प्रसज्येत लोप्यलोपिता न प्रकल्प्येत तत्र को

दोषः गर्गा वत्सा विदा उर्वीः प्रयोग बहुत्वे बहुत्व इष्यमानो लुङ् न प्राप्नोति मा

भूद्देवं प्रत्ययान्तं बहुषु च तत्र प्रयोगबहुत्वे भविष्यति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् । काश्य

पश्च प्रतिकृतयः काश्यपा इति । एकविभक्ताविति किमर्थं पयः पयो जरयति वाससी रोम

वाससाच्छादयति ब्राह्मणाभ्यां भोजय ब्राह्मणाभ्यां देहि । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्र

ने२

पर्थशब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानं प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशान्नेकिमिदं प्रत्य
र्थमितिनाम्नत्रेष्ठमर्थं प्रति प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे नानेकस्याकारणात्सौके न शब्देनानेकस्या
र्थस्याभिधानेऽप्रामाणिकत्वदोषः तत्रानेकार्थाभिधाने नेकशब्दत्वे तत्रानेकार्था
भिधानेनेकशब्दत्वेऽप्रामाणिरिदमनैवैकेनाप्यनेकस्याभिधाने स्यादित्तितथा न रेणपत्वं
नामिधानं तस्मादेकशेषपत्रद्वयं मिदमुक्तमनेपास्ति शयोलनमेता किं तर्हि नित्यं किमि
दं प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशांत इत्येवं दर्शनमाश्रित्य सरूपाणामेकशेषस्त्रारभ्यते तेन प्रत्युत्तः
प्रत्यर्थं शब्दाभिनिवेशांत इत्येवं दर्शनमाश्रित्य विरूपाणामनेकशेषश्चारभ्यते तेनैव न प्य
नलधीयसौ सरूपनिवृत्तिः नरीयसौ विरूपस्य तिप निरितिनानघनलधीयसौ विरूपस्यति
वृत्तिः किं कारणं यत्राहि बहूनां सरूपाणामेकः शेषः शिष्यते नेतरावतरतः दृष्टोः सरूपयोर्नि
वृत्तिर्यत्र बह्वीनामसरूपाणामनेकः शेषः किं विदायार्थः सुकरत्वं मत्ते सुक सरूपं वैकशेष

न२१ ना१

मा०१ रं भं मन्यते किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भविष्यति । एवं भवितुमर्हति । एकविभक्ताविति
वेन्ना भो वा न विभक्तेः । एकविभक्ताविति वेन्न । किं कारणं । अभावाद्विभक्तेर्न हि समुदाया
त्परं विभक्तिरस्ति । किं कारणं । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत्प्रातिपदिकमिति प्राति
164 पदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमात्र स्मो ति । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियम
मार्थमिति । यदि पुनः पृथक् सर्वेषां विभक्तिपरतामेकशेषः छउ अयाने पृथक् सर्वेषां
मिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः सदाश्रूयतां । पृथक् सर्वेषामिति चेदेकशे
षे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समस्त
यः । कि... येन केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति न दोषः प्रत्ययलोप्या भोनिना
पचा हि प्रकृतिर्निमित्तं प्रत्ययनिवृत्तिः । अर्थान्तरात् प्रत्ययकाराः प्रकृतेः प्रयोगो भवति अथ रम
विन्मो मप्रुद्दित न यथा पचनवप्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिर्मित्ता प्रकृतिकस्य प्रत्यय

नर

सप्रयोगो भवतीत्यधुनाद्यान्तानि यथा। अलुसंयोगान्तलोपे सिद्धं कुतो नु खल्वेतत्प
रयोर्द्वन्द्वशब्दयोर्भिन्नवृत्तिर्भविष्यति न पुनः द्वन्द्वयोरिति। नैवैतन्म्यान्मूर्धनिहृत्वावपि सप्यासं
योगान्तलोपेन सिद्धमिति नि न सिध्यतीति यावरतो द्वयोः मकारयोः अवर्णांश समडपेताप्यव
संयोगान्तलोपो नास्तीति तत्र वचनात्सिध्यति। एकवसंयोगान्तलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचन
योः। पथिष्वपुनः समासएकशेषव्यपेतो किं कृते भवतीति कस्मिंश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति।
तत्राह समासग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं एकं न मन्तव्यं नित्यं कृतं तिष्ठेत्पुनर्वर्णो नसूत्रं द्वंद्वे
बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति समासइति चेत्सवररत्न समासान्ते चुद्रो घः समासइति वेतस्त्व
इसमासान्ते चुदेशो भवतीति। अप्रविश्यात्शृङ्खलां श्यो समासान्तो दान्तलेकृते एकशेषः प्राप्नोति
इदमिह समप्रधानं समासान्तो दान्तलोके पनं एकशेषइति किमत्र कर्तव्यं परत्वात्समासान्तो
दान्तलेसमासान्तो दान्तलेव द्वे भवति सर्वत्रः समासान्तः। अपक्वान्नं क्वेनायो समासान्ते कृते

भा-प्र- ऋमारूप्यादेकशेषोनप्राप्नोतिद्वन्द्वमिहसंप्रत्यार्थेसमासा किंप्रयोजनमेकशेषइतिकिमत्रकर्तव्यं
परत्वात्समासांतःसमासान्तेवरीऽकोभवति।अंगाश्रयेचैकशेषवचनेअंगाश्रयएवकार्येए
कशेषोवक्तव्यः।स्तसापवस्त्रमारोवस्त्रमारः।अंगाश्रयेवक्रकृतेसारूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति
द्वन्द्वमिहसंप्रत्यार्थेअंगाश्रयेकिंप्रयोजनमेकशेषइतिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वादङ्गाश्रयम्।लिङ्ग
165 समासेलिङ्गसमासवचनं।लिङ्गसमासेलिङ्गसमासोवक्तव्यः।एकंलिङ्गग्रहणमनर्थकंसमा
सेलिङ्गसमासइत्येतन्नानर्थकं।लिङ्गसमासेप्रकृतेलिङ्गसमासोवक्तव्यः।लिङ्गविधिप्रतिषे
धश्च।लिङ्गवचनाश्रयोविधेयःकार्याश्रयाःप्रतिषेधाःप्रवर्तिप्रवर्तिवर्णवतः।जसशशोविधेयः।निश्च
द्भःप्रतिषेध्यः।यदिपुनरसमासेएकशेषश्चेत्येनत्समासेवचनलोपः।यदसमासेवचनलो
पोवक्तव्यः।ननुयोगात्तेनैववचनलोपंवीदितानाःसमा।द्विवचनबहुवचननिपिपिद्धद्वन्द्वशतिषेधश्चोक्ति २।।
वक्तव्यतितरद्वन्द्वस्यनश्चोघ्नतेद्विवचनबहुवचनविधिः।द्विवचनबहुवचनानिविधेयानिद्वन्द्वस्य

वृक्षौ च वृक्षश्च वृक्षाः इति । द्वंद्वः इति निषेधश्च द्वंद्वस्य बहुत्वनिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ ।
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः इति वार्थे द्वंद्वः इति द्वंद्वः प्राप्नोति नैकशेषः । अनवकाश ए
कशेषः द्वंद्वो वा विधीयते सावकाश एकशेषः कोवकाशः । सिद्धे नान्यवकाशः यदि पुनः
सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेषः स्यात्तर्हि किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।
विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृ
थग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यं किं प्रयोजनं पृथग्विभक्तिप्र
तिषेधार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् ब्राह्मणाभ्यां च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतं । न वार्थवि
प्रतिषेधात् युगपद्वचनाभावात् नैकशेषः किं कारणं अर्थविप्रतिषेधान्न विप्रतिषिद्धं
वेनावस्थी । कारणं सं शब्दानामिति अशक्यो युगपदभिधातुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वात् युगप
द्वचनं न भविष्यति । अनेकार्थाश्रयस्तु पुनरेकशेषः अनेकमर्थं युगपत्प्रत्याययिष्यामीति एके

भा०१ शेषस्यारम्भतो जस्मान्नैकशब्दत्वं नस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति। अयं तर्हि दोषः कास्थुह्त्वा-
न लोपः। द्विवचनबहुवचनविधिः। इद्धत्वजि घेयस्त्वेति पदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशे-
षेत्र्ये न किं कृतं भवति वचनलोपः परिहृतो भवति। प्रातिपदिकानामेकशेषे मान्त्रमा-
नोः इतिशेषः सकृत्प्रात्। प्रातिपदिकानामेकशेषे मान्त्रमाज्ञोः इतिशेषो वक्तव्यः। मा-
166 नावत्तनापि चीयता नस्य मातारो वमात्स्मातारः। किं कारणं। मरूपत्वा मत्सरूपाणि ह्ये-
तानि। प्रातिपदिकानि किं स्युः। प्रातिपदिकानामेकशेषे मान्त्रमाञ्चोः। प्रतिशेषो वक्त-
व्य इति न पुनः विस्यापि विभक्तौ ते नानामेकशेषस्तेनापि मान्त्रमाञ्चोः। इतिशेषो वक्तव्यः। स्या-
न्तस्मापि हि ते नानि छविछि भक्तौ नानि सरूपाणि मान्त्रं मान्त्रणा वेति। अथ पूमनन्म-
मतां हि भक्तं तानां मारूप्यमभवितव्यमेवैकशब्दत्वं प्रातिपदिकानामेवैकशेषो भव- राम
ति एवं च कृत्वा वोधते हरितहरिणा श्येन श्येनरोहितरोहिणा नां द्विपा तु पसंख्यानं हरि

रोहितस्य स्त्री रोहिणी रोहिता स्यात् पि ३

नहरिणारूपेन रूपेन रोहितरोहितानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं हरितस्य स्त्री हरिणी हरिता स्या
पि हरिणीव हरिणीव हरिणोरूपेन स्त्री रूपेणी रूपेन स्यात् पि रूपेणी रूपेणीव रूपेणीव रूपेणीव र
[illegible] रोहिणीव रोहिणीव रोहिताके। न वा पदस्यार्थे प्रयो
गात्।। न वा कर्तव्यं किं कारणं पदस्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्तं वपदं रूपं वेहाश्री
यते रूपनिर्देश इह श्रूनान्तरेण शब्दस्य लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे समरूपा रूपेता नि
यतः।। आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्।। न वा एवं सति एवा स्त्रिशानि पदिकानामेकशेषः इति किं
कारणं पदस्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयोज्यते सुवंते वपदं रूपं वेहाश्रीयते रूपनिर्देश इह श्रूनां
तरेण शब्दस्य लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति प्रया
नेन पदनैरतार्थः स्यात् प्रातिपदिकानामेकशेष इति नारूपमर्थः।। एवं तर्हि कर्मणेन नाहि कथमतु
समानेभ्यस्येता पतेनैवाभिहितं सर्वे तासरूपाणामेकशेष एककाभिभक्तावित्याकथंविम

भा०१ त्रि:॥ सारूप्योत्॥ श्रीयमे॥ अनैमित्तिक एकशेषः एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो
भवति कथं तत्र वेति। अस्थाने न पूर्वेत्॥ पूर्वः स्यात्। द्विभक्तौ नानामेकशेषः इति वाच्यम॥ हिः किं वच
अमनन्त्र हि कथमनुमानं गंभ्यते एन दष्यने नैवाभिहितं सह्वे॥ सरूपाणामेकशेषः॥ ए
कविभक्तौ विति। कथं नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि प्रलब्धि ग्रहणं विभागो विभ
क्तिरिति। एकविभागे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति ननु यो के अयम हि दोषः काष्ठ
द्वचनलोपः द्विवचन बहुवचना विधिः दंडशाति षेधश्चेति नैष दोषः पन्नावद्व्यनेकाष्ठि द्वन
लोपः द्विवचन बहुवचन विधिरिति। सर्वं विवक्षायामेकशेषः पुनरपि द्विवक्षायामेकशेषो
भवितव्यं न हि यानीमिदं भवति वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति। नैतदस्ति सह
विवक्षायां भवति। अथवा पि निर्दिशायितुं बुद्धिरेवं निर्दिशाथि नम वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा
वृक्षश्च वृक्षाश्च वृक्षाइति यद एषु व्याने द्वंद्वस्य पाति षेधो वक्तव्य इति नैष दोषः परिहृत

स्मेतत् अनवकाश एकशेषो ऽद्वंद्वं वा विप्रतिषेधेन तु बोध्यं सावकाश एकशेषः कोऽवकाशः लिङ्-
गान्यत्ववकाशः । न लिङ्गमात्रे एकशेषारंभप्रयोजनं किं कारणं यथाजातीयकानां द्विती
यपदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति न तथाजातीयकानामेकशेषः न च लिङ्गमात्रेणाद्वितीयस्य
पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणं एकार्थाहि क्रियानस्मा एकेनोक्तत्वान्न तस्यार्थस्य द्विती
यस्य पदस्य प्रयोगेणानभिहितत्वं तत्रार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्हि एकाक्षिपाद्विवचनब
हुवचनानि न सिध्यन्ति । पुत्रनः पत्नौति नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । अथ
वा पुनरस्त्वेकविभक्तावित्ति नतु बोध्यमेकविभक्तावित्ति वचनाभावाद्विभक्तेर्यति नैषदोषः प
रिहृतमेतत् अर्थवत्सामान्यादिकमिति प्रातिपदिकस्य संज्ञा भविष्यति । नतु बोध्यं नियमार्थमप्रा
शोऽस्ति अर्थवानसमुदायानामसमासग्रहणं नियमार्थमिति । नैष दोषः तुल्यजातीयस्य नि
यमः कश्च तुल्यजातीयः यथाजातीयकानां समासः कथं जातीयकानां समासः सुबन्तानां ।

भा॰श सर्वत्रापत्यादिरूपसंख्यानं। सर्वापत्येष्वपत्यादिरूपसंख्यानं कर्तव्यं। मिश्राणां समूहो मैत्र्यामिति। सर्वत्रि
क्रियते प्रातिपदिकानां वेकशेषसिद्धं। अपत्यादिविस्तुवत्र नेव बहुवस्थापत्यादयः गार्ग्यापत्यं व
हवो गार्ग्याः। एकावशक्रजिः बहवस्तु यस्काः समानरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। ननु बहुषु एकवाह
वा यस्काः एवं शक्लनयोपि बहुषु स्तुः नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् गार्ग्याः वत्साः विदाउर्वादिभ्यः। यस्माव
168 हु बुअस्लो बहुष्विस्तु समानेलुक् न प्राप्नोति। मा भूदेवं यस्के नेय बहुषु अयनेय बहुषु इमे वंमपि
स्याति। ननु वोक्तं नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति। नैष दोषः। लौकि
कस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं। न चैतल्लौकिकं गोत्रं। अथवा पुनरस्त्वेकाशक्रजिः बहवस्तु यस्काः। ननु वा
कासमानरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति। सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात्। सिद्धमेतत् कथं
समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यं। यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथं मातापि राम
तरौ इति। नानार्थानामपि सरूपाणां। नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः।

नेकशेष। सरूपाणा[illegible] सहात्यपादेय शेषेन भविष्यति तेनद्वोफा विरूपेन नार्थागमा त[illegible]ता पादा यल्वो[illegible]

कार्थानामपि विरूपाणाम्। एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः। ऋस्थायस्थायो। किमयं
वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा विनिवा। स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरवि
धिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः। आसन्द्यासन्द्यासौ। मामासकश्च मामासकश्च मामासकौ। इहकस्मान्न
भवति। एकस्य पृकस्य द्वौ वद्वौ वेति। संख्यायाश्च अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्च संख्यायाः पृकशेषो
न भविष्यति। पृकस्य एकस्य तु पृषद्वाविप्रतिषेधः। द्वौ वद्वौ वेत्पस्य वलाबलत्वप्रतिषेधः। नैतो स्तः परिहारो। य
न्नावदुच्यते संख्यायाश्च अर्थासंप्रत्ययादिति। अर्थासंप्रत्ययेऽपि हि सति एकशेषो भवति तद्यथा। गा
र्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। न चोच्यते वृद्धयुवानाविति भवति चैकशेषः। यदप्युच्यते आन्यपदार्थत्वा
दिति अन्यपदार्थेप्येकशेषो भवति तद्यथा विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती। न चैषा स्थूलादिशब्दप्रतिषेधः।
एवं तर्हि नेमौ एकस्य परिहारौ पृकपरिहारोऽयं संख्यायाश्च अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति। यत्राप्य
र्थासंप्रत्ययश्च एव चान्यपदार्थे नैव चापि भवति नत्वेकशेषः गार्ग्यौ विंशती इति। यथा अर्थवानेमए

भा·२ कषायशब्दाः यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायशब्दाः समुदायशब्दाश्चेत्तर्हि समवेतानि तत्र कोऽसौ एकशेषः एकवचनं प्राप्नो-
ति एकार्था हि समुदाया भवन्ति न यथा पृथक्त्वं शतेवनामिति संतु नर्थैकशेषशब्दाः । किं कृतं मातृरूप
मन्योन्यकृतं मातृरूप्यं । मैनि पुनः कोविदन्यो विशब्दायष्ठामन्योन्यकृतो भावः । मैनीत्याह मातापिता
भ्रातेति । विषमरूपत्वात्सः । सकृद्दत्ते शब्दाः प्रवर्त्तन्ते अपायेऽपि प्रवर्त्तन्ते इह पुनरेकेनाप्यपाये न
भवन्ति बलाहकवत् । अन्यादिशब्दो मे तत्तु व्यक्ते सकृद्दत्ते प्रवर्त्तन्ते अपायेऽपि वर्त्तन्ते तद्वत् । यत्तु भवान
न्योन्याश्रयत्वात् निसर्गं पुनः कोविदन्ये शब्दाय षष्ठामन्योन्यकृतो भावइति । तत्रोक्तं स्मात्लिङ्गरूपस्याः
तथैतद्वा नाहं सकृद्दत्ते शब्दाः प्रवर्त्तन्ते अपायेऽपि वर्त्तन्ते इति पञ्चवार्त्तं एकैकोनोपैतु मात्र
शाक्रोमि एलकथं तथैकैकको नीस्यात्सर्वे वा स्युः कथं पुनः । कारणान्तु घमनं वेश्रो घष्ठ निवान्तरे
त्वात्तुल्यं । तस्मात्सर्व कुर्वन्ति कतरः समव्यपेक्षानुशब्दं समसंख्यमोन्नमानामेकशेषोऽसमस्- रामा
त्वात्स्वत्वसमव्यमोन्नमानामेकशेषोवक्तव्यः । पचति वपपचति पचत्यपचति पचतिवपवा

कः। एवं तर्हि पचति पचसि पचामि पचावः पचामः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। असरूपत्वात्। द्विवचनबहुवचना
प्रसिद्धिरेकार्थत्वात्। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः। किं कारणं एकार्थत्वात्। एकोयमर्थः शि
ष्यते तेन अनेनान्तरेणार्थेन भवितव्यं। किमर्थं न यदर्थं एकः। किमर्थं श्रुतः एकः एकार्थः। नैकार्थ्या
नायमेकार्थः। किं तर्हि द्व्यर्थो बह्वर्थश्च। नैकार्थ्यमिति वेदारंभानर्थक्यं। नैकार्थ्यमिति वे
दकशेषारंभोऽनर्थकः इह हि शब्दस्य स्वाभाविकोऽनेकार्थतास्ति। तथा वावनिकोव्यानघूर्दिता
वत्स्वाभाविको अशिष्य एकशेषः एकेनोक्तत्वात्। अशिष्य एकशेषः। किं कारणं। एकेनोक्तत्वा
त् तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं उक्तार्थानामप्रयोग इति। अथ वा वानिको
न इदं न्याय्यमेकोयमर्थः शिष्यते सर्वदार्थो भवति। बह्वर्थश्चेति। न च कश्चित्सिद्धमेकशेषश्चैव
एकशेषारंभाद्विष्यति। कथं पुनरेकोयमवशिष्यते इतरेण नेन द्व्यर्थतावह्वर्थतावा शक्यालं
ब्धुं न चैकशेषकृतेनान्येनैतरेणानह्याविनः शब्दस्य प्रयोगं न स्यादर्थस्यागतिर्भवति। पश्यामश्च [illegible]

भा॰श्र नरं जरेणापि तद्भाविनः शब्दस्य प्रयोगं न स्यात् पर्वस्य गाजि भवति। अथ वित्तो मसकादि जिय थाने मन्या
म हेतो पकृत मेतन्नये नान रणापि तद्भाविनः शब्दस्य प्रयोगं न स्यात् छिस्य गाजि भवतीति एवमपि
ह्यापि एकशेषः कृत मेतत्तये नात्र एको यमवशिष्यते द्वयमने नरार्थं नावढु पर्यतामवतीति वोन
जाहि न नु गमपेन यो हि गामभ्याहतिब्रूयात् अश्वं वा मे हि जिन लानु यि न्तस्मरणपयः स्यानेनाने
कार्थाभिधाने यत्नं कुर्वन्तम् अत्र वयं लोकः पृष्टोऽनुगन्तव्यः केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्
170 प्रयुञ्जते इति लोके येकस्मिन् च स इति शब्दं युञ्जते द्वयोर्द्वाविति बहुषु बहव इति यदि नाह लो
कोऽवशं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते अथ किमर्थं लोप आरभ्यते प्रत्यय ल
क्षणो वा यथः प्रार्थयमानो लोपमारभ्यते एकशेषोऽरभ्येत नरम्पन किंचित्प्रयोजन मास्तिान
नुवोनं प्रमर्थं शब्दनिवेशात्रे केनामेकस्याभिधानमिति। यदि वै केनानेकस्यार्थस्याभिधा राम
नं स्यात् तन्नानार्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात्। ?र्थं शब्दनिवेशात्मे केनानेकस्याभिधानान्न

यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतामभिधाने प्रयोग इत्येवं ५ ०

शक्यार्थाभिनिवेशेन नरादिपदस्यार्थमेव प्रत्यर्थं शक्तिनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानासम्भवात्प्रत्य
र्थाभिनिवेशन एव तु व्यक्तेयरस्यैकेनानेकस्याभिधानं भवति नरादिपदस्यार्थमेवापरादिपदस्य
ध्यायर्थौ नरादिपदस्यार्थमेव यदादिपदस्यार्थानर्थान्तरस्य नरादिपदस्यार्थमेव। यावतामभिधा
नं तावतां प्रयोगो न्याय्यः। यावतामभिधानं तावतां प्रयोग एव पर्यन्तो न्याय्यः। यावतामभि
मिधाने तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधाने यावतामभिधाने तावतां
प्रयोगो न्याय्य इति चेन्न। एवं तु व्यक्तेऽपि न्याय्य एव यदस्यैकेनानेकस्याभिधानं भव
ति यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति। अन्यत्र न्यग्रोधे। एकेनानेकत्वादिपरस्य प्रयोगोऽनु
पपन्नः। एकेनानेकत्वान्नस्यापि स्यापरस्य प्रयोगानाभावित्वं किं कारणं तु न्यायानाम प्रयो
ग इति। एकेनानेकत्वादिपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत्तु न कालान्तरे सन्न्यग्रोधस्य नाग्र
प्रयोगः। एकेनानेकत्वादिपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेन्न अन्तु कः सन्न्यग्रोधार्थ इ

मा॰ निष्कलोन्यथोपशान्तःस्युरुक्तेनोकथमनुगमः यदिद्दानीमेवोक्तं एकेनानेकस्याभिधा
नंभवतीति स्वरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानंभवतिनविरूपाणां किंपुनः कारणं।
स्वरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानंभवतिनतुनर्विरूपाणां असिधानेपुनः स्वामा
।७। विकंस्याभाविकमभिधानानंभवदर्शनानुगमं यं स्वल्वापि दृश्यते। विरूपाणामप्ये
केनानेकस्याभिधानंभवतीतितन्यथा। द्यावा। द्यावाक्षामा। द्यावाकाविदस्मे पृथिवीनमेते। वि
रूपाणां किलनामैकेनानेकस्याभिधानेस्वानां किंपुनः स्वरूपाणां। आकृत्याभिधाना
द्वैकंविभक्तौवाक्यानां पानः। आकृत्यभिधानादाह एकं शब्दं विभक्तौवाक्यानां पन्न आ वार्प्यो
न्याय्यं मन्यते एका आकृतिः सा विधीयत इति कथं पुनर्ज्ञायते एका कृतिः सा व विधी
यत इति। प्रख्याऽविशेषात्। नहि गोरित्युक्ते विशेषः प्रख्यापनेषु ना। नीला कपिला राम
कपोतिकेति। उपपत्तिर्वा तत्प्रख्याऽविशेषात् ज्ञायते एकाकृतिरिति वचनलोपेन साविधी।

यत्नेऽपि । अपवर्गात्तेष्वा । अपवर्गे गते श्च मन्यामहे । आक्रोजरमिधीयन इति निर्दिष्टोऽपि
रुके अपवर्गो गम्यते श्रुतमानीलाकतोऽपि कनिष्ठाय यत्नेवैकोऽपदिष्टः । ज्ञायते ऽपवर्गे
कोऽपदिष्टो गोरसक्तदाविदुपदिष्टो नवतिमतन मक्षिन्नृशेन्वाक्षिकाले । नासो ववपावस्था
याद्दृष्टेऽनानाक्षिअयनो रितिकः । पुनरस्य विशेषः । शब्दोऽयं शब्दाद्दिनत्तः । नसेवापोद्द
लक मितव्यत्वाद्विशेषप्रतह्या यत्नेवैकोऽपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रवत्तथा । एवं वृक्षलाघवमि
त्याह प्रवृत्ते ब्राह्मणो न हन्तव्यः । सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते ।
यदि च इष्वपदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमहत्वा एको वा सुराम पीत्वा अन्यत्र कामचारः स्यात् । न
नु । पुनरस्य विशेषः अपवर्गगते श्रुतिलिनसो पोद्दलक मनन्वयपवर्गगते श्रुविधिशा
स्त्रवत्प्रेति । अस्ति वैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् । अस्ति चान्यदेकमनेकाधिकर
णस्थं युगपदुपलभ्यते । अप्रकीर्णा ह्याकिमादित्यस्य यथा एकश्चादित्योऽनेकाधिकरणस्थो

भा०
युगपदुपलम्भतो विषमत्वापत्तानेको ह्याहिमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलम्भनेए
वेनहीति इवाद्विषय ानेछ्याएकदेशे नेकास्मिन् अनुरूपशानआहूतो युगपज्ञवत्रिभवति
एवमाकृतिरपि युगपल्लब्धेरमविष्यातिअवश्यंवेनेदेवाविज्ञेयं एकमनेकाधिकरणस्थं
युगपदुपलभ्यने इति नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति येनच्छेकशेषापि हि मन्यते ने
172 कमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्येकशेषेन स्याद्दोषः स्यादेकशेषे पिनेष्टस
शब्दोऽनेकमर्थं युगपदितिरिधीतम्ब अवश्यं वेनदेवं विज्ञेयं आकृतिरभिधीयत इति द्रव्याभि
धाने स्वाकृत्यसंप्रत्ययः। द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ननु को दोषः न तासर्व
द्रव्यगतिः न तासर्वद्रव्यगतिः प्रसक्त न सर्वद्रव्यगतो को दोषः ओरदृवंध्याऽस्त्रोत्रीषा
मीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीन अपरः अशास्त्रोक्तं अणास्त्रोकेवक्रियमाणे विगुणाक राम
भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि य घन

वचनेन बोध्यते न वानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः। एकत्वा

श्रुतिरिति चेद्ग्रहनिष्ठाहोयेनेयद्यासम्पदसम्पादने प्रयोजनग्रहं एकशेषेन वक्तुमइति

सर्वत्रानीवक्तव्या भवति। एवंनहि न वचनेन बाध्यते शब्दैकवपरिसमाप्यते पदार्थ हि सः। ननु

यस्यापि इन्द्रं पदार्थमस्मान वचनेन बोध्यते तस्यैकवपरिसमाप्यते एकशेषस्त्वयावक्तव्यः

तथापि न हि द्विवचन बहुवचनानि साध्यानि। बोद्धा नायो वैकस्योपाधिश्च नैः। बोद्धा यो वै

शुकस्योपाधिवन्नैमिम्मा महेश्राक्षणेरभिधीयत इति। आग्नेयमष्टाकपालं वर्त्म निर्वपेदि

तिप्रकं निरूप्यद्विग्नीयश्रुतत्वाय श्रुतिनिरूप्यते यादिवद्युपपद्यते। श्यादेकं निरूप्याद्वितीय

तृतीयस्याप्यवानविपातानप्रकल्पनाकः। पुनरेनयोपदिशिवाहनदोर्विशेषः। एकानिर्वपेन

नवयानिर्वपे[illegible]नेऽप्यपरानिर्वर्तिना। इयामि यानेव्यादिः। इयामि यानेव्यादि

रावार्षेस्मान्यसमना इच्यमभिधीयत इति। तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः। एवं यत्कृत्वा लिंग

१ चोदनासु च तस्यार्थं भा॰ मन्यामहे। इत्यमभिधीयत इति गौरनुबंधो ज्ञो गोमीय इति ॰आकृतौ २

भा॰१ वचनानीति सिद्धिर्भवति। ब्राह्मणो ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति। चोदनासु च तस्यार्थं भा॰
चोदिता यां इत्येआरंभणालंभनं प्रोक्षणं विशसनं दाशनं क्रियते। न चैकमनेकाधिकरणस्थं
युगपज्ज्ञानं त्वेकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यमेन न ह्येको देवदत्तः युगपत्स्रुघ्ने
भवति मथुरायां च। विनाशप्रादुर्भावे च सर्वत्र स्थानात्। किं विनश्येद्यथा प्रादुर्भावाद्यथाऽन्न नड
ति स्रुघ्ना मल लोके न वद्भवरेत। [illegible]
173 [illegible] गौर्गौर्न वाद्रिवा सर्वे गोभूतं अनवकाशं स्यात्। अस्ति च वै
रूप्यं आस्ति च रवत्वाधिवेरूप्यं। गोषु गोषु खेंडो मुंड इति। तथा च विग्रहः एवं चकृता विग्रहे
षु पपन्ना गोषु गोष्ठ इति। अर्थैत्व चमुकसंशयः। अर्थैत्वचमुकसंशयं भवति। आकृतावपि
पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः। अस्राः पद्माः माषा इति। लिंगवचनानि सिद्धं तु स्यात् निर्यत्वात्॥ लिंग राम
वचनानि सिद्धानि कुतः। गुणास्या निर्यत्वात्। अनित्या गुणाः। अपायिनत्वपायिनश्च किंप

कदाचिद्दुष्टत्वेन २

एतेषु कारणेषु नेत्याह हेतोः पुनः षट्संख्याकानि निमित्तानि यथा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि कदाचिदाकृतिरेक
त्वेन षट्सु स्थाने कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचित्स्त्रीत्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन अतो लिङ्ग
परिहारस्तूपपन्नः। वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते। यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन पुनः क
दाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन एकाकृतिर्निर्दिष्टा प्रतिनिर्दिष्टा होयते। पञ्चास्य पञ्चसंख्यापादानेष
योऽलनमुसने एकशब्दोऽनवच्छेद्यत्र निमित्तेऽस्ति नो वक्तव्यो भवति। एवं तर्हि लिङ्गवचननियमेषु
ता विवक्षानित्यत्वात्। लिङ्गवचनानि सिद्धानि कुतः गुणानि विवक्षाधीनानि नित्यत्वात्। अनित्या
गुणा विवक्षा कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन कदाचि
त्स्त्रीत्वेन कदाचित्पुंस्त्वेन कदाचिन्नपुंसकत्वेन अतो लिङ्गपरिहारस्तूपपन्नः। वचनपरिहारस्तु
नोपपद्यते। यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्द्वित्वेन कदाचिद्बहुत्वेन
एकाकृतिर्निर्दिष्टा प्रतिनिर्दिष्टा होयते। पञ्चास्य पञ्चसंख्यापादानेषु योऽलनमुसने एकशब्दोऽनवच्छेद्य

मा०१ निवेदानींवक्तव्योभवतिलिंगपरिहारश्चनोपपद्यतेकिंकारणंअविशिष्टलिंगानांनिमित्तंयल्लिंग
गुणाश्रयत्वंतेनतन्मात्राणिप्रवृत्तिश्चविनाशात्तत्रलिंगत्वंहानिःतन्मात्रेवेव्याकरणतःशरी
रादिकंलिंगमात्रस्थानंतुअवशंवक्तव्यंतत्कृतानांनआद्येपञ्चकौमेत्स्वकृतानंनःमत्स्यतन्प्र
सर्वोलिंगनोमात्रस्थत्वात्किमिदंमेतन्मात्रंनप्रसर्वाविनिसंतन्मात्रेतन्मात्रयन्तेईदृशीमन्तेःमप्र
मवेतुमात्रानिनिनातुवलोकोपसंमापनेरवहिसूत्रनेरवतुमात्रानिनिअविकारत्वमापधकालो
केष्टोस्मायन्तसमागमेशंनिकर्त्तासाधनःतुमात्रस्तेतुमात्रानिनिनाइदहतुनहभयंमावसाधनं
तन्मात्रंप्रवृत्तिश्चाकस्यपुनःतन्मात्रांविशेषप्रवृत्तिर्वातुमात्रगुणानांकेषांशब्दस्पर्शरसरूपगं
धानांसर्वाश्चपुनर्मूर्त्तयःएवमात्मिकाःतन्मात्रानप्रसवगुणाःशब्दस्पर्शरसरूपगंधवत्त
एवान्याव्यांमेगुणाभवंतितत्रशब्दस्पर्शःशब्दस्पर्शरूपमितिरसगंधोनसर्वत्रप्र
वृत्तिःस्वस्वविषयमितिमानहिकश्चित्स्वस्मिन्नात्मनिमुहूर्तमपिअवतिष्ठतेवर्द्धतेयावदन्तेनव

174

ष्टिं न त्वस्मत्पाठेन वा युष्मत्पाठेन स्वोभय सर्वत्राप्यक्रमं पदं सर्वत्र कुतो व्यवस्था ॥ विवक्षातः स्मान
विवक्षायां हि श्लासत्व विवक्षायां तु मातृत्वभयोरविवक्षायां न तु सकेन त्रलिंगवचनासिद्धिर्गु
णाविवक्षानिमित्ताद्वृद्धिलिंगपरिहारं तत्पपन्नो भवति वचनपरिहारस्तु कितोपपद्यतो वचनपरिह
रख्याप्युपपन्नः इदं तावदयं प्रष्टव्यः अथ पदस्य द्रव्यं पदार्थः कथं न स्यैकवचनद्विवचना
नि भवंतीति सवसाति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति ॥ तप्रश्निस्या
पि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि ग्रहमथ्येवं वसाति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवच
नं बहुषु बहुवचनमिति ॥ न त्वाकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थः द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न
पदार्थः उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्तु किंचित्प्रधानभूतं किंचिद्गुणभूतं आकृतिपदार्थ
स्याकृतिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतं द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतं आकृतिर्गुणभूता
गुणाद्वचनवद्भावो गुणाद्वचनवद्भावाल्लिंगवचनानि भवंति अप्रधानत्वाद्गुणवचनानामाहित

भा०१ दानां आश्रयत्वेनो लिंगवचनानि भवन्तीति । तद्यथा शुक्लं पटं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंब
लौ शुक्लाः कंबलाः । एवमसौ द्रव्याश्रितो गुणो लिङ्गवचनं यत् द्रव्यस्यापि भवति एवमिहाप्याय
द्रसौ द्रव्याश्रितो भवति आकृतिलक्षणं यल्लिंगवचनं यत् दाकृतेरपि भविष्यति । अधिकरणगतिः सा
द्रव्यान्ता । आकृत्या रमणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा ऽकृतिसहचरिते द्रव्ये आरंभणादीनि करिष्य
175 न्ति । न वैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्याख्ये विषयः । न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदि
त्याख्ये विषयो भविष्यति । तद्यथा एक आदित्यः अनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते विषमउप
न्यासः । नैको द्रष्टा दित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते । एवं तर्हि इंद्रवद्विषयो भविष्यति
तद्यथा एक इंद्रः अनेकस्मिन् क्रतुशते आहूयमानो युगपत्सर्वत्र भवति एवमाकृतिर्युगपत्स
र्वत्र भविष्यति । अविनाशो नाश्रितत्वात् द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः कुतः अनाश्रितत्वात् । राम
अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यं किं पुनस्ते अनाश्रितत्वादि तिं यद्दिदानीमेवोक्तं आधिकरणगतिः साह

षर्यादिति। एवं तर्हि द्रव्यविनाशो नैकान्त्यात् द्रव्यविनाशेऽप्याकृतेरविनाशः कुतो नैकान्त्यात्।
अनेकआत्माऽऽकृतेर्द्रव्यस्यैव। यथावस्थ्योवतानः वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति। वृक्षत्ववि
ग्रहो द्रव्यभेदात्। वैरूप्याविग्रहाद्वा पिद्रव्यभेदाद्विषयतः। व्यर्थे त्रुव सामान्यात्। सिद्धा वि
भिन्नार्थे त्रुव सामान्यात् सिद्धं सर्वश्रेश्रो रसः प्रयते: पादः। भिमाने र्गा घः। तत्र क्रियामाना
न्यात्सिद्धं। अपर आह पुराकल्प एतदासीत् षोडशमाषं काशं घंटा पणं षोडशपलाश्रुम
ष्मे पदघः तत्र संख्यासामान्यासिद्धिः॥ ॥ वृद्धो प्रनातलक्षणाश्रेषविशेषः॥ इह कस्मान्न
भवति आलक्ष्ववकेश्यादुष्कर ... किशोरस्थे इति नलक्षणाश्रेदेवविशेषः इहकं
स्तेन वात्रनल्पसणाद् एव वा विशेषः॥ नलक्षणाद् एव विशेषः समानाप्रामाकृतौ शब्दभेदा
ब्राह्यं वैवक्ष्य॥ इदं समर्थे वक्ष्यौ ग्रहणो ... विवादेपि मे व्री ग्रहणं व्री प्रत्ययान्त ग्रहणं वा स्यात्।
ब्राशग्रहणं वा त्याग्य ग्रहणं वेति। किं तावत्। यदि व्री प्रत्यय ग्रहणं वा स्यात्। व्री शब्दग्रहणे

मा.प्र.

वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च गार्ग्याः केन पदशेषेण स्थूयते अप्रियमिति हि लुप्यते इह गार्गी च गा-
र्ग्यायणौ च गार्ग्यान्मशपत्नखोत्स्मो न स्तुंश्चोति नलेन शशो जिघ्र थापि अहतान रोषो भवति
यथा नरोषस्तथास्तु इह कस्मान्न भवति अलायवर्करस्थ वडवा वेति किशोरस्युतञ्चु व
176 करभश्चेति तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः तल्लक्षण ए
व विशेषः पञ्चमानायां मा कृतो शब्दभेदः। पुमान्स्त्रिया॥ इह कस्मान्न भवति हंसश्च वर-
टा च कच्छपश्च डुली च ऋष्यश्च रोहिच्चेति तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण
एव विशेषः तल्लक्षण एव विशेषः पञ्चमानायां माकृतो शब्दभेदः एवं तर्हि सिद्धे सति-
यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पयोर्धयकृते तल्लक्षण एव विशेषः नत्वेकशेषो
न भवति। एवं पौर्वापर्याभूयां माभिहारः यावतद्रूपान्मेदं पूनेति तावद्वृद्धा पूनेति। इवं राम
स्त्रैणोत्र स्मार्ष्टं मितिमेत्वा क्रियते असरूपाणां पुंवद्भावविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याविव

शिनत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वान्न सिद्धं ।। असरूपाणां तु वृक्षस्थविरक्षौ पुमानाविशेषः अवि
वक्षितः सामान्यं च विवक्षितं विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्यस्य विवक्षितत्वात्सरूपाणा
मेकशेषः एकः कविभक्तावित्येव सिद्धं ।। पुमान्स्त्रिया ।। इह कस्मान्न भवति ब्राह्मणवत्साव
ब्राह्मणी च स्थेति ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणी च वत्सयोर्लिंगस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचक-
त्वादेनैकशेषः ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिंगस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादे
कशेषो न भवति स्यान्तावदत्र लिंगं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं नैकशेषो भवति नात्र
लिंगं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं । यद्दिनाद्धि यत्र लिंगं विभक्तिपरमेव विशेषवाच
कं नैकशेषो भवति इह न प्राप्नोति कुक्कुटश्च कारिका च कारकौ न ह्यत्र लिंगं विभक्तिप
रमेव विशेषवाचकं । कथं तु नरिदं विज्ञायते पूर्वोपाश्चीनमात्रेणैषो देवाविशेष इत्यस्मा
द्धेश्विदर्थे पान्थाञ्चीनमन्यमात्रे देवविशेषः जिकिं यानः । यदि विज्ञायते शब्दोपाञ्चीनमन्यमाणा

भा॰ श्र॰ ष्वेदेवविशेषदृष्टि सिद्धं कारकशब्दकारिकावकावकारकौ। इदं तु न सिध्यति गोमांश्च गोमती
वर्गोमन्तौ अथ विशेषदृष्टि सिद्धं कारकन्यायेन अर्थोपाख्या न लक्षणात् ष्वेदेवविशेषदृष्टि
सिद्धं गोमांश्च गोमतीव गोमन्तौ इदं तु न सिध्यति कारकशब्दकारिकावकारकौ। उभयथा
वपट्टशब्दपट्टीवपट्टू इति न सिध्यति। एवं तर्हि विन्यायेन शब्दोपाख्या न लक्षणात् ष्वेदेववि
177 शेषदृष्टि न न्यायार्थोपाख्या न लक्षणात् ष्वेदेवविशेषदृष्टि कथं तर्हि शब्दार्थोपाख्या न द्वावे
न वन लक्षणात् विशेषदृष्टा श्रायेन एवं वक्तव्य इहापि प्राप्नोति ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मण-
णीवत्सश्च इति। एवं तर्हि इति सिद्धं यत्र पदे शब्दः सहावार्थो न व्यपदिश्यते। किं तर्हि निवर्तते न दि
सनेन प्रकृतो स्त्रीपुंसो प्रवृत्ति। इह एनेकोपवृक्कतो प्रधानेश्वानेपा शब्दस्त्रीश्वधाने राम
पाश्वर्थस्त्री इति॥ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्॥ ॥ अयमपि योगः शक्यो
वक्तुं। कथं। शुक्लः कम्बलः शुक्लं वसनं तदिदं शुक्लं तानि इमे शुक्लं कं लं शुक्ल शब्दकम्बलः शुक्लं वस्त्र

हितिकाश्चुल्कं ववन्दुं तारिदं शुल्कं तानीमानि शुल्कानि। इयानेकार्थं संश्रमयाद्धेद्धः श्रवानेकार्य
समेम इयाछे छोमविष्यति। किं वधयानं नपुंसकं कथं पुनर्हीयते नपुंसकं इयानमिति।
वेवहिंदू इयतेलोकाः। अनिर्लोनेच्छें युगा से देहेव नपुंसकलिंगं इयुग्मने। किं आनामित्क श्रगे
हृयं वेव हि जायते स्त्रीपुंमाद्येति। जथा विद्दू। रेमाव्यक्तं रूपं दृष्ट्वा वेकारो भवंति महिषीरूपमि
व ब्राह्मणो रूपमिवेति। इयानेकार्थं संभव्य यान्नपुंसकस्य शोछो भवती। तिद्दूरं तर्हिं इयोजे
न एकवचास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति। एतदपि नाहिर्शयोजने। आकृतिवाविल्वारेकव
वनेम्याकृतिवाविल्वारेकववनेभविष्यति यदाद्व्यामियानेतदाद्विवववड्डुववनेभविष्यति॥
भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां॥ पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥ किमर्थमिदमुच्यते न सरूपाणामित्येवसि
द्धम्। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भेदे शब्दभेदः। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्भे
द शब्दनिवेशो भवति। भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां द्व्येशब्दानि वेशइतिवेत्तुल्यकारणात्विाति।

भा॰ श्र ड्रा यदि तावद्विमन्त्रीनि भ्रातृस्वसर्थ्येतद्भवति । तथा यदि पुनाति शीएा निवा पुत्रः दुहितर्यथ्ये
तद्भवति । तथा यदि पालयति पता मातर्यथ्येतद्भवति । तथा यदि श्वाश्रूमव्य इति श्वशुरः श्व
श्र्वामथ्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न वस्त्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यं दर्शनं
हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यते । तुल्यं हि कारणं । न वा एष लोके
सम्प्रत्ययः । न हि भ्रातेत्युक्ते स्वसा प्रतीयते । तद्विषयं वा तद्विषयं चेन्न दृष्टं स्व
सरि भ्रातृत्वं किं विषयं एकशेषविधानं युक्तं पुनर्यत्र विधानं विषयानामशब्दाः स्युः । चोदितं तु
न्यत्रापि नियतविषयदर्शनात् । अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा समाने
रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति भवति समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति अश्वो हेम इ
ति भवति समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति अश्वः कर्क इति ॥ ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नि राम
त्यम् ॥ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि । त्यदादीनां शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गव

नानि भवन्तीति वक्तव्यं । सा च देवदत्तश्च तौ सा च कुंडे च ता नि । अर्द्धं द्वन्द्वसमुच्चयविशेषणानां । अर्द्धं द्वन्द्व

समुच्चयविशेषणानामिति वक्तव्यं । इह मा भूत् स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्याविति । अर

र्द्धपिप्पल्यादीनां । अर्द्धपिप्पली च सा च अर्द्धपिप्पल्याविति । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं । कथं । म

हदादीनां सामानाधिकरण्यात् । महदादी[illegible]नां सामानाधिकरण्यनश्च सामानाधिकरण्यः देवदत्तोऽपि हि

सहत्वे तद्भवति । इह तत्रापि महदादीनां सामानाधिकरण्याभावात् तत्र शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं

परस्परविशेषणं च स्यामीति परस्परव्योभयवाचित्वात्तावभयवाचिपरस्परविशेषदर्शीनावृथर्थवस्य

सत्त्वापि प्रोषोद्दृश्यते स च पृथक्त्वान्न तावान यथा का नयेति । इदं तर्हि प्रयोजनं नेद्धो मा भूदिति । ए

तदपि नास्ति प्रयोजनं । सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वाभावात् सिद्धं । सामान्यविशेषवाचि

नोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यं यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गो

बलीवर्दं तृणोपलमिति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावत् शूद्राभीरमिति आभीरा श्रेनिराजा

स्यांत रात्रि गोबलीवर्द इति गावृभत्कालिन पुंस्काबाहाय एव विकस्माय पवाञ्छिय एवावशिष्यन्ते अ
न्त. लोलय इति ॥ अपाछुलपद्र न नामधेयं नत्राहि वक्रत्वं न वक्रत्वे सामान्यो नोक्तत्वान्नवि
शेषस्य इयो गो न भविष्यति सामान्योक्तत्वात् तस्माच्छस्य विशेषस्य इयो गेणं न भवि
तव्यं किंकारणां तउक्तार्थानामप्रयोग इति न तर्हि दानीमिदं भवति तेषां ब्राह्मणमानयगार्ग्य
179 मिति भवति यदा ति योगतत्सम्प्रैवान य ने भवति एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनाएन
द्रूकं भवति तेषां ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुनायूनिरपि प्राप्नोति तिनस्मान्हामा
मविशेषकाविनो ईक्षो न भवतीति वक्तव्यं ॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ अ
ग्राम्यपियोगः प्राको ऽवनुंकथं गावइमा ध्रूरंति गावत्कालिम पुंस्काबाहाय एव विकल्पा राम
यवाञ्छिय एवावशिष्यन्ते इदं तर्हि प्रयोलने ग्राम्येष्विति वस्यामि इह मा भूत् नन्यक वरमि
श्रूकराइमेकः पुनरर्हैति ग्राम्यामा एणपुनः मडलाकालयिनुपेय हीनुमप्यशपाः कुतए

नन्वाहायवाविक्रयायवाइदंतर्हिहश्वयोजनंप्रस्तुच्छिनिवस्त्रामीहमाभूतब्राह्मणगावइमेच
रंतीमेइतिकःपुनरर्हतिअश्वश्रूनंप्रसुनमकालयितुंयेअशकावाहायवाविक्रयाय
वइदंतर्हिहश्वयोजनंसंघेच्छिनिवसामीहमाभूतएतेगावोवरंतः॥कःपुनरर्हतिनिहंतुंदि
र्घेऽप्यश्वापश्वयोमनुइदंतर्हिहश्वयोजनंअरुणतोच्छिनिवसामीहमाभूततरुणगावइमेवरंत
इमेइतिकःपुनरर्हतिवाल्लनंप्रसुमकालयितुंयेऽशकावाहायवाविक्रयायवअने
कशफेष्वितिकिंअश्वाइमेइहमाभूत्अश्वाश्वतरगर्दभाश्चरंतीति॥इतिश्रीभगवत्पतंजलि
विरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्यद्वितीयचरणेतृतीयमाह्निकं॥चरणेस्
मामः॥भूवादयोधातवः॥कुतोयंवकारः॥यदितावत्संहितयानिर्देशःक्रियतेभ्वादयइति
भवितव्यं॥अथासंहितयाभूआदयइतिभवितव्यं॥अतउत्तरंपठति॥भूवादीनांवकारोयं
मंगलार्थःप्रयुज्यते॥मांगलिकआचार्योमहतःशास्त्रौघस्यमंगलार्थंवकारमागम

भा॰ श्र॰ प्रयुंक्ते। मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवं
180 त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च। अध्येतारश्च मंगलयुक्ता यथा स्युरिति। अथ आदिग्रहणं किमर्थं
यद्भिन्नावयवमध्ये नार्थः आदिग्रहणेन अन्यत्रापि दृश्यते पठ्यन्ते। आदिग्रहणं न करोति। क्वान्यत्र।
हेडृ दृशुषकुषचद्रवमाः। क्रेजि। अथ न पठ्यन्ते ते नन्तारामपि आदिग्रहणेनानन्त्यपठिताः
शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुं। एवं तर्हि सिद्धे यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रात्। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। पाठेन धातुसंज्ञा यथा स्यादुप
पन्नं भवति। पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः। पाठेन धातुसंज्ञेन नेनु पपन्नं
भवति। पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः। पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दा
नां प्रतिषेधो वक्तव्यः। या इति धातुः। या इत्याबन्तः। वा इति धातुः वा इति निपातः। नु राम
नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च। दिव इति धातुः दिवि इति प्रातिपदिकं। किं वक्ष्या

न्यपर्येषामपि धातुसंज्ञा स्यात् तथा नो रिति नव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत। नैष दोषः। साधने
तव्यदादयो विधीयंते साधनं चाक्रियायाः॥ क्रियाभावात् साधनाभावः साधनाभावात्क्रमा
मपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति। इह तर्हि याः पश्य आतो धातोरिति लोपः प्रस
ज्येत। नैष दोषः। अनापदस्येवं तः। अस्यास्तर्हि याशब्दस्य धातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रति
षेधः प्रसज्येत। अप्रातिपदिकत्वान्न्यायकप्रभृतिर्न स्यात्। नैष दोषः। निपातस्यानर्थकस्य प्राति
पदिकत्वं वारितं तस्यानर्थकग्रहणं न करिष्यते। निपातः प्रातिपदिकमित्येव। इह तर्हि अवल
द्भुति अविश्रु धातुभ्रुवोर्य्वोरियङुवङाविति उवङादेशः प्रसज्येत। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवङादेशो भवतीति [illegible] यदयं नञ्ग्रहणं करोति। अस्यास्तर्हि
रुवुशब्दस्य धातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत अप्रातिपदिकत्वात्स्वा
द्युत्पत्तिर्न स्यात्। नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उणपधातोर्हि द्रिवुशब्द्यात्स्वाद्यय इति

भा·प्र यद्ययं दिवः सावौत्वं शास्ति नैतद्धिज्ञापकं अभिधेयदेशस्यैव वचने प्रयोजनं किं। स्वृषु पे
यः शास्ति परिकृतं द्यमेतत्स्यात्। अस्मद्घा रिति। न ब्रूयाद्वेष्यते अभिषेव शाश्रोति इहैवन
सिध्यति एवं तर्हि नेनतु वंधकग्रहणेन सानुवंधकस्य वयनेनस्य न भविष्यति एवमप्यनतु
१८१ वंधकोऽस्त्वृषुशब्देनाकी निकृत्वा सानुवंधकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते। परिमाणग्रहणं वा
परिमाणग्रहणं यवकन्नें अरु इयानवधिर्यत्रिसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं कुतोऽघेतन्नस्त्वृशेकेथ्या
नुसंज्ञो भविष्यति नपुनयें घरावदुइति परस्तु नः। क्रियावचनो धमृत्विप्रसंज्ञो स्यात् क्रिय
ते का पुनः क्रिया ईहा का पुनरीहा चेष्टा का पुनश्चेष्टा व्यापारः सर्वथा भवानशब्देनैव शब्दा
र्थान् वष्टेन पुनरर्थजाति निदर्शयति। एवं जातीयिका क्रियेति क्रिया नामेयमत्यन्त
अपरिदृष्टा अशक्या [illegible] पिंडीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः सा सा राम
वनुमानगम्या। कोसावनुमानः। इह सर्वेषु क्रियासाधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचति

क्रिया २

येनद्भवतिकदाचिन्नभवतीति। यस्मिन्साध्येनसमानाहिनेपवती। येनद्भवतिसामान्येनक्रियाऽप्र
धायया देवस्त्रेइहभूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सामान्येन क्रियाकथंतु नेष्टा यत्ते क्रियावचनाः पवा
स्यइतियदेषांकरोतिना सामानाधिकरण्यं। किंकरोति पचति। किंकरिष्यति पक्ष्यति। किम
कार्षीदपाक्षीदिति। तत्रक्रियावचनेउपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः। क्रियावचनेयातोउपसर्ग
प्रत्यययोः प्रतिषेधोवक्तव्यः। पचतिप्रपचति। किंतुनःकारणंशङ्केति। संघातेनार्थग
तेः। संघातेनहिअर्थोगम्यतेसमभ्यागतिकेनसमभ्यधेनसोपसर्गेण। अस्तिभवतिविद्य
तीनांधातुसंज्ञावक्तव्या। यथाहिभवनाकरोतिनाएवा
ग्नांसामानाधिकरण्यंनिदर्शितंनतथाऽस्त्यादीनांनिर्दिश्यतेनहिभवतिकिंकरोती
त्यस्तीति। प्रत्ययाऽपिस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यंतरेषु। प्रत्ययाऽपिस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन
रेषुमन्यामहेधातुरेवक्रियामाहेतिपचतिपठतिप्रकृत्यर्थान्यथाऽन्यत्रप्रत्ययार्थः स

भा॰प्र एवायांतोश्चार्थाभिधानसमर्थयोस्तत्रेषु विधानेश्चार्थाभिधानसमर्थयोस्तत्रेषु मन्यामहे स्मनुरे
वक्रियामाहे जिपक्रिया पवनं पाकडु जिप्रत्ययार्थोन्यथा न प्रभवति इत्यवत्यर्थः सए
वाकथ्ये पुनर्जायते यं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां । अन्वया
न्वयव्यतिरेकौ चाकौ भावश्च यो व्यतिरेको वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दश्चाका
182 रान्तः । अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं । पठतीत्युक्ते क
श्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पचशब्दो हीयते पठशब्द उपजायते अ
तिशब्दोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्हीयते प
ठिक्रियोपजायते । कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयि । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः
योर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासा रा ग
वर्थो योर्थोन्वयी । विषमउपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति तद्यथा इन्द्रः शक्रः पु

रंद्रः स्तु रहह्नः कंडुः कोष्ठः कुसूल इति एकस्य शब्दो बह्वर्थः तद्यथा अक्षाः पादाः माषा इत्यतः
किं न माधीयेतोर्थवत्तासिद्धा भवति नापि श्रमो ऽप्यर्थवत्ता न सिद्धा नेति। यावतीनां च वस्तूनामलयस्या
ति हेकाम्या मेवा तत्र कुत एतन्न स्त्र्यर्थं शक्तेन्यर्थो यं शब्दस्य पदार्थ इति न पुनः प्रकृति हेवो भाव
र्थे प्रियानशक्यप एववा। सामान्यश[illegible]ब्दा एते न एवं वस्तु सामान्यशब्दाः स्वनानि रेणाप्रकरणे
विशेषं वा विशेषे ष्ठ वर्तित्वेनैव तत्कं खलु नियोगतः। एवमीयते ऽनेन भावतः कस्मिंश्चि
द्विशेषे प्रवर्तते शब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति। न वै सामान्यशब्दाः प्र
कृतिः प्रकृत्यर्थं वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे क्रियाविशेषक उपसर्गः। एवमीत्तिक्रियागम्य
ने [illegible]तां ज्ञो विशिनष्टि यद्यपि तावदयं वैतच्छकाने वर्तनं यत्र धातुरुपसर्गं व्यभिच
रति। न खलु यत्र ने व्यभिचरति न तत्र कथं प्रयोक्ति अर्थो ने इति। यद्यप्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभि
चरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरतीति न मन्यामहे य एवास्य अर्थ रत्नत्रयाः स इह पाणिनिकः।

भा०श पुनरन्यत्रस्थाधेरर्थः॥ अपि न परिभावेवर्तते। इह हि व्यक्रमणंमर्थतं नरंगामप्नो तेतिष्ठति प्रतितिष्ठते इ
ति ति ष्ठते तानिवृत्तिक्रियायामिति प्रतिष्ठत इति वृत्तिक्रियाज्ञायते ते मप्याम इहेवुपसर्ग
कृत मेव न न्यये नात्र वृत्तिक्रिया गम्यत इति। ओधदृष्टाएवारः। आदिकमतिवर्तते तानवेहंना
ति वहूर्या अपिधानवो भवन्तीति। नयथा। वपिः शकिरणे इष्टः। छेदनेवापिवर्तते। केशश्म
183 श्रुवपतीति। इह हि। लृनातिः बोदनायामिष्टः। प्रेरणेवापिवर्तते। अग्निर्वाइतो वृष्टिमा
हमतन्नो मुतश्चावयन्तीति। करोति र्मन्त्रश्चाद्भावे इष्टः। निर्मले करणेवापिवर्तते। ए
षुकुरुपादौ तन्त्र दानेति गम्यते। निक्षेपणेवापिवर्तते। कटेकुरु घटंकुरु अश्मानमितः कु
रुस्थापयेति गम्यते। एवमिहापि तिष्ठतिरेव वृत्तिक्रियामाह तिष्ठतिरेव वृत्तिक्रियायामि
वृत्तेः। अथवा तार्हमत... मितमवतिविघते ... नुकुवीमिति। यदिह ... वर्तते तुरि राम
मर्वतन्त्र... क्रियायामनिवृत्तिः। अयं न हि दोषः। अतिमवतिविघते तां यानुलमिति। य

रिपुनर्भाववचनो धातुरित्येवं लक्षणांक्रियेते कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः प्रकारद्वयप्रतिपदेषां
भवतिना सामानाधिकरण्यं भवति पचतिभवति यजति भवति अपापठीत् इति किं कः पुनः
भावं भवतेः स्वरूपार्थो भवनं भावः इति यदि भवतेः स्वः प्रत्ययार्थो भवनं भावः विशतिषिद्धानां
धातुसंज्ञा न प्राप्नोति भेदः छेदः इति अत्रापि हि भावो यत्नो आवहति आन्यत्रापि भावः अन्यो
भावः यो हि पचभावः सिद्ध इति सतः स्याभावं यस्य भावं भावं न मस्य भावं प्रवादीनां च धातुसंज्ञा
न प्राप्नोति यथा हि भवतिक्रियावचने धातोः कर्मसे जिनापवादीनां सामानाधिकरण्यं निर्दि
तेन तथा भाववचने धातोर्निरूपिते कर्तरि पचादीनां सर्वेषां कालत्वत्वर्ते तस्य सर्वेषां
वचनानि अनुवर्तने भवति पुनर्वर्तमानकाललक्षणैककालवाचा न हि पचादिषु क्रियावत्वभिप
चति भवति वस्य जिभवन्य पाकं इति प्रधानवाचो पुत्रिकापचारम क्रियाः भवति क्रियायाः
कर्मत्वं भवतिः प्रपचति ता वद्वै तच्छकानेवकं यत्रान्यान्यापवक्रियायत्र खलु सेव सा क्रियानत्र

सर्व२

मा·श· कृथं भवेदपि भवेत्स्यादपि स्यादन्यायन्यत्वमाप्नोति कुतः साधनभेदात् । कालभेदाच्च एकस्यां च भवते

भवति साधनं कालश्च प्रशस्यः अपरस्य वाक्ये साधनं वर्तमानकालश्च प्रशस्यः यावता चान्य

न्यत्वमाप्नोति पूर्वाद्दृष्टं क्रिया भवति क्रियायाः कर्म भवन्ति । [illegible] साधनो [illegible] ति मा

184 वृद्धिरिति किं कृतं भवति । विंशतिषिद्धार्थानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । [illegible]

[illegible]

सिद्धार्थानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात् प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति वृद्धः — — [illegible] इति किं का

रणो । एतान्यपि हि भवन्ति । एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति भाव्यते यः स भाव इति क्रिये

व भाव्यते स भावः सिद्धं द्रव्यमेवमपि भवेत् केषांचित्स्यात्तेन भावत्वं [illegible] न संवधिशाव्यां

ति घ्यां प्राप्नोति मातापित्रा भ्रातेति । सर्वे धातविषयं [illegible] कपर्दुद्दालान्तस्तु पाम हो पुति राम

घ्र जितिच्यो वा यो भूवादिपाठः प्रातिपदिकानां वयं वाद्य निवृत्यर्थं इति । यावता पठिष्यति प

त्मा

वाँऽस्तु यक्ष क्रियायाः भवति किं प्रायशः कर्ष्योर्न भवन्तीति । तदस्य कर्तृस्मायनोभवतीति भावइति
किंवक्तव्यमेतत्रहिकथमनुपपमानेगम्यते । एतेनैवापि हितंस्यैवाभूवारयोधानवइति
कथं । नेदमादिग्रहणं वदेदयमो ।।। दिकरस्तेकर्तृसाधनः । भुवेवदतीति भूवारय इति । भा
धातौप ववननैतदृष्टिश्रत्ययश्रतिष्ठेयः । भाववववनेधातोर्नदृष्टस्यप्रत्ययस्यश्रुतिषेधोवक्तव्यः । शि
ष्यइतिकिंस्वस्पानुप्र [illegible] शीतीमालेभ्रश्वस्पेतनिर्दिधातोर्विहितं । इतरेतराश्रयं
वप्रत्यये भाववववनत्वेतस्मात्प्रत्ययः । इतरेतराश्रयंच भवन्ति का । इतरेतराश्रयमन्त्रत्यये
भाववववनत्वंतस्मात्प्रत्ययः । तत्प्रनेशत्यये भाववववनत्वंगम्यते नुःसवभाववववनादेवोत्प
द्यतेनादितरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् । नित्य
—त्यभाववववनत्वं प्रत्ययः । सिद्धमेतत्कथं नित्याः शब्दाः । नित्येषुच शब्देषु नाश्रित्य भाव
ववनत्वं प्रत्ययः पतपद्यते । प्रथमभाववग्रहणं च प्रथमभाववग्रहणं कर्त्तव्यं । प्रथमयो

वं१

भा॰श भावमाहेति। कुतः पुनः शाब्दमर्थं किं शब्दतः आहोस्विदर्थतः। किं वातः यदि शब्दतः सनादीनां धा
तुसंज्ञा न प्राप्नोति। पुत्रीयतीत्यत्र च प्राप्नोति। अथार्थतः सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा स
एवं तु दोषः भाववचने न दर्थशब्दप्रतिषेधः इति एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्द
तः [illegible] किं तर्हि अभिधानतः सुमध्यमेऽभिधाने पत्र्थे भावमाहेति। इह च एवं भा
185 ववचने धातोः दोषः स्यात् क्रियावचने पि नञ्चत एव परिहारः। अत्रेदमपरिहृतं अस्ति भव
ति विधुतीनां धातुत्वमिति नास्य परिहारः। कथं पुनः भवान् क्रियामत्वाह अस्ति भवति वि
द्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति। किं पुनः द्रव्य वदन्तः कारका पा आपातानीदं नम्तुं क्रइ जिन
श्रमः कारकाणि क्रियेति किं तर्हि कारकाणां द्रव्यत्रिविशेषः क्रिया अस्य यथा व कारका राम
णि श्रुच्छौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा मांसौदने एवं व सिद्धा अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा
अन्यथा कारकाणि पचौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा प्रियपचे। षष्ठ्यादि विकाराद्दिनि हस्मा हमगत्याधातु

॰सा॰

यतिः। ज्ञायते अस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यतीति। सर्वं च्यास्थितं इत्येव यानुभ
ज्ञानश्रोत्रेति अबाधो त्येतेभ्याप्ति ष्ठतिः एवं नहि किं चिपाक्रियापायां निवर्तिकाम भवति इद्द्रवम्
स्यानिवर्तकं भवति। एवं हि कश्चित् कं विनष्टं इति किं भवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति सआह वर्द्ध
ते इति अपरआह अपक्षीयत इति अपर आह स्थित इति नवास्थित इमके वर्द्धते श्वापक्षीयते श्च
तिष्ठति निर्भवति। अथवा नानेरोगाक्रियाभूतभविष्यद्वर्त्तमानकाला अभिव्यज्यन्ते अस्मादितिष्ठ
भूतभविष्यद्वर्त्तमानकाला अभिव्यज्यन्ते। अथवा नास्यन्तरेषु नानार्थः अव्ययं तेन ननहि भवति
किं करोति अस्तौ तिष्ठत्यथ पचतिष्ठति पावचनोधातुरित्यपचपत्नः। अथ श्रिः भाववचनोधातुरिति कि
गतमनेनारुघ्नास्वेपाख्याहोस्विदन्यतरस्मिन्तपचेपूषः। मूर्धकर्ण [illegible] यं गतमित्याह। एकः पृष्टे अ
यमास्ति शब्दोह्यस्तिवव्यवस्थापावर्तितेनघ्नाश्च देवदत्तादिस्वप्रविष्टानाह। देवदत्तादयस्य अग्नीयन्ता
मिति तेआत्मानोयन्ते। अस्ति प्रकारैर्वर्तते न घटादेवदत्तादयः आघाः अस्ति रूपादर्शितापाः पश्य

भा॰प्र॰ वंतादेवदनप्रकाराइतिगम्यते। शतपेकं वादिशब्दः परिसमाप्यातेव्यादयइतिवादयइतिवानघदात
वनक्रियावचनो ह्यनुदित्त्वेप्रषद्घः नयम्भूइमवयआदिशब्दः सप्तवर्ष्यायां वचनेन वतवयआदि
शब्दः सप्रकारेभूइत्येवमादयो वा इत्येवप्रकाराइतियदाभाववचनो धानुदित्त्वेकपञ्चः नदावेन
186 वयआदिशब्दः सप्तवर्ष्यायां वर्तनो भूइमवयआदिशब्दः सप्रकारेवेत्येवमादयः भूइत्येव
प्रकाराइति यदि तर्हि लक्षणां क्रियते नेत्यानी पाठः कर्तव्यः कतरस्मिन् किं प्रयोजनं भूवादिपा
ठ शानिपदिकानां वयत्मादिनिवृत्त्यर्थः भूवादिपाठः कर्तव्यः किं प्रयोजनं शानिपदिकाणं
वयत्मादि निवृत्त्यर्थं शानिपदिकनिवृत्त्यर्थं आणवयमादिनिवृत्त्यर्थं वकेणुनराणवय
मादयः आणवयमितिनिवलानि दृष्टो नाति स्वरानुबन्धे ज्ञानायव स्वरानुबन्धे ज्ञाय
नायवपाठः कर्तव्यः स्वरानुबन्धां ज्ञापयित्वा मितिनिवर्त्यनरेणपाठस्वरानुबन्धाः श राम
काविज्ञानुबन्धेनेत्याप्यविकरणानराणाअनवबन्धकाः पच्यानेते पाठः शक्योकर्तुं

पमेषां सूत्राणां मूर्ध्न आत्तो यस्मादिति निर्दृष्टमर्थः पाठः कर्त्तव्यः नकर्त्तव्यः शिष्टप्रयोगात् [illegible] भाव
यस्मादिति नाः निवृत्तिर्भविष्यति सर्वावयवपरिदृष्टप्रयोगतया तस्माद्विरिहिप्रयुक्तेनेत्यात्मपि वि
प्रधानत्वं निवृत्तिः लोकेपि हि कृष्णार्थे वचनानि प्रयुज्यन्ते इष्टार्थवाचिहि ॥ उपदेशेजनुना
सिक इत् ॥ उपदेश इति किम् अर्थः अग्रआ अपः । उद्देशोऽग्राजनुनासिकः इति योनुनासिक स
समाभूदिति किं पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । शब्दस्य प्रत्याख्यानमुपदेशः कापाणामुद्देश उप गुले: ५
देशतावत् प्रत्याख्यानमुपदेशः यथा ग्रागोज्ञाय कश्चित् गां सास्नादिमन्तं कर्णौ वा गृहीत्वोपदिशति
अयं गौरिति स उपलक्ष्य प्रत्याख्यानमाहुरुपदिष्टो मे गौरिति [illegible] कापाणामुद्देशः न यथा कश्चि
कंचिदाह देवदत्तमभिवानुदेशं स्थितिमिस इहस्थः पाटलिपुत्रस्य देवदत्तस्य उद्दिशति अंगदी कुंडली
किरीटी व्यूढोरस्कोऽपहन्नबाहुर्लोहिताक्षस्तुंगनासिकः विचित्राभरणः इहस्थो देवदत्त इति स उ
तः प्राप्यमानमाहृउद्दिष्टो देवदत्त इति [illegible] शब्दानां सर्वशब्देन गा विशेषा नास्ति तस्मादर्ज्ञापांसर्वद्य

२ अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसंगः किन्तु यत्नोऽनुपादीयमाने विशेष इति कथं तनाभो कार्द्दूयते यत्नोपदेश इत्युच्यते २

ने४

प्र·भा संगः सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा शाशोर्निरस्यापि शाशोर्नि अ अः आं अप इति किं कारणं अविशेष
णे न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं तानीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति नोपलस्यतो नापि हु
पदेशः संकीर्णावुद्देशोपदेशो कथं प्रसन्नमपि व्याख्यानमुद्देशः गुणोऽप्यप्राप्तगुणपदेशः
प्रसङ्गे तावद्व्याख्यानमुद्देशः न यथा कश्चित्केचिदाह अनुनाके मे वानुपदिशति नासिकमन
स्यायावच्छेदवकमधीष्व तिशाखोदाधीयमधीष्वेति स च न्यस्यं व्याख्यानमाहत्रुद्देशोऽप
गुवाकतमध्येष्व इति गुणेः प्राप्तानुपदेशः न यथा कश्चित्केचिदाह ग्रामान्तरं गामिष्या
मि पन्थानं मे भवानुपदिशति [illegible] नि मनस्यायावच्छे अग्रतः क्षिप्रवकाशे हस्तदक्षिणोग्रही
तव्यः अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवामे इति [illegible] तगुणेः प्राप्तमाणमाहत्तुपदिशेमे पन्था इति एव
वमेतौ संकीर्णावुद्देशोपदेशौ। एतेन हि द्विकार्यामात्रस्येत्संज्ञानमपि प्याति। ननु चलोपएव राम
वेत्कार्यस्यात् अकार्यं लोपः इह हि शास्त्रस्य घञ्ज उपदेशः कार्यार्थो वास्याच्छ्रवणार्थो वाका

र्या२

र्विहनामिकार्य्यमेवासमानियपरस्य वर्णमीपनस्मादुपदेशोनर्थकः स्यात् । ननु चेदमस्ति इह कार्यं
अभ्रश्रोऽग्रटिनइति अग्नेतारलन्नाणायामिन्संज्ञायां समर्थमिति इत् अश्वेतीरप्रतिषेधः प्रसङ्ग्येत ॥
सिद्धंतु परेशेनानुनासिकवचनात् । सिद्धमेतत् कथं उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञको भव
तीति वक्तव्यं । किं पुनरुपदेशने शास्त्रं । सिध्यति सूत्रं न हि सिध्यतेने यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमि
त्संज्ञायां विशेषाहितानेषदोषः । उपदेश इति प्रत्ययकरणसाधनः । न सिध्यति परत्वाद्धलु
५ सर्व प्रसंगो प्राप्नोति नन्वत्र मोकर्त्तरि चकारके संज्ञायामिति किं न हि हलश्चेति । संज्ञायामिति निवर्त्तितेन येषां से
ज्ञाश्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति शायवचनात् संज्ञायामेवस्यादानवानत्के पाचे रूपासि
र्भवति विशेषणस्यवा विशेषणानां । यदि नो पार्थे भवति विशेषणस्य वा विशेषणांकल्पाप्येत्
नामनिङ् कुलटाया वा इनङ् कुविभाषा न प्राप्नोति इनङ् वा त्रष्टधानो विहितः प्रत्ययः प्रकृताश्च
नुवर्त्तनेनोद्वहनहिवाकिनाराणां कुच्छाणुव्यान्तादस्मातरस्यामिति कुविभाषा न प्राप्नोति । आश्रो

भा०श्र षिकृगोवप्रधानं विहितः प्रत्ययः प्रकृतस्थानुवर्तते। एवं नवेदम कार्यं भवति नोपाधेः प्रत्याधिवि-
शेषणस्य वाधिशेषणात् इति तेन वकं छित्रे दोषो भवति। एवं च फलाधर्म्यं न प्राप्नोति। एवं न हि द्वि-
पत्तु दोषबहुलम् इति। स्येवमत्र घञ्भूम विष्यति॥ ॥हलन्त्यं॥ हलन्त्ये सवर्णग्रहणं गः सवर्णानां हल-
न्ते सवर्णग्रहणं गः सवर्ण स्य हलइत्येतस्य ग्रहणं प्राप्नोति। किं कारणं सवर्णं त्यित्वात् सवर्णोहि हलन्तं तन्म भवति
प्रत्ययो भवति। सिद्धं तु व्यवसितां त्यत्वात्। सिद्धमेतत् कथं व्यवसितां त्यत्वात्। व्यवसितां-
तो हलित्यं संज्ञो भवतीति वक्तव्यं। केपुनर्व्यवसिताः धातुप्रातिपदिक प्रत्ययनिपाता-
गमादेशाः। सियमिति सूत्रेन हि सिघृते। यथा न्यासमेवास्तु। ननु योक्तं हलन्त्ये सवर्णग्रहणं त्वादि-
ति नैष दोषः। आहार्यं हलन्त्यमित्यत्र संज्ञं भवतीति सवर्णस्य हलन्तं तन्न भवति प्रत्ययं तो भवतीति न त्वप्रक-
र्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोन्त्य इति कश्च साधीयः यो व्यवसितां त्यः। अथवा मापे स्रोपं निर्दृश्य
क्रियते न वाम्नात् किं चिदपेक्ष्य मत्तिने न व्यवसितानेवावेक्ष्यामो लकारस्यानुवर्ध [illegible] लो
दृ

सर्वग्रसंगः४

राम

पिनलाऽऽलृयह णाग्रसिद्धािलकारस्यानुवंधत्वेनाज्ञापितत्वात् हलृयहणास्याप्रसिद्धिः हलो
ऽपि इत्संज्ञा भवतीत्यत आह नेलकारस्येवर्णावृत्तिरित्संज्ञा न भ्राम्यो जि। सिद्धं तु लकारनिर्देशात्। सि
द्धमेतत् कथं लकारनिर्देशात् लकारनिर्देशः कर्त्तव्यः हलोऽन्त्य मित्संज्ञा भवति लकारस्थ इति व
क्तव्यं। एकशेषनिर्देशाद्वा अथवा एकशेषनिर्देशोऽयं। हल् च हल् चेति हलौ हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति प्रत्या
हारवाल्लकारस्येत् गुणाभूतस्य ग्रहणान्नत्रगपदेशेऽनुनासिकइतीत्संज्ञा भविष्यतीति अथ हल्हल्
वा वार्णप्रसङ्गनिर्देशोपपत्तिलकारइत्संज्ञकइति यद्दृष्टान्तालेलितं करोति [redacted] प्रतिपदि
कस्य प्रतिषेधोऽकृत्वद्धितान्तेश्चकृत्तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तद्धि
तशकादितिअकृत्तद्धितान्तस्यो जकिम पर्यकुं मकारो नेगरकारः औपगवः कापटवः द्द
श्याभावान्निवृ्द्वाइद्दर्थाभावादन्त्रइत्संज्ञा न भविष्यति इदमिकोलकारउं इतिस्वरितत्वं पत्थास्यात्
ज्ञेनेतद्दृष्टिप्र स्यायह णां तत्रवोदयिष्यति इदंतहि [redacted] न साध्वि नोन्याक दान्ने संयथास्या
राज्ञा १

छृ५

भा॰श्न दितिस्त्रिगीतानुमनेनचक्रपवर्गाभावात्रभविष्यति। इहन्तो हि स्वितत्त्वपोत्रमोरितोस्येषस्वरे
पथास्यात्। स्वरितकरणसामर्थ्यात्रभविष्यति। नाङ्स्वरोस्वारितो विति। इहन्तो हि अंगतं तं ङतन्न
मशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्त्तनेनवात्रत्रिप्रभृतयः संति स्वहन्तो हि मनुनतरुत्पोत्रमोरितोस्येषस्व
रेपथास्यादिति। अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते सन्निपातनं स्वरोरितस्तारस्य बाधको भविष्यति
185 एतच्चात्रयुक्तं यदि कार्याभावादित्संज्ञानस्यात्तयत्रहो कार्यभाविं मितत्रेत्संज्ञानष्ट यथाश्च साम्ना
कौ ङिन्पयोरगात्मिकुं छेनङिति॥ ॥न विभक्तौ तुस्माः॥ विभक्तौ नवर्गेश् निषेधो न क्रियते। वि
भक्तौ नवर्गेश्च निषेधो न क्रियत इति वक्तव्ये इह मा भूत् किमो नद्यकु इत्थं [illegible] इत्यमेधान्वि
माइत्यामत्तर्हि वक्तव्यः नवक्तव्यः आवाधिप्रश्नितिरोपयानि न विभक्तौ न क्रियतेन नवर्गेश्च इति
प्रयोभवतीतियदृप इद्रमः स्थमुरितिमकारस्य संज्ञापरि[illegible]णार्थउकारमनुबंधं करोति। रान
पदोन तद्ज्ञाप्यते इदानीमिन्नत्रापि शर्म्मोतिइत्कार्याभावादेवेत्संज्ञानभविष्यतिइदमताकिं

श्रीर

कार्यसिद्ध्योत्पात्परइति अथवा मत्पात्परो यथा स्यादिति इष्टसभावे कृते नास्ति विशेषः सिद्धयो
मात्परइति वा परत्वे प्रत्ययः परइति वा स एव तावदिष्टभावो न प्राप्नोति । किं कारणं । प्राप्नि
शः प्रत्यये ष्ठि क्रियते कथं तु नर्हि इति सभावं [illegible] शास्त्रिशः प्रत्यये षुवक्तुं किं तर्हि प्राप्निशो षेषु
इष्टभावः । किं सर्वनाम बहुपो घादिभ्यः शत्ययो नास्ति । एवं तर्हि तरोयप्रत्ययं वक्तव्यः । तद्ध्रुमि
इयो मात्परत्वेन न सिध्यति । ननु वा चाप्यत्वे कृते नास्ति विशेषः सिद्धयो मात्परइति वा पर
त्वे प्रत्ययः परइति वा । न हि अत्वेन प्राप्नोति । कस्माद् हि सकारावित् क्रियते एवं तर्हि यकारं न तो प्र
नीकरिष्यते किं यकारो [illegible] न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥ युष्मा ॥ बुंबुष्वणमपो श्रुकारश्रनि
षेधः ॥ बुंबुश्णमपो श्रुकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । केशावबुंबुः । केशवणः । इदंघोभावान्नि
द्भाइदं घोभावा [illegible] भविष्यति । इदं सप्नी कार्यविनः अनो राज्ञो भवनो सन्तो राज्ञ
त्व यथा स्यात् । पिकरणं [illegible] किमर्थं [illegible] । पिकरणं [illegible] किमर्थमिति चे

मितिचैवपर्यायाः ॥

भा॰ग्र णार्थोपार्थोपि लक्ष्यां किमर्थमिति चेत् पर्यायार्थमेतज्ज्ञेयम् । एवं तर्हि यकारादीकं बुध्रतापी
किं यकारोत्र श्रूयते तुमाननिर्दिष्टोयं कारः इदुरूपसंख्याने । इदुरूपसंख्याने कर्त्तव्यं हि धिरू
अरुधनत्र रोरुहीत्यादि । अवयवयस्य हलान्तादिं दोरेफस्य हलेत्यपि तीनसंज्ञाभवित्वानि इकी
रस्यानपदेरोऽजनुनासिकइति । अवयवयस्य हलोदिति चोरोपिद्विशेषः । अवयवयस्य हलां
190 दिति चोरे द्विधिः शामोजिमेत्रामेतुडरिति नोनुम्रधानोरिति नुम्रश्रमस्तेतेष्ववरितुनर्यमि
द्विधिः कुम्भीधान्यायनविज्ञायते । नयस्थाकुम्भीधान्यः श्रोत्रियस्तत्र आनेयस्य कुम्भा
मेव धान्यं भवति स कुम्भीधान्यः । यस्य कुम्भामन्यत्र धान्यं भवति नासौ कुम्भीधान्यः नायमि
द्विधिः कुम्भीधान्यायेन शक्योविज्ञातुं इह हि सोवः स्नान्तादुणादिनं दण्णुरिति । एवं तर्हि राम
नेवं विज्ञायते इकारोस्य इत्संज्ञा यस्मिन्निकारे तहि इकार एव नेडित्यस्य [illegible] इति । अथ
वा अकारो रस्य वेद मितेस्य ग्रहणाज्जनेत्रपरे रोऽजनुनासिकइडितसं[illegible]ज्ञाभविष्यतिश्च

वा१ तस्येदित्नदित् तद्वदिदं २

गत्रिशो सएयोर

पवावार्यप्रसक्तिर्ल्लोपयुज्जिनैवंतानीयकानामित्यादिविधिर्भवतीजियप्रसम्मितितःकांश्चिन्नु
मन्त्रघक्तान्यत्रतिन्नेदितनू मिशामनेस्कोहिरइति। अथवावार्यप्रसक्तिर्ल्लोपयजिइनप्राद्बू सिर
संज्ञाभवतोमिथ्यद्यमिरितोवेत्याह। अथवांतइतिवर्ततो॥ ॥ तस्यलोपः॥ तस्यग्रहणंकिं
सर्वाइत्संज्ञकःप्रतिनिर्दिश्यते। नैतदस्तिप्रयोजनंकृतमित्यादिवर्ततेयकप्रकृतंतपदे
शान्तनुनासिकइत्यादिनाप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टंनवेत्यर्थः। अर्थान्विभक्तिविपरिणा
मोभविष्यति। नघत्वान्नानिर्देशस्तस्यग्रहणं। आमंत्रपक्षेनेदेवदत्तमितिगम्यतेदेवद
त्तस्यगावोश्वाहिरण्यमिति। आद्योवैयर्थ्येपोदेवदत्तइतिगम्यतेपुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं
स्यादिहाद्वितीयप्रथमानिर्दिष्टंवभवतिएवमिहापिपुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टंस्यत
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टंभविष्यतिइदन्तर्हिप्रयोजनंनायंअनेकालइत्संज्ञकोषांलोपःस
र्वादेशायथास्यात्तस्यग्रहणसामर्थ्यान्। इतोलोपपालकाभिप्रायस्यहल्क्याइत्यति

नं १
अथ क्रियमाणेऽपि वै तस्यग्रहणे कथमिवलोपः सर्वादेशो लभ्यः अत्र आह कुतः वचनसामान्यात्॥

भा॰श निषेधान्नाइत्तौलोपे प्राप्ते क्ता निष्ठा सूपसंख्याने कर्तव्ये शाला अहंपपवक्कार्ये वल्लांनि
ष्ठाः शषिनां किंतु नः कारणानमिष्यानिड्रूत्य निषेधान इनिषिध्य तेने लसंज्ञाणालुन्नमोवा
णाड्रव ताति क्का सेट न किड्रवर्ता निनिष्ठा सेट्न किड्रवृनी निसिद्धंनुणालादीनां ग्रहणा
इति षेधान सिद्धमेमेलकथं णालादीनां ग्रहणानिस्त्रजि षिध्यं ने णालुन्नमोवा णाड्रूहणे
191 नष्ट त्यते क्का सेटूनाकिग्रहणेनेनष्ट त्यते निष्ठा सेट्न किड्रू हणेन नष्ट त्यनइमि निरिष्टलो
पात्र अथवा निर्दिष्ट लोपः क्रिय ते तस्मान्निद्धमेतत् त्र नुमानां प्रतिषेधान त्र
नुमानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नस्मान्नत सिन्नप्यस्मानयसिन्नुड्रूनि हृत्साः सुस्त्यः अधिन
वे अस्तुनवे अकृरवः नवोद्धारणासा मर्थ्यान्न । नवावक्तव्या किं कारणं द्धारणाहा
मर्थ्यानन्नलोपानभविष्यति । अनुवेधलोपेभावाभावयोर्विप्रतिषेधादृशमितिद्धिः अनु राम
वेधलोपेभावाभावयोर्विरोधादसिद्धिः मानन न ज्ञायते केनाभिप्रायेणाप्रसक्तिः

केन निवृत्तिं करोतीति। सिद्धांतरूपवादन्यायेन। सिद्धमेतत्कथं अपवादन्यायेन किं पुनरिह
न्यायप्रथात्सर्गापवादौ। भावाद्विकारार्थो न आर्थो लोपः। कार्यं करिष्यामीति अनुबंध
आसज्यते कार्यादन्यत्राप्रवृत्तिर्लोपः। अथ यस्यानुबंध आसज्यते किं तस्य एकांतो भव
ति आहोस्विदनेकांतः। एकांतः तत्रोपलब्धेः। एकांतः कस्मादाह। कुतः तत्रोपलब्धेः तस्यान्यत्रा
नुपलभ्यते। तद्यथा उदात्तस्वराः शाब्दो हसे कांतानुपलभ्यते तत्र आम सरूप सर्वादेशः शकाराः प्रसज्य
प्रधे पृथक्त्वनिर्देशो नाकारान्तत्वात् तत्र आम रूपविधौ दोषो भवति कर्त्तव्य आतो
सर्गेक इति कविधये आपि प्राप्नोति। सर्वादेशोऽन्त्यस्य दोषो भवति। इदं च आतः सर्वादेशः
प्राप्नोति। शाखजिधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्त्तव्यः। अदादेः पाविनियतं कार्यं। किं पुनः कारणं न
सिध्यति। अनाकारान्तत्वात्। ननु च आलं कृते भविष्यति। तथाप्यनेनाशब्दो इति। किं कारणं।
अनेकांतत्वात्। अस्तु तर्ह्यनेकांतः। अनेकांते दृष्टिविशेषः। यद्यनेकांतः दृष्टिविशेषान

अनंतरइतिचेत्पूर्वपरयोरितकृतप्रसंगः २

पा०२ सिद्धमिति किंतिर्हि जातीति कार्याः। एनसिद्धमिति। सिद्धमिति किंहि सतसोऽद्दवनियेनेकृतंस्यात्ताए
वंतर्हि अनंतरः अनंतरइतिचेत्पूर्वपरयोरितकृतंप्राप्नोति। तुल्यछए। सिद्धं तु व्यवस्थितप
ठात्। सिद्धमेतत्कथं व्यवस्थितपाठात्। व्यवस्थितः पाठः कर्त्तव्यः। तुल्यछए। सवावसंपव्यवस्थि
तपाठः कर्त्तव्यः। इतरथा ह्यकोनेपि संदेहः। अक्रियमाणे व्यवस्थितपाठे एकारेपि संदेहः
स्यात्। नज्ञायते किमयं पूर्वस्य आहोस्वित्परस्येति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु
192 चैतदुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति पूर्वस्येति व्याख्या
स्यामः। छूाकारेनाकासिद्धमेतत्‌। कृत्स्नत्‌मातुरान्‌ दृष्ट्वा त्रिःशिरक्षवमेय। यंतोरान्‌
दृष्ट्वा किंतिः। पुनःपुनर्यदेह एवावासिद्धमेतत्‌। कृत्स्नत्‌मातुरान्‌ दृष्ट्वा त्रिःशिरक्षव राम
तार्थ्यांमेतोरान्‌ दृष्ट्वा किंतिः। पुनःपुनर्यद्दत्तनिमित्तकोनामानुबंधःस्यान्नानुबंध
निमित्तकेननामकत्वेनमविननांद्वनिमित्तएकानुबंधः। कृत्स्नशोऽथवा यथानुबंधाना

सद्भांतानुभयत्तिहमनुबंधेषुक्तं एकांतो अनेकांतोइति किमवक्तव्यो एकांतोनाइत्याह कुतएव
न्यत्रइहिहेतुर्विपरिहः यद्भुनामसहेतुकमन्यायेनानुबोधं नजवाभासरूपसर्वोदेशहृष्टानिबोधेष्ट
दृष्टानिर्देशोनाकारांतलाइति आमरूपविशेषोनाववदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृ
तमप्रमाणम्भवतीतियद्यदहाकिल्ष्याप्रोर्विमाके तिविभाषां ॰ ॰ ॰ युक्तं सर्वोदेशाद्
तिस्वाद्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमनेकाल्वं भवतीतियद्यंदाशितमर्वस्याहा
यद्युक्तं शास्त्रानिषेधेपथ्यक्कोनिर्देशः कर्तव्यः सिपरिहृतमेतत्र आनेकांतेभविष्यतीतिन
नुबोत्कंनसह्यालं नशास्त्रंरोतिकिंकारणंअनेकांतेनलाइति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृ
तमनेकांतत्वं यदयमपुरोडायां माङोप्रतीहारइति मेङः सानुबंधकस्याल्त्वं भवत्यस्यग्रहणं करोति
।। ।।एषामेवोमनुदेशः समाप्तः ।। ।।किमुदाहरणं इको यणचि विद्ध्यचमघस्त्रा अनेन दोषिकि
स्थानेन्तरतममेनाप्येन निर्दिष्टं कथं श्रोतम्यांतानुष्ण्योनम स्थानानुष्ण्यानः श्रोष्ण्यानम श्रोष्ण्यानो

भा॰प्र॰ भवतीति। इरितो हिंसि स्थस्थसि पांतां तंतामः इति ननु चैतत् इपि स्थाने त्वरतमेनैव सिद्धं अंतिति
ष्ठा। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति रेफदकारौ ढौ। शिष्ठत्यस्य द्वावर्थौ न त्व संख्यातानुदे
शः आप्नोति। सार्वधातुकार्धधातुकयोर् गुणे वृद्धौ वा भवति। अतो लोपः। अतो हेः। सार्वधातु
193 कमित्यस्य द्वावर्थौ न त्व संख्यातानुदेशः आप्नोति। एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः। एङः पूर्वत्वे प्र
तिषेधो वक्तव्यः। एङः पदान्तादति। तिङ् सिङ् सोप्सु तिङ् सिङ् तो ढो एङः पूर्वस्य द्वावर्थौ
न त्व संख्यातानुदेशः आप्नोति। समकृतो हि शब्दः त एवानुवाके संख्यातामात्यं शब्दः तस्य
स्मलादयः परस्मैपदानां णलतुसुसः थथुसस्या णवमा णल् एव इत्यनिर्दिष्टा इति। नेष्टदोषः
स्थाने त्वरतमः इत्यनेन नत्व वर्णोत्त्यो भवितव्यं तिस्तु तस्यानतर्य एकार्थस्यैकार्थोऽनेकार्थस्यान
र्थोऽनेकार्थस्य च द्वावर्थः संहतानां वृत्तिस्थसंख्याद्वबहूनां विवृतानां वृत्तिस्थविवृतानां वृत्तिरिति। अति राम
प्रसंगे गुणाद्वृद्धि प्रतिषेधः। केक्ङिति। आति प्रति संगो भवति द्विष्टताट्ठशडौ ड्कृतो।

नत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। णकारोप्यत्र निर्दिश्यते। नञ्कारग्रहणं कर्त्तव्यं ना
कत्र्यख्यायते न्यास एव। ककारेण कौ स्वर्लभूतो निर्दिश्यते क्रिं नातिजितिकिति डिः। ति
मित्वारिकूलेहजिवहोः तरिकूले हजिवहोः। तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति। नैष दो
षः। नोरितुपयरे। किं नाहि विशेषणान लिवत्योः। शत्रवीभं। कूले तुषण देइनि। तच्छालो
रितुधा तुग्रिग्रहणोच्च। तच्छीला रितुयानुत्रिग्रहणोच्चवर्दोषो भवति। विदिभिदिच्छिदेः कु
रजिनि। विदिभिदिच्छिदेः यथासंख्यं। तच्छीलादयथासंख्यं। तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति। छत्रादि
भ्युदिग्रहणाद्वा। घम्रारिभ्युद्विग्रहणोच्चवर्दोषो भवति। निरम्भोः पूल्वोः। निरभी द्वौ पूल्वौ
द्वा तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। इष्यते यावापि संख्यानानुदेशः। निष्पावोनि
लावइति। एवं तर्हि अकर्त्तरि कारके वसंज्ञायां भावे वेति सिद्धावर्थौ पूल्वोः द्वौ तत्र संख्या
नानुदेशः प्राप्नोति। अवेत्हस्त्रोः करणाधिकरणयोः। हस्त्रौ द्वौ करणाधिकरणे द्वे। तत्र

भा॰ श॰ संख्यानानुदेशः प्राप्नोति। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः। कर्तृकर्मणोर्द्वि भूकृञौ द्वौ तत्र संख्यानानुदेशः प्रा-
प्नोति। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ। किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे तत्र संख्या-
नानुदेशः प्राप्नोति। कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ। कृभ्वोर्द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ तत्र संख्यानानुदेशः
प्राप्नोति। अधीयानविदुषोः छन्दोब्राह्मणानि। अधीतवेदितृ द्वौ छन्दोब्राह्मणे द्वे तत्र संख्या-
नानुदेशः प्राप्नोति। रोपधेतोः प्रथिद्गनयोः। रोपधेतोः द्वौ वातनद्गछलि प्रथिद्गनयोः। रो-
194 पधेतोः प्रथिद्गनो द्वौ तत्र संख्यापीन एकार्थस्येकार्थो द्वयर्थस्य द्वयर्थो बहूक्थस्य बहूक्थश्चेति।
द्वन्द्वेतार्हि न दृशा सलानुरवमनीतो कूपवाराहकृच्छ्राणामकइति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। सं-
ख्या समासनिर्देशात्सर्वप्रसंगोऽनुदेशात् तत्र यथासंख्यं वचनं नियमार्थं। संख्या सम-
संख्या निर्देशः कि ये ते। संख्यया तावत्परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः समामेः राम
दृशा शालानुरवसितो कूपवाराहकृच्छ्राणामकइति। संख्यासमासमानिर्देशादतस्मात्कार

क्रांतर्य।

एतत्सर्वमुसंगः सर्वस्मोद्देशोनानुदेशः शास्तोतिदृश्यते व सम सम संख्याः स्यादिति नद्यांतेरोणयत्नो
नासिध्यतीति तत्र यथा संख्यमेव व नेनियमार्थं पूर्वमष्टिमि रहस्तुयुते पर्कि पुनः कारणं म
स२ ना यम्मा सेस्त्र निर्देशः क्रियते। संज्ञासमासमानिर्देशः एवं यथाधिमानि। मस्थनुधारणार्थः अकर
णेवमर्वेसघ्नपर्याथः। [illegible] सिर्दे [illegible] वे [illegible] हिनअर्योवी
वसीमिनिमव करणेव सर्वेसिं [illegible] र्थः। शुकयणेव सर्वेषां संघ्रतपाए शब्दस्मात् विरोल
शेवेति। किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदे[illegible]शोमवति स्थोह्येविदर्शितः कस्मात्र विशे
षः। संख्यासाम्यं शब्दस्य श्लो[illegible]नादयः परस्मैपदानां डारौरसः शश्व मस्याऽ यथा यावदेवब
सानिर्देशः [illegible] निर्देशः। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति
णलाद्योव बहवः पर[illegible]स्मैपदानामिस्येकः शब्दः वैषम्यात्संख्यानानुदेशो न शास्त्रोक्तिनुदः
प्रथमस्य डारौरसः डारौरसो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वैषम्यात्संख्यानानुदेशो

आगमपो

भा॰प्र॰ न प्राप्नोति। एवं घ्यवायाव इति। अथ घ्यवाया वो वहन्वः एवं इत्येकः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न

प्राप्नोति। एवं घ्यवायाव इति। अथ घ्यवाया वो वहन्वः एवं इत्येकः वार इ वैषम्यात्संख्यातानु

देशो न प्राप्नोति। अस्ति तर्ह्यर्थनः। अर्थं न ष्ठु तल्ले लुटो नं घ्र शि हणामिं षुत सृशिलादिषु द

ष्टः। अर्थं न ष्ठु लुटो नं घ्र शि ह यामिं षुज सृशिलादिषु दोषो भवति। स्यतासी ल्ल लुटो रि

स्यतासी ल्ल लुटो रि त्रि वद्धः थाः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। नेदृश्य हि पवा

शि म्यो लुणोम्य वः। ने घाद्या वहन्वः लुणो म वा य यः। वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। अ

शि हणो द्या वहन्वः वुमा द्यः। म म द्या वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सिंषुत सृशिल्ला

दिम्यो णो णो मिं षुत सृशिला द्या वहन्वः। अ ग्रा स्मै दै वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति।

आत्मनेपद विधि निष्ठाम्यां घ्यानुक डित्व हणो षु व। आत्मनेपदविधि निष्ठाम्यां घ्यानुक राम

डित्व हणोषु वदो षो भवति। आत्मनेपदविधिश्च न ल्किष्प्रति। अनुदात्तङित आत्मनेपदमि

195

न्२

नुदाना ॥ ड॰ जौ ॥ डौ ॥ आत्मनेपदमितरत्र ॥ व ॥ थौ ॥ तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति । नानुदेशः प्रा
प्नोति । तत्र भवतः तस्य व्याख्यानतः क...नुपपन्ने सः । तत्र भवतः तस्य व्याख्यानं इति ॥ दौ ॥ कानुप
दौ ॥ डौ ॥ तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति । संघा ॥ रिघ प्रकृत्या पः । संघा ॥ रिघ प्रकृत्या पः ॥ संख्या न्२
नानुदेशो न भविष्यंति । नैष दोषः ॥ दोष ग्रहणमपि नवकर्णेभ्यो वशोपदेशाद्धादेर्मग्ना
पलवो ॥ वैशोपदेशाद्धादेः ॥ दो पल्वौ ॥ डौ ॥ तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति । ड॰ मिड॰ ॥ सो॰ ख्या
पातरस्या ॥ ड॰ मिड॰ ॥ सो ॥ डौ ॥ ख्या ॥ तो ॥ डौ ॥ तत्र संख्यानानुदेशः प्राप्नोति । न वा समानयोगव
वनात् । न वा एष दोषः ॥ किं कारणं ॥ समानयोगवचनात् ॥ समानयोगे संख्यानानुदेशो व
प्राप्नोति । न स दोषो विदाल ॥ टावेति ॥ न स्येतस्याल रूपाणां ॥ दोषो वि...न ॥ टावेति ॥ संख्या
नानुदेशो न प्राप्नोति । धकार्षदो ॥ नडौ ॥ सुष्ठ ॥ आट्यौ ॥ संख्यानानुदेशो न प्राप्नोति । खल गाः ॥ ख्या
हि मित्र कघ वख्या ॥ संख्यानानुदेशो न प्राप्नोति । सिं... उपकारा...कतृ अणे औ वा ॥

धाघेदोनडीमुष्मोप्याः ॥

पुष्करस्य दोष्णा ।

भा॰ष ख्यानानुदेशेन शश्रोतित्यत्र पुष्करस्य दोष्णा देशाः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्तीति तस्माद्यथासंख्य
ये अल्पीयसो सो हे घालमास्थाय एश कोपि धेयं दोषेषु । अथ वेवं वस्याभिाद्यथासंख्यम
नुदेशः समानानां स्वरितेनानतो धिकारः अधिकारस्त्व भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरिते
हृष्ट संदेहः स्यात् न ह्यायमे किमयं समसंख्योर्थः आहोस्विदधिकारार्थ इति । संदेहमात्र
मेतद्भवति सर्वसंदेहेषु चैतदुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षण
मिति समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ ॥ किमयमिदमुच्यते । अधिका
रः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति । किमिदं
प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगं योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । किं गत
मेतदियता सूत्रेणा गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा लोके अधिकृतोसौ ग्रामे अधिकृ राम
तोसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोसौ व्यापारः शब्दा

यानंतु अनवरतो योगो योगोऽपभ्यासो नाम्नानया निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात् यथा लोकोऽनवरत
प्रयोगोऽभ्यासः निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात् यथा लोके निर्दिश्यमानमधि
कृतं गम्यते तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्राय इति गोरिति गम्यते एव
मिहापि पदकृत्स्नविशिष्टशास्त्रे भावेऽभ्यास इति गम्यते आनिर्दिश्यमानाधिकृतत्वानेक
त्वमात्‌ परिभाषया नानिर्दिश्यमानं तु लोके निवर्तको भवति तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां
विष्णुमित्राय कंबलं इति कंबलो गोर्निवर्तको भवति एवमिहापि विधेर्भावेऽभ्यास
एवानिवर्तकः स्यात् तस्मात् परिभाषा कर्तव्या अधिकारपरिमाणज्ञानं तु न ज्ञायते किं
यत्र गत्वा अधिकारो निवर्तते इति अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु अधिकारपरिमाण
ज्ञानार्थमेव तर्हि योगो वक्तव्यः अधिकारपरिमाणज्ञानं स्यादिति कथं पुनः स्वरितेना
धिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुं एवं वक्ष्यामि स्वरितेनाधिकार इति स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो

इत्यनेनाधिकारः १ अधिकारपरिमाणज्ञानं तु न भवति ४

भा·श्र· नप्रवर्त्तेति। केनेदानीमधिकारो भविष्यतीति। लौकिकोधिकारः। लौकिको नाधिकार इति चेन्न
दुक्तं। किन्तूक्तं अन्यानि हि शास्त्राणि वर्तकमन्मात्रपरिभाषेति। अधिकारार्थमेव तत्त्वर्थं चेद्यो
गोवक्तव्यः। ननु योक्तं अधिकारपरिभाषाशास्त्रात्ततं इति। यावत्तिष्ठोलत्तु देवस्तावत्तो यो
गाभिति वक्तव्यनाभिस्त्वम्। यावत्तिष्ठोलत्तु वध्यते तावत्तो योगानधिकारोनुवर्त्तते इति वक्त
व्यो। अथेदानीं चत्वालीयासो लः। भूयमस्त्वयोगानधिकारोनुवर्त्तति कथं तत्र कर्त्तव्यं
भूयसि शास्त्रवने। भूयसि शास्त्रवनं कर्तव्यं शास्त्रागमनुमर इति वक्तव्यं। न तर्हि वक्तव्यं न वक्त
व्यं। ते देहमात्रमेतद्भवति सर्वं संदेहेषु वैतद्रूपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति
र्न हि संदेहादलक्षणमिति शास्त्रागमनुमर इति व्याख्यास्याम्यः। पर्यवेनार्थेनेन। केनेदानीम
धिकारो भविष्यति। लौकिकोयमधिकारः। ननु वोक्तं लौकिकोधिकारः। लौकिकोधि राम
कार इति चेदुक्तं। किन्तूक्तं। अन्यानि हि शास्त्राणि वर्तकः तन्मात्रपरिभाषाणा संदेहमात्रमेतन